

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

Qədim Diyar

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Ancient Land

International Scientific Journal

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq Elmi Jurnal

Cild: 6 Sayı: 12

ANCIENT LAND

International Scientific Journal

Volume: 6 Issue: 12

**Bakı – Baku
2024**

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı

Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address

Az1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 99 808 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail

qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International Indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

TOGETHER WE REACH THE GOAL

SEMANTIC SCHOLAR

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Redaktor

Assoc. Prof. Dr. Vüqar ƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
oghuz78@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>

Redaktor köməkçiləri

PhD Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
konul_salmanova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEV, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zahid MƏMMƏDOV, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fazil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. DR. Ülviyyə HÜSEYNOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ziyadxan ƏLİYEV, Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Dr. Aytəkin ZEYNALOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

REDAKSİYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Qulu MƏHƏRRƏMLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vaqif SULTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Yaqub BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYİLOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nasiba SABİROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Afaq MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Xəzər HÜSEYNOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya

Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu/ Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti/ Azərbaycan

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Editor

Assoc. Prof. Dr. Vugar ALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
oghuz78@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7064-992X>

Assistant editors

PhD Konul HASANOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
konul_salmanova@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-1490-5751>

Researcher Nahayat HUSEYNLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-4314-5605>

Language editors

Prof. Dr. Abbas ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVA, ANAS, Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuza ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zahid MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Fazil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Ülviyya HUSEYNOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ziyadxan ALIYEV, Azerbaijan State Art Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatin HAJIYEVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Dr. Aytekin ZEYNALOVA, Baku State University / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ceyran MAHMUDOVA, Azerbaijan University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Anar ISGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Gulu MAHARRAMLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vagif SULTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Alamdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Yagub BABAYEV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Intigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Prof. Dr. Afag MAMMADOVA, Azerbaijan State University of Economics / Azerbaijan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfaddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Khazar HUSEYNOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJIROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Iosefina BLAZSANI-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania

Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, ANAS, Institute of History and Ethnology named after A.A.Bakikhanov / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Mehriban IMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Sevinj RUINTAN, Baku State University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULIN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia

Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/7-10>

Sədaqət Həsənova
Naxçıvan Dövlət Universiteti
filologiya elmləri doktoru
sedagethesenova@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229>

Poetik dildə dialektlərə münasibət

Xülasə

Məlumdur ki, ümumxalq dili ilə yazılı ədəbi dil arasında həmişə onları bir-birindən ayıran əlamətlər olmuşdur. Dövr və ictimai-siyasi səbəblərdən asılı olaraq, həmin cəhətlər kəmiyyəti və keyfiyyəti ilə fərqlənmişdir. Ədəbi dil əsas materialı xalq dili versə də, bütün zamanlarda onlar arasında ayrıntılar az və ya çox dərəcədə özünü göstərmişdir. Bu məsələdə ən gözəl və dəyərli iş yazılı ədəbi dili xalq dilinə yaxınlaşdırmaq və ya əksinə, şifahi danışığı yazılı ədəbi dilə gətirməkdir. Bu mənada, söz sənətkarları ümumxalq dili ilə yazılı dil arasındakı məsafənin azalması prosesində müəyyən qədər rol oynamışdır. Sözsüz ki, bu prosesdə dialektlərin üslub məqamları maraqlı və əhəmiyyətlidir. Hazırda Azərbaycan dilində başqa dillərdən alınmış sözlərin sayı durmadan artır. Təəssüf ki, sovet dönəmindəki rus mənşəli sözlərin yerini Avropa dillərindən, xüsusilə də ingilis dilindən alınan sözlər tutur. Lazımsız alınma sözlər əvəzinə dialektlərdən söz almaq daha əhəmiyyətlidir. Dialektlər ədəbi dil materialı olmasa da, bədii üslubda özünəxas mövqeyə malikdir. Onlar nitqin təbiiliyini artıran, dildə milliliyi gücləndirən faktlar olaraq poetik əsərlərə canlılıq gətirir. Poetik dilin dialektlər baxımından incələnməsi onun bir sıra məziyyətlərinin üzə çıxması ilə nəticələnir.

Açar sözlər: dil, söz, üslub, dialekt, bədilik

Sadagət Hasanova
Nakhchivan State University
Doctor of Philological Sciences
sedagethesenova@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-9996-6229>

Relationship to Dialects in Poetic Language

Abstract

It is known that there have always been features that distinguish the vernacular from the written literary language. Depending on the period and socio-political reasons, these features have differed in quantity and quality. Although the vernacular language provides the main material for the literary language, at all times the details between them have manifested themselves to a greater or lesser extent. The most beautiful and valuable work in this matter is to bring the written literary language closer to the vernacular or, conversely, to bring oral speech to the written literary language. In this sense, word artists have played a certain role in the process of reducing the distance between the vernacular and the written language. Undoubtedly, the stylistic aspects of dialects are interesting and important in this process. Currently, the number of words borrowed from other languages in the Azerbaijani language is constantly increasing. Unfortunately, words borrowed from European languages, especially English, are taking the place of words of Russian origin in the Soviet era. It is more important to borrow words from dialects instead of unnecessary borrowed words. Although dialects are not literary language material, they have a unique position in artistic style. They bring vitality to poetic works as facts that increase the naturalness of speech and strengthen the nationality in the language. The analysis of poetic language in terms of dialects results in the emergence of a number of its merits.

Keywords: language, word, style, dialect, artistry

Giriş

Poetik dilin bədii üslubunda dialektlərdən istifadə dilin xəlqiliyini gücləndirən əlamət kimi diqqəti çəkir. Məlumdur ki, dialektlər dildə xüsusi bir lay təşkil edir və onların da özünəməxsus leksik tərkibi vardır. Və bu da çox qiymətli faktıdır ki, dialektlərin leksikasını, əsasən, milli sözlər təşkil edir. Onlar məzmun və ya forması ilə ürəyə və qulağa yatımlılığı ilə səciyyəvidir (Dəmirçizadə, 1962). Yerinə düşən dialektlər estetik cəhətdən, xalqın zövqünü oxşamaq baxımından dəyərli dil örnəkləridir. Hazırda Avropa mənşəli sözlərin çox sürətlə dilimizə girməsinin qarşısının alınması üçün dialektlərimizə müraciət etmək daha uyğun yoldur. Təəssüf ki, biz yad dillərdən yalnız terminlər almırıq, lüzumsuz söz və ifadələr də dilimizə daxil olur və fərqi nə varmadan və ya bilərəkdən onlardan istifadəni savadlılıq əlaməti hesab edənələr var. Bunun yanlış yol olduğunu düşünməyin zamanıdır. Bu proses bir qədər də irəliləsə, milli sözlərimizin faizi sürətlə aşağı düşəcək. Bu məsələ dilin gələcək yaşamını sual işarəsi altında qoyur. Dilimizin milliliyini, təmizliyini qorumaq üçün yad təsirlərdən uzaqlaşmaq, əgər sözə ehtiyacımız varsa, ya yeni söz yaratmaq təcrübəsindən, ya da dialektlərdən istifadə etmək lazımdır. Lakin dialektlərə düzgün münasibət göstərmək lazımdır. Çünki “əsərdə şivə sözlərinə çox yer vermək əsərin dilində duzluluq yox, artıq duzluluq – sorluq yaradır” (Dünyamalıyev, 2013, s. 76).

Tədqiqat

Poetik dil milli sözlərə üstünlük verən qiymətli xəzinəmizdir. Bu dildə dialektizmlərin də maraqlı məqamları vardır. Dialektizmlər poetik dilin sadəliyində müəyyən qədər rol oynayır. Məsələn, Səməd Vurğunun dilində *teylənmək* (qaçmaq), *üy* (barmaq bükükləri), *bələn* (çöl) kimi maraqlı dialekt örnəkləri onun dilinə xüsusi bir təbiilik gətirir. “Dialekt və şivələrin lüğət tərkibi onun başqa sahələrinə nisbətən sürətlə dəyişsə də, müxtəlif illərdə, əsrlərdə o danışanların tarixində baş vermiş hadisələr burada özünəməxsus şəkildə mühafizə edilir və qorunub saxlanılır. Sanki xalqların inkişaf tarixinin müxtəlif zamanları sözlərə öz möhürünü vurur, onlarda tarixin izləri yatıb qalır” (Əhmədov, 1994, s. 3). Səməd Vurğunun dilində *sənrimək* sözü ilə qarşılaşırıq ki, “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə həmin dialektə rast gəlmədik. Yəqin ki, Qazaxda işlənən həmin dialekt az işləndiyindən qeydə alınmamış və bu səbəbdən də lüğətə salınmamışdır. Dialektlərə münasibət baxımından M. Şəhriyarın dili maraqlı və diqqətçəkicidir. Şairin dilindəki “çaqqışdırmaq”, “hövləsək”, “xeymə”, “mısqmaq”, “dönərgə”, “qavzanmaq”, “küsümək”, “qonuşmaq”, “çönmək”, “kərdi”, “qapsamaq”, “çirtamaq” kimi dialekt örnəkləri şairin dilinə ümumxalq dilinin şirinliyini qatan dil faktlarıdır (Məmmədhusəyn, 2005).

Bir vaxt dialekt örnəyi olan “kəhriz”, “sayrışmaq”, “qəşşər”, “tərəcə” və s. sözlərin hazırda ədəbi dil faktı kimi işlənməsi Azərbaycan dilinin zənginliyində dialektlərin iştirakını təsdiq edir. “Dünyanın bütün söz ustaları məhz ləhcə və dialektlərdən münasib sözlər alıb işlətməklə ədəbi-bədii dilin zənginləşməsinə kömək etmişlər. Belə bir axtarış, seçmə, əvəzetmə, sözlərə yeni mənə vermə Azərbaycan yazıçısı, alimi üçün xüsusilə vacibdir. Ona görə ki, məlum olduğu üzrə, ötən əsrlərdə dilimizə daxil olan bir çox lüzumsuz əcnəbi söz, ifadə, tərkiblər dilimizin öz doğma sözlərini sıxışdırıb unutturmuş, üstü örtülmüş xəzinə halına salmışdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən, Azərbaycan yazıçısının, aliminin lazım olduğu yerdə ləhcə, şivə və dialektlərə müraciət etməsi vacibdir” (Axundov, 1992, s. 88). Bu baxımdan, Rəsul Rzanın dilində də maraqlı dialekt örnəkləri vardır. Məsələn, *idim* (forma), *yüyrük* (beşik), *gənimək* (rəngi qaçmaq), *köbər* (dik yer), *bəlləmək* (müəyyənləşdirmək) və s. Poetik örnəklər təsdiq edir ki, bədii dildə dialektlərə müəyyən qədər yer vermək dilin axıcılığına, rəvanlığına səbəb olur ki, yeri gəldikcə gizli xəzinə materialı olan dialektləri üzə çıxarmaq faydalı nəticələr verir.

Mirvarid Dilbazinin dilində maraqlı leksik-qrammatik vahidlərlə qarşılaşmaq olar. Məsələn, “düzənmək” feli belə örnəklərdəndir:

Demə ki, yurdunda töküldü qanlar,
Biz dağıq, dağlarda gurlar tufanlar.
Zirvədə püskürər odlu vulkanlar,
Təpələr *düzənər*, dağlar əyilməz! (Mirvarid, 2004, s. 11)

“Düzənmək” felinə lüğətlərimizdə rast gəlmədik. Ürəyə və qulağa yatan bu söz, yərin ki, “düzənmək” mənasındadır. Şairənin dilində passiv leksika örnəyi olan “yönərmək” feli də vardır:

Ulduz olub öz zirvəmdən enərdim,
Dövrəndəki “mələkləri” *yönərdim*,
Al lələyə, qərənfilə dönərdim,
Səpilərdim yollarının üstünə (Mirvarid, 2004, s. 189).

Maraqlıdır ki, lüğətlərimizin heç birində həmin sözlə qarşılaşmadıq. Xalqın ağzında elə dil vahidləri vardır ki, onlardan bəziləri indiyə qədər lüğətlərimizdə qeydə alınmamışdır. Dildəki belə faktların araşdırmalarına ehtiyac hiss olunur.

H. Arif də dialektlərdən bacarıqla istifadə edən söz adamlarındandır.

Təbiət qurudub bozaranda da
Qartal qartaldısa, *köməşməz* – dedim (Hüseyn, 2004, s. 203).

Buradakı “köməşmək” feli fərqli dil vahidlərindəndir. “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə o, “köməşimək” formasında “həvəsdən salmaq, soyutmaq” mənalarında Şəmki dialekti kimi qeydə alınmışdır (Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2007, s. 261).

Poetik dildə ümumxalq danışığı elementləri, dialekt və köhnəlmiş sözlər əsərin dil-üslub keyfiyyətləri kimi meydana çıxır:

Ayağımız altda xışıldayır qar,
İzimiz *şəridtək* arxada qalır (Yusifli, 1964, s. 15).
Dəydi qulağıma bir mahnı səsi,
Şəridə çevrilən boz qamışlıqdan (Yusifli, 1964, s. 22).
Nazik çitdən *oyma* geymişdin (Yusifli, 1979, s. 49).

Örneklərdəki “şərid” və “oyma” sözləri Naxçıvan dialektlərindəndir və onlar şairin dilinə bir sirinlik gətirir. Dialekt faktı olaraq aşağıdakı örnekdə seçilmiş söz də maraqlıdır:

Ötüşüb gedirsən saymazıyana sən,
Vüqarın ən *qəlbi* dağı andırır (Yusifli, 1979, s. 39).

“Qəlbi” sözü o dialektlərdəndir ki, ədəbi dilə layiqdir və son zamanlar ədəbi dilimizə keçən dialektlər arasındadır. Maraqlı faktlardan ki, ədəbi dili zənginləşdirməyin yollarından biri kimi bəzən dialektlər çox gərəkli rol ilə diqqəti çəkir. Dialektlərdən söz almaq ənənəsini bir çox söz sənətkarları layiqincə davam etdirir.

“Getmə!” deyər yaşıl *güzdək*
El arana qayıdanda (Muxtaroglu, 1997, s. 26).
Bu dəhşətdən daş oyandı,
Göy güzdək qana boyandı (Muxtaroglu, 1997, s. 48).

Örneklərdəki “güzdək” Naxçıvan dialektlərinə məxsus olan sözdür. Mənası “payızda yeni göyərən otluq” deməkdir. Bu sözün tərkibindəki əvvəllər “payız” sözünün sinonimi olan “güz” hazırda arxaik leksikaya daxil olan dil vahidlərindəndir.

Açıq *dəstərxan*dır hər *yastan*, hər *gəz*,
Şiş kabab, bozartma soyumurmu bəs? (Muxtaroglu, 1997, s. 58).

Örnekdəki “dəstərxan”, “yastan”, “gəz” sözləri maraqlı dialektlərdəndir. Şeirdə “dağların bəhəri açıq dəstərxana bənzədilir, “yastan” və “gəz” sözləri yerində daşdığı mənada işlənmişdir. Həm də şair bu sözləri şerə gətirməklə dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, dildə özləşmə hallarının artmasına xidmət etmişdir” (Dünyamalıyev, 2013, s. 117).

Ehtiyac çoxunu yalaq etsə də,
Çim kəsib, ot yolub, alağ etsə də... (Muxtaroglu, 1997, s. 55).
Həbsxana küncünə *hellənmir*, şair,
Dilənir professor, dillənmir, şair (Muxtaroglu, 1997, s. 57).

Nümunələrdəki “çim” və “hellənmək” sözləri üslub keyfiyyəti baxımından diqqəti çəkən dialektlərdəndir.

Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda dialekt və şivələrin işlənməsinə imkan vermək əhəmiyyətli cəhətlərdən biridir. Bədii üslubun leksikasında köhnəlmiş sözlər və dialekt örnekləri müxtəlif tarixi mərhələlərdə dilimizin vəziyyəti, özəllikləri haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilər. Bədii üslubda dialekt faktlarının böyük əhəmiyyəti həmişə dəyərləndirilmişdir. Bundan başqa, dildə

ümumtürk dili ötnəklərinin, dilimizin inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində dialektlər mühüm rol oynayır.

Xəstə canım dərd-dərmanla gecələr,

Qəm *heşanim* tez toplayar, gec ələr (Muxtaroğlu, 1997, s. 64).

“Heşan” da Naxçıvan dialektinə məxsus olan maraqlı sözlərdəndir. Döyülüb bir yerə toplanmış, lakin çör-çöpdən təmizlənməmiş taxıla “heşan” deyilir.

Qəzəb qılıncını yaxşı ovxarlat,

Xəncər, bıçaq, *gorda* səsləyir bizi (Muxtaroğlu, 1997, s. 37).

Örnəkdəki “gorda” sözü Naxçıvan dialektləri sırasına daxil olaraq “kəsici alət” – böyük bıçaq anlamında işlənən leksik dialektlərdəndir.

Qar saxlayan quzey, tala

Tillər məni soruşdumu?

Kərənti ağzından qaçan

Cillər məni soruşdumu? (Muxtaroğlu, 2013, s. 136)

Yuxarıdakı misralarda seçilən “tillər” və “cillər” sözü dialekt faktlarıdır. “Til” dağın başından ayağına qədər selin, suyun açdığı şırımdır. “Cil” sözünü də hər adam işləndiyi yerinə görə aydınlaşdırma bilmir. Lakin dağ kəndlərində kərənti ilə cil ot biçənlər bu işin çətinliyini, cil otların çox vaxt kərənti ağzından yayındığını çox yaxşı bilirlər” (Dünyamalıyev, 2013, s. 117).

Nəticə

Azərbaycan poetik dili üzərindəki araşdırmalar göstərir ki, hər hansı bir dialekt faktı söz sənətkarları tərəfindən dialektizm səviyyəsinə yüksələ bilər. Dialektlərin poetik imkanlarını üzə çıxarmaq, bir tərəfdən, bədii əsərlərin dil-üslub xüsusiyyətlərini təqdim edir, digər tərəfdən, müəlliflərin xalq danışığına, məhəlli dil faktlarına bələdlik dərəcəsini müəyyənləşdirir. Müxtəlif söz adamlarının yaradıcılığından alınmış örnəklərin linqvistik baxımdan təhlili dialektlərin poetik dildə özünəxas mövqeyə malik olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat

1. Axundov, A.(1992). *Dil və mədəniyyət*. Yazıçı.
2. *Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti*. (2007). Şərq-Qərb.
3. Dəmirçizadə, Ə. (1962). *Azərbaycan dilinin üslubiyatı*. Azərtədrisnəşr.
4. Dünyamalıyev, D. (2013). *Dağ havasına köhlənən şair* (Ön söz). Muxtaroğlu Ə. Deyimlərim, yozumlarım. Məktəb.
5. Əhmədov, B. B. (1994). *Azərbaycan şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı*. Bakı Universiteti.
6. Hüseyin, A. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
7. Məhəmməd Hüseyin, Ş. (2005). *Seçilmiş əsərləri*. Avrasiya Press.
8. Mirvarid, D. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Lider.
9. Muxtaroğlu, Ə. (1997). *Bir möhürbənd bəsimdir*. Təhsil.
10. Muxtaroğlu, Ə. (2013). *Deyimlərim, yozumlarım*. Məktəb.
11. Yusifli, Ə. (1964). *Dağlar yaraşığı*. Azərnəşr.
12. Yusifli, Ə. (1979). *Səni tapacağam*. Gənclik.

Daxil oldu: 24.10.2024

Baxışa göndərildi: 09.11.2024

Təsdiq edildi: 11.12.2024

Çap olundu: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/11-15>

Qafqaz Abdurahmanov
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
qafqazabdurrahmanov@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0003-3138-2796>

İslam hüququ nöqtəyi-nəzərindən genetik modifikasiya olunmuş (GMO) orqanizmlər

Xülasə

Dünya əhalisinin sürətlə artması və ərzaq qıtlığı kimi problemlər dünya ölkələrini ərzaq təhlükəsizliyi haqqında tədbirlər görməyə təşviq edir. Müasir biotexnoloji metodlar vasitəsilə artıq genetik modifikasiya olunmuş məhsulların əldə edilməsi mümkündür. Bu texnologiya vasitəsilə əldə edilən genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlər qida təhlükəsizliyi probleminin aradan qaldırılmasının həll yollarından biri olaraq təqdim edilmişdir. Buna rəğmən, dünya bazarına çıxarıldığı gündən etibarən genetik modifikasiya olunmuş məhsulların istehsal və istehlakı əxlaqi, tibbi və dini cəhətlərdən müzakirələrə səbəb olmuşdur. Heç şübhə yoxdur ki, genetik modifikasiya olunmuş məhsullar halallıq və haramlıq baxımından İslam hüquqşünaslarının da nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Bu məqalədə genetik modifikasiya olunmuş məhsullar və onların istehlakı İslam dini nöqtəyi-nəzərindən müzakirə ediləcəkdir.

Açar sözlər: İslam hüququ, biotexnologiya, orqanizm, modifikasiya, qida

Gafqaz Abdurahmanov
Azerbaijan Institute of Theology
Doctor of Philosophy in Philology
qafqazabdurrahmanov@ait.edu.az
<https://orcid.org/0000-0003-3138-2796>

Genetically Modified Organisms (GMO) in Terms of Islamic Law

Abstract

Problems such as rapidly growth of the world's population and food shortages in the world encourage the countries of the world to take measures on food security. It is now possible to obtain genetically modified products through the use of modern biotechnological methods. Genetically modified organisms that obtained through this technology are presented as one of the solutions to the food safety problem. Nevertheless, the production and consumption of genetically modified products has been the subject of discussions from moral, medical and religious aspects since they were introduced to the world's market. There is no doubt that genetically modified products have also attracted the attention of Islamic jurists in terms of halal and haram aspects. In this article will be discussed genetically modified products and their consumption from the perspective of Islamic religion.

Keywords: Islamic law, biotechnology, organism, modification, product

Giriş

Müasir dövrün ən aktual məsələlərindən birinə çevrilən ərzaq təhlükəsizliyi hər bir ölkənin qarşısında duran təhlükəsizlik məsələləri arasında xüsusi yerə malikdir. Son illərdə dünya bazarlarında qida məhsullarının bahalaşması, istehsal olunan ərzağın dünya üzrə qeyri-bərabər paylanması, əhalinin sürətlə artması və ərzaq qıtlığı kimi problemlərlə yanaşı, urbanizasiya ilə əlaqədar olaraq bəzi ölkələrdə əkinə yararlı torpaqların get-gedə azalması və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olanların azalması kimi problemlər ərzaq təhlükəsizliyi problemini daha da qabardır. BMT-nin

Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Qurumunun (Food and Agriculture Organization) rəsmi məlumatlarına görə, hazırda dünyda təqribən 870 milyondan çox insan xroniki aclıqdan əziyyət çəkir. Dünya əhalisinin artması ilə bu sayın getdikcə daha da artacağı güman edilir. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün alimlər tərəfindən irəli sürülən çıxış yollarından biri müasir biotexnologiya metodlarından istifadə edərək, genetik modifikasiya olunmuş məhsulların istehsal edilməsidir. Genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlər (GMO) müasir genetik mühəndisliyi metodları ilə laboratoriya şəraitində genetik materialı dəyişdirilmiş canlı orqanizmlərdir (Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi, 3). Daha açıq bir təbirlə desək, genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlər dedikdə müasir biotexnoloji metodlarla yaradılmış və genetik materialın yeni kombinasiyasına malik bitki, heyvan və ya mikroorqanizm kimi canlı orqanizmlər nəzərdə tutulur. Biotexnoloji üsullarla genetik baxımdan bir-birinə yaxın və ya çox uzaq olan növlər arasında genləri köçürməklə təbiətdə və ya ənənəvi seleksiyada qeyri-mümkün kombinasiyalara malik orqanizmlər əldə edilir. Bu üsulla əldə edilən qidalara isə genetik modifikasiya olunmuş məhsullar deyilir. GMO genlərin əldə edilməsi istiqamətində laboratoriya sınaqları 70-ci illərin əvvəlindən başlanmışsa da, ilk dəfə 1983-cü ildə transgen bitki əldə edilmiş, 1996-cı ildə isə ilk dəfə ABŞ-də transgen Flavr Savr pomidoru bazara çıxarılmışdır (Günay-Özdemir, 2016, s. 1005-1006).

Tədqiqat

GMO orqanizmlərin tətbiq istiqamətləri

Müasir dövrümüzdə GMO səhiyyə, kənd təsərrüfatı və sənaye başda olmaqla bir çox sahədə, bitki toxumlarında, heyvan yemlərində, həmçinin bəzi dərmanlarda geniş istifadə edilir. Biotexnologiya sahəsində bitkilərə genlərin modifikasiya edilməsi bir sıra məqsədlər güdür. Dünyada əsasən genlərin modifikasiyası bitkilərin herbisitlərə, insektisidlərə və abiotik stressə dayanıqlı olması, həmçinin məhsuldarlığın və məhsulun keyfiyyətinin artırılması, o cümlədən bitkilərin soyuğa, quraqlığa, rütubətə və mənfi iqlim şəraitinə dözümlülüyünü təmin etmək məqsədilə həyata keçirilmişdir. Bundan başqa, qida maddələrinin tərkibini zənginləşdirmək, saxlama müddətini uzatmaq və bitkilərin peyvənd və dərman vasitəsi kimi səhiyyə sektorunda istifadə edilməsini təmin etmək də genlərin modifikasiya edilməsinin məqsədləri kimi göstərilmişdir. Qeyd edilməlidir ki, bu gün bitkilər üzərində aparılan genetik modifikasiya tədqiqatlarının əsas məqsədi bitkilərin zərərverici həşəratlara və herbisitlərə qarşı müqavimətini artırmaqdır. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu texnologiya sayəsində məhsul itkisi azalacaq, kənd təsərrüfatında məhsuldarlıq artacaq və artan dünya əhalisinin qarşılaşa biləcəyi qida problemlərinə həll yolu tapılacaqdır. Bütün bunlarla yanaşı, hazırda müasir biotexnoloji və gen mühəndisliyi metodlarını insan və heyvan sağlamlığı sahəsində yeni nəsil dərman preparatlarının hazırlanmasında, müxtəlif növ fermentasiya, yəni qıvcırmaya məruz qalan qida məhsullarının çeşitliliyini çoxaltmaq, heyvan yemləri və qida əlavələrinin biotəhlükəsizliyini artırmaq məqsədilə həyata keçirilir (Günay-Özdemir, 2016, s. 1006; Alkış, 2018, s. 36-37; Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi, 3).

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi qida əlavələrinin yəni Emulqatorların (E) tərkibində genetik modifikasiya olunmuş orqanizmlərdən istifadə edilmişdir. Eyni zamanda bəzi spirtli içkilərin (pivə, şərab və s.) istehsalında, süd məhsulları olan yoqurt, kefir, pendir və fermentasiya edilmiş məhsullarının istehsalında da gen mühəndisliyi metodlarını tətbiq edərək geni dəyişdirilmiş bakteriya və göbələklərin ştammlarından geniş istifadə edilir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, GMO istifadəsi qadağan olmayan ölkələrdə süd məhsulları istehsal edən bəzi böyük şirkətlər öz fermalarında heyvanların qidalanması üçün GMO yem və yem əlavələrindən istifadə edirlər (Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi, 4-5). Nəticə olaraq yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, GMO məhsulların əsas tətbiq istiqamətlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür (Nümayəndə heyəti, 2020):

- 1 — Qida (birbaşa istifadəsi və ya əlavəsi) kimi istifadə edilir
- 2 — Yem (birbaşa istifadəsi və ya əlavəsi) kimi istifadə edilir
- 3 — Kultivasiya (mədəni və texniki) kimi istifadə edilir.

Cədvəl

GMO mənşəli qida əlavələrinin siyahısı
(Cədvəl üçün bax: Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi, 4.)

Qida əlavəsinin adı	Qida əlavəsinin nömrəsi	Alınma mexanizmi
Riboflavin	E-101 E-101a	Geni dəyişdirilmiş Bacillus subtilis bakteriyasından
Karamel boyası	E-150	GMO mənşəli qarğadalı siropundan
Lesitin	E-322	GMO mənşəli soyadan
Ksantan yapışqanı	E-415	GMO mənşəli qarğadalı nişastasından
Dadlandırıcı	E-957	Geni dəyişdirilmiş E. coli bakteriyasından

GMO orqanizmlərin faydaları və zərərləri

GMO məhsulların insan sağlamlığına, ətraf mühitə, torpağa və su hövzələrinə mənfi və müsbət təsirləri tədqiqatçılar arasında müzakirə obyektinə çevrilmiş məsələlərdən biridir. Həm GMO-lara qarşı çıxanlar, həm də bunları dəstəkləyənlər öz fikirlərini müxtəlif arqumentlərlə əsaslandırmağa çalışırlar. GMO məhsullar haqqında müsbət fikir səsləndirən tədqiqatçılar GMO-ların bəzi faydalarını vurğulayaraq öz fikirlərini dəstəkləyirlər. Bunlardan bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1 — GMO-lar vasitəsilə bitki məhsullarının məhsuldarlığı artacaq, istehsal xərcləri azalacaq və bu da xüsusilə üçüncü dünya ölkələrindəki yoxsulluğun və aclığın qarşısının alınmasına köməklik göstərəcəkdir.

2 — GMO-lar vasitəsilə zərərverici həşəratlara dözümlü məhsullar istehsal ediləcəkdir. Beləliklə, kənd təsərrüfatında pestisidlər (kimyəvi mad) daha az istifadə ediləcək və bunların ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirmək mümkün olacaqdır.

3 — Genetik modifikasiya edilmiş bitkilərin herbisitlərə, insektisidlərə və abiotik stressə dayanıqlı olması sayəsində bunların kənd təsərrüfatına əlverişli olmayan ərazilərdə də yetişdirilməsi və daha çox məhsul əldə edilməsi mümkündür (Haspolat, 2012, s. 76-77; Alkış, 2018, s. 39-40; Nasr, 2024, s. 127).

Bir sözlə, GMO məhsullar haqqında müsbət fikir səsləndirən tədqiqatçıların fikrini xülasə etsək deyə bilərik ki, gen mühəndisliyi vasitəsilə əldə edilən bitkilər yüksək məhsuldarlığa malik olmaqla yanaşı, soyuq, rütubət və quraqlıq kimi əlverişsiz iqlim şərtlərinə də davamlıdır. Həmçinin sözügedən məhsulların tərkibində bioloji məhsulların istənilən çeşiddə olmasını təmin etmək mümkündür. Bütün bunlar da GMO məhsulların geniş imkanlara malik olduğunu və faydalarını göstərir.

Yuxarıda sadalanan bütün geniş imkanlara malik olmasına rəğmən, bəzi tədqiqatçılar GMO məhsulların bəşəriyyət və təbiət üçün gələcəkdə böyük təhlükələr doğuracağı fikrinə tərəfdar çıxaraq GMO-lara qarşı etiraz etmişlər. Hətta son dövrlərdə GMO-lara qarşı çıxan və onların fəsadlarının daha çox olduğu fikrini səsləndirən tədqiqatçıların daha çox olduğunu söyləsək heç də mübaliğə etməmiş olarıq. GMO məhsulların zərərli təsirlərindən bəhs edən müasir tədqiqatçıların fikirlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdıraraq xülasə etmək mümkündür:

1 — GMO məhsullar insan və digər canlıların sağlamlığı baxımından potensial risklər və təhlükələr ehtiva edir. Son tədqiqatların nəticələrinə görə, GMO məhsullar xüsusilə insan sağlamlığı baxımından böyük risklər daşıyır.

2 — Genetik zibillənmə: GMO məhsulların ən böyük zərərlərindən biri digəri də onların ətrafdakı bitkiləri genetik zibilləmələridir. Genetik zibilləmə dedikdə, GMO bitkilərin DNT-ləri ilə digər bitkilərin yoluxması qəsd olunur.

3 — Sosial-iqtisadi zərərlər. Gen mühəndisliyi texnologiyasının sürətlə inkişaf etməsi və genetik modifikasiya olunmuş məhsulların artması özü ilə birgə bəzi sosial-iqtisadi problemlər gətirmişdir. Xüsusilə gen mühəndisliyinin inkişaf etdiyi ölkələr bu işi monopoliyaya çevirərək bu imkanlardan

məhrum olan ölkələri özündən asılı hala salırlar. Asılı hala düşən ölkələr kənd təsərrüfatı bitkilərinin növlərini özləri inkişaf etdirmək yerinə digər ölkələrdən idxal etməyə üz tuturlar. Bu isə get-gedə təbii kənd təsərrüfatı məhsullarının azalmasına gətirib çıxara bilər (Haspolat, 2012, s. 77-78; Alkış, 2018, s. 40; Nasr, 2024, s. 128).

GMO-ların İslam hüququ nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndirilməsi

Qeyd etdiyimiz kimi, GMO məhsullar dünya bazarına ilk dəfə 1996-cı ildə çıxardılmışdır. 90-cı illərdən etibarən, həyatımıza daxil olan GMO məhsullar bir çox nöqtəyi-nəzərdən müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Heç şübhə yoxdur ki, GMO məhsullar İslam dünyasının da nəzər-diqqətini cəlb etmiş və bu məhsulların istehsal və istehlakının dini nöqtəyi-nəzərdən halal olub olmadığı məsələsi İslam hüquqşünasları arasında müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, GMO qidalar mövzusu müasir dövrdə ortaya çıxmış bir məsələ olduğuna görə İslam dininin əsas müraciət mənbələri olan Quran, Sünnə və İcmada sözügedən mövzuya birbaşa toxunulduğunu söyləmək mümkün deyildir. Odur ki bu problem, əsasən, İslam hüququnda dinin əsas prinsiplərindən biri olaraq qəbul edilən “məslahət-məfsədət” (fayda-zərər) prinsipi kontekstində müzakirə obyektinə çevrilmiş və çıxış yolları axtarılmışdır (Alkış, 2018, s. 42).

Qeyd etmək lazımdır ki, GMO məhsulların istehsal və istehlakına İslam hüquqşünasları fərqli nöqtəyi-nəzərdən münasibət göstərmişlər. Belə ki, GMO məhsulları ilahi yaradılışa müdaxilə və yaradılışı təhrif etmək kontekstində qiymətləndirən bəzi müasir İslam hüquqşünasları bunların istehsal və istehlakını da haram hesab etmişlər (Bayındır, 2009, s. 157). Bir çox İslam hüquqşünasının fikrincə isə, GMO məhsulları ilahi yaradılışa müdaxilə çərçivəsində dəyərləndirmək doğru deyildir. Çünki onlara görə, GMO məhsullar iddia edildiği kimi təbiətdə olduqca böyük fəsadlara yol açmır, əksinə, ətraf mühitin və təbii həyatın daha da yaxşılaşdırılmasına xidmət göstərir. Elə isə, xüsusilə bitkilər üzərindəki bu cür dəyişiklikləri ilahi yaradılışa müdaxilə olaraq qəbul etmək doğru deyildir. Hətta bəzi xəstəliklərin qarşısının alınması və məhsuldarlığın artırılması məqsədilə bitkilər üzərində genetik dəyişikliklərin edilməsi məqbul qarşılanmışdır. Bu fikrə şərik çıxanlara görə, məhsuldarlığı artırmaq məqsədilə Mədinəlilərin xurma ağaclarını tozlandırması bu qəbildən fitrətə (ilahi yaradılış) müdaxilə olaraq qəbul edilməlidir. Məlum olduğu kimi, Həzrət Peyğəmbər məhsuldarlığı artırmaq üçün xurmaları tozlandıraraq Mədinəlilərə bu işdən vaz keçmələrini söyləmiş, amma tozlandırılmayan xurmalarından çox az məhsul əldə edildiyi söyləndiyi zaman isə “*Siz dünya işlərini daha yaxşı bilirsiniz*”, — deyərək (Müslim, “Fəzail”, 141) bu cür müdaxiləyə icazə vermişdir (Alkış, 2018, s. 45-46).

Bəzi İslam hüquqşünasları GMO qidaları fitrətin dəyişdirilməsi olaraq qəbul edilməsinə etiraz edərək məsələyə daha fərqli prizmadan münasibət göstərmişlər. Onlar, yeyilib-içilməsinin qadağan edildiyinə dair dində qəti dəlil mövcud olmayan qida maddələrinin istifadəsinin mübahlığı prinsibindən çıxış edərək, GMO qidaların istehsal və istehlakına icazə vermişlər (Sert, 2024, s. 144; Nasr, 2024, s. 132).

Nəticə olaraq qeyd etmək mümkündür ki, müasir İslam hüquqşünaslarının böyük əksəriyyətinin fikrincə, tərkibində donuz kimi dini baxımdan haram edilmiş genlər mövcud olan məhsulların həm istehsalı, həm də istehlakı qadağandır (Kaan, 2020, s. 129; Nasr, 2024, s. 135). Bunların xaricindəki GMO qidaların istehsalı və istehlakı ilə bağlı hökm verərkən məsələyə qida təhlükəsizliyi prizmasından yanaşmaq daha məqsədəuyğun görünür. Belə ki, insan sağlamlığına, digər canlılara və təbiətə vura biləcəyi zərərlər nəzərə alındığında, bu məhsulların şübhəli ola biləcəyini düşünmək və məsələyə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Mühüm olaraq qeyd etmək lazımdır ki, tərkibində donuz geni və ya dində qadağan edilmiş digər maddələrin mövcud olmaması təkbaşına bu məhsulların halal olması üçün kifayət etmir. Bununla birlikdə, GMO qidaların insan sağlamlığı üçün zərərli olmaması da labüddür. Bu səbəbdən ötrü, sözügedən sahə üzrə etibarlı mütəxəssislərin rəyi əsas götürülərək məslahət prinsipinə əsasən hökm verilməlidir. Çünki insan həyatının təhlükəyə atılmaması, canın, malın, aqlın və nəslin qorunması İslam dininin əsas məqsədləri arasında yer alır (Kaan, 2020, s. 129; Nasr, 2024, 135-136). Bir sözlə, xüsusilə istehlak baxımından GMO məhsulların zərərləri hələ tam sübuta yetirilmədiyindən və ya bu barədəki fikirlər ziddiyyətli olduğundan, onların istehlakının qəti olaraq haram olduğunu söyləmək mümkün deyil. Çünki bu

qəbildən olan qidaların haram olduğunu söyləmək üçün əlimizdə qəti dəlil mövcud deyildir. Yeri gəlmişkən, burada mühüm olaraq bir məsələni də xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, dövrümüzdə GMO məhsullar, sadəcə sözügedən qidaların istehlakının halal və ya haram olmasından ibarət dini bir məsələ deyil, əksinə, bütün bəşəriyyətin taleyini maraqlandıran bir qida təhlükəsizliyi problemdir. Odur ki GMO məhsulların istehsal və istehlak mərhələsində bütün bunlar nəzərə alınmalı və daha doğru qərarlar verilməlidir (Camalov, 2022).

Nəticə

XX əsrin sonlarında gen mühəndisliyinin sürətlə inkişaf etməsi ilə canlı orqanizmlərin genetik modifikasiyası artıq mümkün olmuş və biotexnoloji üsullarla genetik baxımdan bir-birinə yaxın və ya uzaq olan növlər arasında genlərin köçürülməsi başlanmışdır. Genlərin modifikasiyası əsasən bitkilərin herbisitlərə dayanıqlı olması, məhsuldarlığın artırılması, həmçinin soyuğa, quraqlığa, rütubətə və mənfi iqlim şəraitinə dözümlülüyünü təmin etmək və s. məqsədlər güdür. İlk dəfə 1996-cı ildən etibarən dünya bazarına çıxarılan, əxlaqi və sağlamlıq baxımından bir çox müzakirələrə səbəb olan GDO məhsullar İslam dünyasının da nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Bu məhsulların istehsal və istehlakının dini nöqteyi-nəzərdən halal olub olmadığı məsələsi İslam hüquqşünasları arasında müzakirə obyektinə çevrilmişdir. GMO-lar müasir dövrdə ortaya çıxmış məsələ olduğuna görə İslam dininin əsas mənbələri olan Quran, Sünnə və İcmada sözügedən mövzuya rast gəlmək mümkün deyildir. Buna görə sözügedən problem, İslam hüququnda dinin əsas prinsiplərindən biri olaraq hesab edilən “məsləhət-məfsədət” (fayda-zərər) prinsipi kontekstində dəyərləndirilmişdir. GMO-ların dini hökmü haqqında fərqli yanaşmalar olmaqla birlikdə, İslam hüquqşünaslarının əksəriyyətinin fikrincə, tərkibində donuz kimi dini baxımdan haram olan genlər daşıyan məhsulların həm istehsalı, həm də istehlakı birmənalı olaraq qadağandır. Bunların xaricindəki GMO qidaların istehsalı və istehlakına gəlincə isə, bunlara insan sağlamlığı prizmasından yanaşmaq və ona görə fitva vermək lazımdır. Bir sözlə, insan sağlamlığı üçün zərəri olmadığı sübut edilmiş GMO qidaların istehlakı dini nöqteyi-nəzərdən bir problem təşkil etmir.

Ədəbiyyat

1. Alkış, A. (2018). Genetik cəhətdən dəyişdirilmiş orqanizmlərin İslam hüququ baxımından qiymətləndirilməsi. *Çanaqqala Universiteti Onsekiz Mart Universiteti İlahiyyat Jurnalı*, 13, 31-54.
2. Bayındır, A. (2009). *İslam fiqh baxımından halal qida*. VI. İslam Hüququ Departamentinin Koordinasiya Yığıncağı.
3. Camalov, M. (2022). *Fiqh üsulu*. AVE Print MMC.
4. Günay, M., Özdemir, M. (2016). İslam baxımından geni dəyişdirilmiş məhsullar. *Beynəlxalq Sosial Araşdırmalar Jurnalı*, 9(45), 1004-1022.
5. Haspolat, İ. (2012). *Genetik cəhətdən dəyişdirilmiş orqanizmlər və biotəhlükəsizlik*. Ankara Mələyi.
6. Kaan, E. O. (2020). *Mövcud Fiqh Problemləri*. Rağbet Yayınları.
7. Qida Təhlükəsizliyi Agenti (QTA). *Genetik cəhətdən dəyişdirilmiş orqanizmlər*.
8. Nümayəndə heyəti. (2020). *İzahlı dini terminlər lüğəti*. İşıqlar.
9. Nasr, Ə. M. (2024). Əl-Hükmüş-şəri fi həndəsəti-ğizai virasiyan. *Qututu ulumil-lüğa vəl-ədab*, 9(9) (Yanvar), 119-138.
10. Sert, İ. (2024). *İslamda Halal Qida və İnsan Sağlamlığı*. Türkiyə Dəyanət Vəqfi Yayınları.

Daxil oldu: 21.09.2024

Baxışa göndərildi: 13.11.2024

Təsdiq edildi: 11.12.2024

Çap olundu: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/16-21>

Antiga Pashayeva

ANAS Institute of Philosophy and Sociology

Doctor of Philosophy in Philosophy

pashayeva.ph@mail.ru

UDC 321. 01; 340. 11:1

<https://orcid.org/0009-0004-5003-6244>

Important Aspects of Law and State Concepts in the Philosophy of Law

Abstract

One of the themes which are studied at the Western Philosophy is law and state. Law and state concepts have always been investigated properly to the requirements of that period, socio-political issues between them have been primary investigation source for all philosophers, politicians, and lawyers. Law and state which Western thinkers always based on, do not comprehend only practical and political issues, law and state in their views are distinctive measures that empower spiritual, moral and ethical values in society, and have a significant influence on the community.

In this present research, alongside showing the relevant and distinctive features of the concepts of law and state examined in the philosophy of law, as well as commitment and analyzed other important issues by reliable sources.

Keywords: *philosophers, legal philosophers, law, state, ethics, society*

Əntiqə Paşayeva

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

pashayeva.ph@mail.ru

UDC 321. 01; 340. 11:1

<https://orcid.org/0009-0004-5003-6244>

Hüquq fəlsəfəsində hüquq və dövlət anlayışlarının mühüm aspektləri

Xülasə

Qərb fəlsəfəsində təhlil olunan mövzulardan biri də hüquq və dövlətdir. Hüquq və dövlət bütün zamanlarda həmin zamanın tələblərinə uyğun olaraq öyrənilmiş və bunlar arasında olan ictimai-siyasi məsələlər həm filosofların, siyasətçilərin, həm də hüquqşünasların əsas tədqiq mənbəyi olmuşdur. Qərb mütəfəkkirlərinin əsaslandığı hüquq və dövlət təkcə praktiki və siyasi məsələləri əhatə etmir, onların nəzərində hüquq və dövlət varlıq aləmində ruhi, mənəvi və əxlaqi dəyərləri aşılaman və ictimaiyyət arasında mühüm təsirə malik olan başlıca meyardır.

Hazırkı tədqiqatda hüququn fəlsəfəsində təhlil olunan hüquq və dövlət məfhumlarının uyğun və fərqli cəhətləri göstərilməklə yanaşı, həmçinin bunların arasında olan bağlılıq və digər mühüm məsələlər səhih mənbələrə əsasən təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: *filosoflar, hüquqşünas filosoflar, hüquq, dövlət, əxlaq, ictimaiyyət*

Introduction

In the philosophy of law, philosopher and legal philosophers have introduced compatible and various aspects while referring relation between law and state. Philosophers believe that while analyzing law and state concepts, initially state-related issues should be emphasized and their practical aspects ought to be investigated not only practically, but also theoretically.

In general, philosophers and lawyers analyzing the law from the point of view of philosophy, have shown that law and state are both needs in terms of theory and practice. However, during the study plenty of questions may arise: Law is essentialist, but the state is a practical concept, and how

it can be that state is considered the source of law? Another question is that people acquired rights since the creation of human being, and it means that law is not in existence recently, it has always been, although the state is a political organization created as a result of socio-political and historical events, and how it might happen that there are connections between them? During the investigation, lots of questions can emerge, and it is possible to increase the numbers of them, but we consider it more reasonable to justify the issue by satisfying with these two questions.

Research

Analyzed issues

When law and state concepts are investigated, first of all, state-related issues should be paid attention, and their practical sides have to be explained. After deep research of practical problems, then philosophical issues can be analyzed. Taking into account that, law and state concepts take a great deal in the law of philosophy, we will mention their main features and afterward, we will analyze the philosophical aspects of those two concepts. In terms of the law, the state is analyzed in two cases: general and specific. While referring specific meaning of state, leaders of organizations existing in the country come to mind, and their job is not limited by just governing those organizations, because they also execute organization related affairs. Overall, management of those organizations is under the control of ministers, and all orders are defined by ministers and entrusted to local organizations.

However, a general definition of the state is government; by saying general definition of state it is meant legislative bodies including all organizations. And here national and international relations need to be remembered, for example, admission of the Republic of Azerbaijan to membership in the United Nations Organization (UNO), agreements concluded between Azerbaijan and UN and other organizations can be examples. The development of the state should focus on these two issues (general and specific) and their functions.

It is known that in every country obligation are divided. Legislative, Justice and Executive bodies apply to general part of the state, even though they are separate state bodies. The most important agencies for legislation are the parliament and its representatives. Judicial issues are entrusted to courts, executive and administrative matters are defined by ministers. But these concepts about the state refer to the special meaning of state. Thus, by saying the *legislative government* reliable the state organization is meant.

Moreover, it is said that principles of law reflect the will of the state, and the main purpose here is public organizations which have right to establish legal regulations. They cannot be confused with the specific meaning of state, because they indicate a general definition of the state. It is clear that state as a concept is very simple, and everyone can understand and feel it in his social life. The State develops discipline, protects the interests of the country, punishes those who commit unlawfulness, claims privileges, prepares laws, and carries out general service, manages and protects national resources.

When we analyze the state-related principles, we witness that concepts of the power and government are quite obvious, as if the state has extraordinary power over all matters. Therefore, many thinkers have called the state "*power*", and others have linked this power with the law by saying that it is governed according to legal principles. More exactly, some philosophers and legal philosophers have called the state as a great force and others claimed that power of the state is governed by legal rules (Cairns, 1966, pp. 259-261).

Hegel writes at his book called *Philosophy of Law* by analyzing state concept: general laws arise from organizations affiliated with the state, and the man in matters related to conscientious objection must follow the law and public requirements and live as a member of the state. The state is the ultimate goal of any person's needs and whatever happens in the state is based on a particular reality (Hegel, 1967, pp. 155-156). Hegel wants to say that the existence of the state and the law is determined by the extent of the society, and the existence of the state is, not by its name, but the principal function where any decision of the state must be lawful and anything beyond law cannot be achieved.

Legal status of the state

While analyzing state and its principles, the status of state should be taken into account. The state has legal status, in other words, specific and independent authorities regardless of its specific or general definition. Because society makes decisions under the control of the state, implement the duties defined by state and is considered to be a part of the state. On the other hand, it is known that although all these above-said requirements are met, the state does not have full legal status, because norms are required to ensure the legal status of the state. Any decisions made by society have norms no matter they were made under the control of the state, therefore, the organizational issues of the state are compared to the law, and then the jurisdiction applies to the person. While discussing the legal status of the state, social principles should not be overlooked; the state has legal status and authority on the basis of public opinion. Every human as an individual personality has their own unique will. They decide independently and their personality is based on a free will to fulfill any task. Furthermore, a person has rights and various obligations, in addition to these commitments his subordination should be noted. Human being tries to follow norms defined for him, and for sure he abides the law.

However, if we compare legal entity with a physical entity, we will identify that authorities of the legal entity are based on particular restrictions. And here while referring legal entity we mean state, to rephrase it, entity who governs state does not have legal authorities, because legal authority of state is limited to compare with physical entity. The reason is that society gives authority to state, if there is not any society, how the state can discourse about authority, law and government? Thus, while studying concept of state and its principles first of all, public issues should be focused on. When it comes to social issues, here are intended relations of masses. There is specific demand among these relations and that demand which is a legal-political concept by means of it people create a certain institution gathering around each other, and this institution is called *state* that reflects society.

If we investigate the issue more profoundly, we can say that the state does not reflect just society, it also involves a great part of world nations about different states. Even if the state's public commitment is weak, this is still a concrete and solid organization. Because the state, in turn, carries out public relations more efficiently than any other relationships, stabilizes them and aligns. All relations of society is under the control of the state, and each person should be aware of care and control of the state.

There are lots of various interpretations about state and if we apply to philosophers, we will identify that Kant interprets state in an ordinary form. In his opinion, state consists of human community and society is governed on legal regulations (Kant, 1956, p. 65-67; Wolfgang, 1947, p. 67-68). If we pay attention, we will see that it is very simple definition of state, so that, state does not define just human community and legal regulations. Such an interpretation might be relevant for a city or body of the state. Maybe such a definition can be envisaged for a city and organization of the country. From this interpretation of Kant we come to such a conclusion that the main thing he thinks about is the public rights of citizen, because citizenship is a kind of rank given to man in society, and it is his subordination to state, in other words, government is judge (dominant) and the citizen is subject to all its laws and principles (Kant, 1956, pp. 66-67; Patterson, 1953, pp. 389). Kant does not superior state as ultimate power to compare with society, on the contrary, he pays more attention to relation of citizen to state and declare that subordination of citizen to state should not be interpreted as a restriction of his rights, might be it is just for development of dominant power and strength of citizenship duties of citizen. As a result of this power and strength legal state is established and developed. Relations of society with the government are examples of the dots that make up the circle. The circle is made of dots, and if one of these dots is missing there will be a space which leads to illegality. If we compare Hegel's thoughts about state we will know that his approach is quite different than Kant's. He approached concept of state from another aspect. According to him, the state has moral reasoning and self-awareness on the principles of morality. Hegel identifies the state as an organization based on principles of morality; by this, state protects its sustainable development by referring moral and legal principles. It is possible to see the

principles, rules, values of ethics and law on the state; In Hegel's words, "the state is practical reality of the ethical ideas", (Friedrich, 1969, pp. 131-134) so that, the ethical norms of the state has been available at the society and these norms should reflect to any person. In addition to, he identifies state as a justice and consider that law and justice can not be interpreted separately. If we study it in detail, we can see that ethical norms that he analyze absolutely belong to state and society. These ethical norms are orders for person to abide by the law and consider to state holy, and live honestly and be devoted in the society. By analysing citizen's position and place of detention in the society Hegel notify that every person is considered a child of society because he is closely devoted to culture and rules of the country that lives in, more precisely he is the child of contemporary life, and he has realistic privileges that he owns, and these privileges ensure his personality based on certain logic. Therefore, in order to comply with the rules of ethics in the organization of the state, attention must be paid to the promotion and understanding of the intellectual and spiritually healthy people, and this is a great privilege granted to a member of state (Dias, 1976, pp. 66-67).

If we compare the ideas of Kant and Hegel, we will identify that unlike Kant, Hegel does not call the state as an organization governed according to public and legal rules, he believes that state is a large and private organization that solves the economic, political, legal, moral, welfare and other issues of society. Here, moral matters refer to the values commonly associated with national traditions, art, political agencies, common beliefs and relationships among different nations, as well as values that have a great importance to the society.

While speaking about the legal status of the state, we should not lose sight of social principles. Because the state has a legal status on that social basis. But it should be taken into account that the state not only reflects public issues, but also it combines a whole community. If the public bonds of the state are weak, it is still considered a concrete and solid institution as the state, jointly and steadily, fulfills public relations more than any other relationships, and directs them in the right direction. All public relations are under the influence of the state, and a person should feel himself only under the patronage and control of the state.

In general, the connection between the state and law, and law and the state are not only social development, but also the recognition and observance of human ethical values. The state longs for the individual and points out the ways of his progress; law explores the individual, and morality forms the individual. This is the main condition that these three categories are related to social development. Because the state is the source of law (of course, according to the theory of positive law), that is, it means that the right assumes power over the state and depends on the power in the origin of rights. The state longs for the individual and points out the ways of his progress; law explores the individual, and morality forms the individual. This is the main condition that these three categories are related to social development. Because the state is the source of law (of course, according to the theory of positive law), that is, it means that the right assumes power over the state and depends on the power in the origin of rights. But this does not mean that in the absence of the state, law cannot exist, law is already a concept of essence, that is, rights do not arise later, but with the birth of a man.

Therefore, the state cannot exist without the right, and if it does, it is not complete. The main purpose of creating legal norms is to ensure that the political force leads the society and to maintain a link between the public and the authorities through these rules.

Relation of the concepts of state and law

Definition of the concept of state is very broad, and any philosopher and lawyer can interpret the state based on their qualification. If we have a look at the opinions of lawyers on this issue, we will observe that they explain state according to legal issues. For example, italian legal philosopher Dell Vico thinks that state imposes obligations to legal organizations under its authorities, as well as exercises the right of people as the origin of legal structures (Giorgio, 2001, p. 143).

It is clear that state introduces obligations for legal institutions and requires their fulfillment; that is to say state is considered a pillar of society. But here a question arises: which power that has given this supreme power to state and which regulations are those that have given ultimate power

to the state? When we go further investigation of the issue, it will be clear for us that social being and country are not enough for the creation of the state, because existence of law is also an essential factor. Here while the referring nation, plenty of people are meant that establish the state, in other words, community is a prime need for the establishment of the state. But it does not mean that state is a simple and ordinary institution, might be it is a new value at all times (identity), because nation and country depend on nature covering material issues, namely as assumption those are related with actions rather than reality. A man and his place are unstable depending on time and circumstances, and his forever existence there is not possible; however, for the formation of the state, stability is prerequisite. And here the concept of stability is not used to refer to social stability and tranquility, the primary purpose here is the stability of the country. For instance, a group of people or a mass of people living in shelters cannot establish state; might be they shape the embrion of state, but the formation of the real state is impossible. Because, the majority of people is not the main condition for establishing a state, the main point is here to maintain a fixed and stable country. Moreover, determination and existence of state and legal relations are prerequisites. Thus, the *state has the power over only a fixed and stable country*, and that is the law that shapes and protects all these issues. Laws are based on morality and give public recognition. The opinions of famous english lawyer Dennis Lloyd also worth hearing. According to him, the law can not be analyzed as law, any action which is correct, justified, and legally binding should be reflected both as legal laws and moral laws (Dennis, 1966, p. 78).

Conclusion

After all these analyzed issues, we may come to a conclusion that if we take it into consideration the idea of the "existence of the law is equally necessary as the formation of nation and the country in the creation of the state" asks a question: why is law so important in the existence of the state? Law and its requirements always exist regardless of time and place, because these requirements are not dependent on a person's will, its exist in nature. If fixed and stable nation and country is necessary for the creation of the state, however the existence of law does not come from necessity, it is closely related with nature of people shaping the core of the state, and those people have been divided into different nations and live in various countries. If the establishment of the state depends on nations and certain country, its existence also subordinates on fixed and ultimate principles of law not just a temporary person and the place where they exist. Even if there are not human beings or other creatures or their place of detention, soul always exist. Law is a manifestation of soul that shapes and reflects the laws in the material world in different forms-by the features of freethinking, justice, fairness, honesty, ethics, tradition.

Therefore, it would be more precise if called state as a legal organization of society. Every nation develops on the basis of legal relations, even if there are not any social relations between them, they will continue their life. But, it is a reality that each nation endeavors to establish a legal organization (state) that meets the demands of the environment that its members live in. The human being is a natural entity, and he wants to accept and comprehend everything around him naturally. This desire emerging from his nature confront him with others. In that case, these wishes can be further expanded and lead to create a larger community. The will and demands of these masses stimulate the creation of a certain institution and it is the same legal organization that today we call it state.

References

1. Cairns, H. (1966). *Legal Philosophy from Plato to Hegel*. The Johns Hopkins Press.
2. Dennis, L. (1966). *The idea of Law*. By Macgibbon & Kee Books LTD.
3. Dias, R. W. M. (1976). *Jurisprudence*. Butterworth.
4. Friedrich, C. J. (1969). *The Philosophy of Law in Historical Perspective*. The University of Chicago Press.
5. Giorgio, D. V. (2001). *Philosophy of Law*. Translated into Persian: Javad Vahidi. Mizan.

6. Hegel, G. W. F. (1967). *Philosophy of Right*. Translated with notes by T. M. Knox. Oxford University Press.
7. Kant, I. (1956). *The Moral Law: Kant's Groundwork of the Metaphysic of Morals*. A new translation with analysis and notes by H. J. Paton. Hutchinson's University Library.
8. Patterson, E. W. (1953). *Jurisprudence, Men and Ideas of the Law*. The Foundation Press, INC.
9. Wolfgang, G. F. (1947). *Legal Theory*. Stevens & Sons, Limited.

Received: 09.09.2024

Revised: 18.11.2024

Accepted: 05.12.2024

Published: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/22-28>

Aygün Qasimova
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
a.qasimova62@gmail.com

Hüseyn Arifin yaradıcılığında saz və aşiq obrazı

Xülasə

Hüseyn Arif ənənəvi şeirin qoşma janrının XX əsrdəki ən böyük nümayəndələrindəndir. S.Vurğundan sonra bu yolu davam etdirənlər sırasında şairin adı birincilər sırasındadır. Hüseyn Arif öz yaradıcılığında qoşma, gəraylı, təcnis, nağıl, əfsanə və dastanlardan geniş istifadə etmişdir. Hüseyn Arif ədəbiyyatımıza yazılı, poetik ənənələrlə həkk olunub. O, milli şeirin forma və məzmun xüsusiyyətlərini mükəmməl mənimsəyib, özünə ustad hesab etdiyi heç bir sənətkarı təkrarlamayıb. Orijinal, novator şeirləri və poemaları ilə yeni bir sənət zirvəsi yaradıb. Şifahi xalq ədəbiyyatının əksər janrlarından bəhrələnən Hüseyn Arif, daha çox ozan-aşiq sənəti ilə bağlı olmuşdur. Onun saz və aşiq obrazları ilə bağlı bir sıra şeir və poemaları vardır ("Saz müxəmməsi", "Aşiq Ələsgər", "Sazım dillənir", "Saz bayramı" – şeirləri, "Sazın tellərindədir", "Saza toxunma", "Dilqəm", "Ali kişi" poemaları və s.).

Açar sözlər: Hüseyn Arif, şeir, poema, obraz, aşiq, saz, ozan-aşiq

Aygun Gasimova
ANAS Institute of Literature named after Nizami Ganjavi
Doctor of Philosophy in Philological Sciences
a.qasimova62@gmail.com

The Image of Saz and Ashug in Huseyn Arif's Work

Abstract

Huseyn Arif is one of the greatest representatives of the traditional poetry couplet genre in the 20th century. After S. Vurgun, the poet's name is among the first among those who continued this path. Huseyn Arif widely used poems, rhymes, tajnis, tales, legends and epics in his work. Huseyn Arif is engraved in our literature with written and poetic traditions. He perfectly mastered the features of the form and content of the national poetry, and did not repeat any artist whom he considered to be his master. He created a new artistic peak with his original, innovative poems and poems. Huseyn Arif, who benefited from most of the genres of oral folk literature, was more connected to the art of ozan-ashik. He has a number of poems and poems related to the images of saz and love ("Saz mukhammesi", "Ashig Alasgara", "Sazim is talking", "Saz holiday" – poems, "Saz is in the strings", "Don't touch the music", "Dilgam", "Ali kishi" poems, etc.)

Keywords: Huseyn Arif, poem, poem, image, love, song, poet-love

Giriş

Hüseyn Arif çağdaş poeziyamızın ən sevilən, oxunan, sözlərinə mahnılar bəstələnən sənətkarlardandır. Qaçaq Kərəmin soyundan olub, Ağstafa rayonunun Yenigün kəndində dünyaya gələn şair, yatımlı dili, aydın üslubu ilə ötən əsrin poeziyasına yeni çalarlar bəxş elədi. Ədəbi fəaliyyətə İkinci Dünya müharibəsi illərində başlayan şairin librettosu əsasında hazırlanan "Azad" tamaşası 1957-ci ildə Opera və Balet Teatrında, "Yolda" poeması əsasında yazdığı eyniadlı pyesi 1974-cü ildə Gənc Tamaşaçılar Teatrında tamaşaya qoyulub. 1971-ci ildə "Dağ kəndi" poemasına görə "Qızıl oraq" mükafatına layiq görülüb. Əsərləri keçmiş SSRİ və bir sıra xarici ölkə xalqlarının dilinə çevrilib. Şeirlərinə musiqilər bəstələnib. 1976-cı ildə Sarayevə Beynəlxalq Poeziya Günlərinin, 1979-cu ildə Liviyada "SSRİ Günləri"nin iştirakçısı olub. Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə

Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyətində şöbə müdiri, “Azərnəşr”in Bədii Ədəbiyyat redaksiyasında böyük redaktor, “Gənclik” nəşriyyatında bədii ədəbiyyat redaksiyasının müdiri və Azərbaycan Aşıqlar Birliyinin sədri vəzifələrində çalışıb.

Tədqiqat

Hüseyn Arifin sazla, sözlə bağlılığı hamıya məlumdur. Onun söz xəzinəsi zəngin və rəngarəngdir. Şairin yaradıcılığı ənənəvi poeziyamızın ozan-aşıq yaradıcılığının davamıdır.

Hüseyn Arif hələ uşaq ikən Əsədin, Mirzənin, Qədirin, Nağının, Göyçəli Yunusun, Museybin və başqa ustaların sazına, söhbətinə qulaq asmış, Göyçə mahalının Çil kəndində müəllimlik etdiyi müddətdə isə saza daha yaxından bələd olub, saz havalarını çalmağı öyrənib, söz kimi sazı da müqəddəs hesab edib. Saz obrazı Hüseyn Arif poeziyasının təkcə məzmununa yox, eyni zamanda poetik strukturuna daxil olub. Onun hər şeirində sazın ahəngi, ritmi duyulur. Bu cəhətdən bütün şeirləri saz havalarına, aşığı şeir janrlarına köklənib. Sanki bütün poetik düşüncələrini sazdan alıb, sazın hikməti ilə sözün hikmətini məharətlə birləşdirib.

Şairin “Saz müxəmməsi”ndə saz və söz həmişə bir yerdədir. Bunların vəhdəti türk adət-ənənəsinin, qəhrəmanlıq tarixinin yaşanması, gələcək nəsillərə ötürülməsidir. Türkün gücü, qüvvəsi sazda və sözdədir. “Saz müxəmməsi”ndən çıxan əsas ideya bundan ibarətdir.

Enişli-yoxuşlu ömrün yolunda,
Sevinclə, kədərlə yüklənmişəm mən.
Qarlı zirvələrin dalıb seyrinə,
Başımı dik tutub diklənmişəm mən.
Məğrur dağ kəliylə ülfət bağlayıb.
Qartalla bir susub, bir dinmişəm mən.
Vaxt olub səsimə çoxu səs verib,
Vaxt olub meydanda təklənmişəm mən.
Saz deyib, söz deyib yaranışımdan
Saz üstə, saz üstə köklənmişəm mən.

Saz dedim,
söz dedim,
Bir günəş kimi
Əngin üfüqlərdən boylanan sazım,
Gecəylə başını yastığa qoyub,
Sabahla göz açıb, oyanan sazım,
Haqqın, ədalətin çatıb dadına,
Süngüylə yanaşı dayanan sazım.
İyidlər köksündə nərə çəkərək,
Köhlənlər qanına boyanan sazım.
Zalımla, zülmə baş-başa gəlib,
Gah alışan sazım, gah yanan sazım
(Aşıq, Bağrına Bas Sədflü Sazı, 2023, s. 90).

Hüseyn Arifin poeziya aləmi mövzu baxımından genişdir. Şairin təbii və canlı dili ilə seçilən əsərlərində həyatın öz nəfəsi duyulur. Xalqın içində olan şairin əsas qayəsi, Vətənə məhəbbətin, mənəvi-əxlaqi zənginliklərin təbiət gözəllikləri ilə vəhdətdə tərənnümündən ibarət olub. Əsərləri ilə ana təbiəti duymağa, qorumağa, doğma torpağın qədrini bilməyə çağırırdı. Vətən, ana torpaq, övlad məhəbbəti kimi bəşəri dəyərləri heç kimə bənzəməyən tərzdə ifa edib. Mərhum alimimiz Xudu Məmmədovun dediyi kimi, “həyatımızda elə bir dəyərli yenilik olmayıb ki, Hüseyn Hüseynzadə ona laqəyd olsun. “Ömrü ömürlərə bağlı olan xalqın verdiyi qiyməti sənətkar üçün ən yüksək qiymət hesab edən şair başqa cür ola bilməz” (Hüseynzadə, s. 10).

Onun nəgməyə bənzər şeirlərinə onlarla mahnı bəstələnmiş, görkəmli bəstəkarların, şairin “Sən mənimlə get”, “Mən inanmadım”, “Qonşu qız”, “Dedim, dedi”, “Xatırla məni”, “Şeir deyilmi”,

“Mən sülhə səs verirəm”, “Könül deyir yaşa hələ” kimi bəstələdikləri nəğmələr dillər əzbəri olmuşdur.

Hüseyn Arifin şeir və poemaları XX əsr Azərbaycan poeziya tarixinə həkk olunub. O özündən sonra zəngin bir ədəbi irs qoyub gedib. Hüseyn Arif irsi folklorla, xüsusən aşiq poeziyasına qırılmaz tellərlə bağlı idi.

Hüseyn Arifin istər epik poemalarının, istərsə də kiçik həcmli şeirlərinin hər qatında Azərbaycan folkloruna, aşiq yaradıcılığına bir yaxınlıq, bir doğmalılıq, hakimdir. Şairin təbii və canlı dili ilə seçilən əsərlərində həyatın öz nəfəsi duyulur.

Ozan-aşiq sənətimizin inkişafında, tədqiqində, təbliğində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. O, Dirili Qurbanini, Aşiq Alını, Aşiq Ələsgəri də eyni məhəbbətlə sevir, onların yaradıcılıqlarının daim uca tutulmasına, təbliğ olunmasına can yandırır, qayğı göstərirdi. Əslində, Hüseyn Arif poeziyası tək özünün deyil; poeziyada aşiq Ələsgər yaşayır, H.Saraçlı yaşayır, Molla Cümə yaşayır.

“Ay Mirzə dayı” şeirində bu hiss və duyğu öz əksini belə tapmışdır:

Mən beşikdə ikən telli sazınla
Laylamı sən çaldın, ay Mirzə dayı
Yenə dilləndirdin Yanıq Kərəmi,
Canıma od saldın, Ay Mirzə dayı!

Ağır toylar gördün, nişanları gördün,
Mahaldan mahala atını sürdün,
Gəlinlər gətirdin, qızlar köçürdüm
Çox nəmərler aldın, ay Mirzə day

Sənət meydanında imtahan olur,
Hüseynin əhvalı pərişan olur,
Səsin tutulanda könlüm qan olur,
Sən niyə qocaldın, ay Mirzə dayı?! (Hüseyn Arif, 2004, s. 128)

Şeir sənəti və saz vəhdətini, birliyini, “Sözdə Vurğun, Sazda Mirzə” şerində görmək olur. Şairin fikrincə, söz sənətində Səməd Vurğun hansı zirvəni fəth edib, saz sənətində də Aşiq Mirzə eyni müvəffəqiyyəti təkrar edib. Şərdə hər iki sənətkar ustad kimi xatırlanır. Bu iki qarşılaşdırma vasitəsi ilə şərdə sazın və sözün vəhdətini görürük.

Aşiq dostum yenə, deyim sənə,
Sözdə Vurğun, sazda Mirzə.
Qoy eşitsin ellər yenə
Sözdə Vurğun, sazda Mirzə.

Dilimizin qüdrətidir.
Ağzımızın ləzzətidir,
Yurdumuzun şöhrətidir,
Sözdə Vurğun, sazda Mirzə (Hüseyn Arif, 2004, s. 116).

Aşiq Ələsgərə”
Gəzdi Qarabağda, Mildə, Muğanda,
Camaat başına döndü, nə döndü.
Ustadlar ustadı sayılarda da,
Ustadı yanında şagirdə döndü.

Təmkinli duruşu, uca qaməti
İgid babaları xatırladardı.

Onda Dədə Qorqud əqli, hikməti,
Həm də qoç Koroğlu vüqarı vardı.

Qıymadı yaxşıya, qıymadı mərdə,
Bir dost arxasında bir mahal oldu.
Yeri bilindikcə xeyirdə, şərdə,
Gənc ikən mütəbər ağsaqqal oldu

Zalımlar önündə titrədi zağ-zağ,
Atdığı hər güllə hədəfə dəydi.
O, Vaqifdən sonra, Vurğundan qabaq
Elə bil saz tutub, söz deməliydi (Hüseyn Arif, 2004, s. 159).

Hüseyn Saraçlıya ithaf olunmuş “Küsülü getdi” şeiri

Gəlmişdi yanıma bir işdən ötrü,
Gözündə həsrəti, nisgili getdi.
Ustadlar ustadı sürdü köçünü,
Səsində həm bəmi, həm zili getdi.

Loğman tapılmadı, dərman gec oldu,
Candakı ağrılar cana güc oldu.
Hanı Əsəd, Mirzə, Əmrah necoldu?
Saz-söz dünyasının şah nəslı getdi.

Neyləyim, deyilən başa batmadı,
Kəmfürsət, darqafa sözə yatmadı,
Hüseyn Arifin gücü çatmadı,
Hüseyn Saraçlı küsülü getdi (Arif, 1992, s. 38).

Molla Cüməyə

Əziz ustad, kim xətrinə dəyibdi,
Alışmısan alov təkı, od təkı.
Nə səbəbdən dilin elə deyibdi,
“Canı yanan ya bir olar, ya iki”.

Bəd ayaqda kimlər çatdı hayına,
Elə odur dost-müsaib gen düşür.
Taleyə bax yaradanın payına,
Həsrət düşür, möhnət düşür, qəm düşür.

Biri ad batırıb biri ad alıb,
İsmət səadətdir qızda, gəlində.
İsmi pünhan kimi kim pünhan qalıb,
Aşığın dilində, sazın telində (4, s 146).

Hüseyn Arif xalqımızın zəngin bədii-poetik irsinə əsaslanan, epos təfəkkürünü, etnoqrafik yaddaşı geniş əks etdirən zəminində dəyərli əsərlər yazıb. O, müasir Azərbaycanın öz milli-mədəni köklərinə qaydışını təmin etmək üçün tariximizi çağdaş həyatımızın iştirakçısı edir.

Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov yazır: “Aşıq poeziyası və aşıq sənəti uzun əsrlər boyu Azərbaycanca nəinki ən güclü sənət tribunası olmuş, xalqın estetik tərbiyəsində mühüm rol oynamış, həm də vacib siyasi-ictimai əxlaqi və fəlsəfi vəzifələri yerinə yetirmişdir (İbrahimov, 1966, s. 3).

“Dilqəm” poeması saza, aşıq sənətinə ucaldılan ən böyük abidədir. Məqsədini gerçəkləşdirmək üçün şair aşıq poeziyasının tarixi keçmişini araşdırdı.

“Aşıqlar” kitabına
Baxıram
Varaq-varaq.
Dilqəmdən nə var? – deyə
Qəlbimdə həsrət,
Maraq.
“Telli saz ustaları”
Baxıram dönə-dönə
Hər sətərə
Hər cümləyə,
Səhifə arxasınca
Açılan səhifəyə:
Dilqəmdən nə var? – deyə (Hüseyn Arif, s. 384).

Poema XVIII əsrin sonu, XIX əsrin I yarısında yaşayıb yaratmış, Azərbaycan milli ədəbiyyatının davamçılarından biri Yəhya bəy Dilqəm haqqındadır. Əslində Yəhya bəy olmuş, amma nakam məhəbbətin Dilqəm etdiyi aşığın ağrılarını yaşadı.

Axdı qulağıma yanıqlı səsi
Çoban bayatısı, el şikəstəsi.
Sağımda, solumda isti nəfəsi,
Arxamda Dilqəmdir, qarşımda dilqəm.

Şeiriyət qoxulu yayım, payızım
Başqa bir aləmdən qalxır avazım.
“Dilqəmi” üstündə köklənib sazım
Qəlbimdə Dilqəmdir, başımda Dilqəm (Hüseyn Arif, s. 377).

Hüseyn Arif “Aşıq Alı” poemasında Aşıq Alı obrazını yaratmamışdan qabaq axtarışlar aparmış, mətbuatda məqalələr çap etdirmişdir. Onun “Mən Aşıq Alını axtarıram” məqaləsindən sonra xeyli oxucu məktubu almışdı.

Sənə elə qondu meylim,
Heç bilmədim səndən ötrü
Mən neyləyim?
Hara yazım, kimə deyim,
Aman, Allah,
Nə kökdədir,
Nə gündədir
Aşıq Alı?!
Xəbər tuta yaxın-uzaq,
Bakı, Şəki, Şəmkir, Qazax.
Bu niyyətlə
Yolu, izi alıb ələ
Qızılqəngə etdim səfər.
Qədim Göyçə-dogma yerlər.

Salamladıq,
O şairdən
Bu aşıqdan
Söhbət açdıq.
Neçə qoca, neçə cavan,
Neçə-neçə sinədəftər.
Məclis şirin, söz mənalı (Hüseyn Arif, 2014, s. 110).

Hüseyn Arif Aşıq Alının dərin mənalı bənzərsiz ədəbi irsini yüksək qiymətləndirmişdir. Aşıq Alı böyük təcnis ustası olduğundan el arasında onu “Təcnis Alı”, “Loğman Alı”, “Dədə Alı”, “Şıx Alı” da deyə çağırılmışlar. Aşığın ədəbi irsi bütövlükdə bizə gəlib çatmasa da əldə olan qoşma, təcnis, təsnif, bayatı, gəraylı, ustadnamə deyişmələrin hər biri əsil sənət nümunəsidir.

Həyatda daş üstə daş qoyan kəsin
Toxunmaz yelkəni daşa dünyada.
El üçün daş qoyub, baş qoyan kəsin
Çəkilər şöhrəti başa dünyada.

İtirmə əslini bircə an da sən,
Sellərdə, sulara boğulsan da sən.
Adi insan kimi doğulsan da sən,
Aşıq Alı kimi yaşa dünyada (Hüseyn Arif, 2014, s. 110-116).

“Saz tellərində”dir poemasında Saz obrazı həm də etnoqrafik yaddaşın poetik ifadəsidir. Sazda böyük bir millətin tarixi ənənələri, milli təfəkkürü, keçmişi, gələcəyi, müdrikliyi, qəhrəmanlığı yaşayır.

Həyatın ilkindən, yaranışından,
Sazla tutulubdur mayamız bizim.
Ona könül verdik əzəl yaşından,
Sevincli, kədərli dünyamız bizim.

Hüseyn Arifəm, yanmaqdır peşəm,
Ustad babalardır fikrimdən keçən.
Bir gün o tellərdən aralı düşsəm,
Bilin, o dünyada artıq yoxam mən (Hüseyn Arif, 2014, s. 145-150).

Saz Hüseyn Arif yaradıcılığında həm də sülh rəmzi, əmin-amanlıq əlamətidir. Saz həmişə xalqı birliyə, sakit ömür sürməyə, kimsəyə zülm etməməyə çağıran bir vasitədir. “Saza toxunma” poeması buna bir nümunədir. Şairə görə, insan bu dünyada əbədi deyil. Ona görə də həmişə xeyirxah olmalı, xalqın yaratdığı sənət əsərlərinə, saz sənətinə xor baxmamalıdır. Saz bir də ona görə müqəddəsdir ki, o, Dədə Qorqud yadigarıdır.

Bir xəbər eşitdim,
Nə yaman xəbər,
Az qala beynimə sıçramışdı qan.
Zərbələr dalınca dəli zərbələr,
Bu necə qərardı, bu necə fərman.

Həqiqət dilindən çəkilib dara,
Ağıl da zülmətdə dustaq olarmış.
Saz tutub, söz deyən bir sənətkara,

Çayxana küncü də yasaq olarmış.
Olarmış,
Olarmış,
Elə olarmış... (Hüseyn Arif, 2014, s. 166-178).

Nəticə

“Son 50 ildə yeganə lirik şairdir ki, bu qədər folklorlaşdı. Bu gün Azərbaycanın elə bil kəndi yoxdur ki, orada məclislərdə Hüseyn Arifin sözü söylənməsin” (Ağayeva, 2024).

Şair bizimlə milli-mənəvi dəyərlərimiz arasında, bu günlə keçmişimiz arasında sadəcə vasitəçidir. Hüseyn Arif yaradıcılığı hikmətli sözlər boğçasıdır. Onun yaradıcılığı bu gün də gənc nəslin tərbiyəsində öz önəmini qoruyub saxlayır, xalqımız, dilimiz yaşadıqca Hüseyn Arif poeziyası da yaşayacaq, seviləcək, öyrəniləcəkdir.

Ədəbiyyat

1. *Aşıq, bağrına bas sədəfli sazı* (Saz və aşıqlarla bağlı şeir antologiyası). (2023). Azərbaycan Aşıqlar Birliyi.
2. Ağayeva, İ. (2024). *Təbiət və gözəllik şairi*. F. Köçərli adına Uşaq Kitabxanası.
3. Arif, H. (1992). *Dünya fikir dünyasıdır. Şeirlər və poemalar*. Yazıçı.
4. Hüseynzadə, H. *Şairin şer dünyası*. Seçilmiş əsərləri. Xudu Məmmədov. İki cildə, I cild. Azər nəşr.
5. Hüseyn Arif. (2004). *Seçilmiş əsərləri*. Şərq-Qərb.
6. Hüseyn Arif. *Poemalar, topl. və red. Z. Hüseynzadə*. Cild 4. MBM.
7. Hüseyn Arif. (2014). *Poemalar, pyeslər, tərcümələr. topl. və red. Z. Hüseynzadə*. Cild 5. MBM.
8. İbrahimov, M. (1966). *Aşıq poeziyasında realizm*. Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı.

Daxil oldu: 27.09.2024

Baxışa göndərildi: 05.10.2024

Təsdiq edildi: 21.11.2024

Çap olundu: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/29-35>

Ələviyyə Nuri

Naxçıvan Dövlət Universiteti

doktorant

mayisnuri422@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4219-1071>

Konseptual problemin həlli yolları

Xülasə

Bildiyiniz kimi, dil fikirləri ifadə etmək vasitəsidir. Təfəkkürün inkişafı nitqin inkişafını tənzimləyir. XX əsrin 50-ci illərində elektron kompüterlərin meydana gəlməsi elmi təfəkkürdə inqilab etdi. Keçən əsrin sonlarında hesablama dilçiliyi dilçilər tərəfindən tətbiqi dilçiliyin yeni bir sahəsi kimi qəbul edilmişdir. Tətbiqi dilçilik sahəsində müxtəlif məqsədlər üçün dilin modelləşdirilməsinə aid proqramlar, kompüter texnologiyaları və alətlərdən geniş istifadə olunur. Hesablama dilçiliyinin istifadəsini dilçiliyin digər sahələrindən fərqləndirən əsas xüsusiyyət linqvistik materialın kompüterlərdə işlənməsidir.

Bu məqalə hesablama dilçiliyi sahəsində konseptual problemin həlli üçün müxtəlif üsulların öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, hesablama dilçiliyinin obyektlərindən biri də kompüter modellərinin linqvistik aspektidir. Dil və təfəkkür vasitəsilə ünsiyyətin xarakterik xüsusiyyətləri bu məqalədə müzakirə olunur.

Açar sözlər: dil və təfəkkür, kompüter dilçiliyi, süni intellekt, maşın tərcüməsi, konseptual problem

Alaviyyə Nuri

Nakhchivan State University

Ph. D. student

mayisnuri422@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4219-1071>

Methods for Solving a Conceptual Problem

Abstract

As you know, language is a means of expressing thoughts. The development of thinking regulates the development of speech. In the 50-s of the XX-th century, the advent of electronic computers revolutionized scientific thinking. At the end of the last century, computational linguistics was accepted by linguists as a new branch of applied linguistics. In the field of applied linguistics, programs, computer technologies and tools related to language modeling for various purposes are widely used. The main feature that distinguishes the use of computational linguistics from other areas of linguistics is the processing of linguistic material on computers.

This article is devoted to the study of various methods for solving a conceptual problem in the field of computational linguistics. However, it should be noted that one of the objects of computational linguistics is the linguistic aspect of computer models. The characteristic features of communication through language and thinking are discussed in this article.

Keywords: language and mind, Computational Linguistics, artificial intelligence, machine translation, conceptual problem

Giriş

Müasir zamanda elm konseptual məsələlərin həlli prosedurlarının formalaşmasının inkişafına, başqa sözlə, evristik prosedurların rəsmiləşdirilməsinə ciddi diqqət yetirir. Bu məsələlərin həlli qərarlar nəzəriyyəsinin müasir inkişafını təmsil edən qeyri-rəsmi qərar nəzəriyyəsinin məzmununu təşkil edir. Proqramlaşdırıla bilən xüsusiyyət müxtəlif növ idarəetmə problemlərinin həllində

toplanmış təcrübənin dərk edilməsi və sistemləşdirilməsi əsasında empirik şəkildə qurulur. Proqramlaşdırıla bilənlik xüsusiyyəti keyfiyyət xarakterlidir və görünür, yalnız proqramlaşdırıla bilən elementləri ehtiva edən həlləri göstərmək mümkündür, halbuki əksər hallarda onlar proqramlaşdırılmayan həllərdir.

Tədqiqat

Məlum olduğu kimi, dil təfəkkürün ifadə vasitəsidir. *“Dil və təfəkkür probleminin konkret məsələlərindən olan söz və məfhum dilçilik elmi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Söz dilə, məfhum isə təfəkkürə aid olan anlayışdır. Sözlə dilçilik elmi, məfhumla məntiq məşğul olur. Dil ilə təfəkkürün qurulmaz əlaqəsi özünü söz ilə məfhum arasında da göstərir”* (Axundov, 2006, s. 84).

N.Məmmədli qənaətinə görə, *“ictimai şüur ayrı-ayrı fərqlərdə şüurun, sadəcə, toplusu deyil, onun öz səciyyəvi qanunauyğunluğu var. Mənalı sistemli nitq prosesində leksik və sintaktik strukturlarla limitləşdirilir. Dil daşıyıcılarının hamısı eyni dünyagörüşünə malik deyil, həmçinin ictimai hadisə kimi dildə sistemlilik yoxdur – hər bir leksik vahidin özünəməxsus həm semantik, həm də kommunikativ-üslubi keyfiyyətləri və məna, işlədilmə dairəsi vardır. Təfəkkürün inkişafı dilin inkişafını tənzimləyir”* (Məmmədli, 2023, s. 333).

“Konseptual problem” termini “konsept” sözü ilə, yəni fikirlə bağlıdır. Belə ki, konseptual problem ideyalar səviyyəsində həll olunan problemdir. Bunlar yaradıcı xarakter daşıyan mürəkkəb məntiqi, qeyri-standart məsələlərdir.

Doğrudur: *“...Yer planetində bir insan növü yaşasa da, xalqlar anatomik-fizioloji, təfəkkürün forma və kateqoriyaları, habelə danışmada istifadə etdikləri dil vahidləri baxımından eyni olsalar da, onlar fonetik, leksik, qrammatik və fonoritmomelodik cəhətdən bir-birindən fərqli quruluşda olan dillərdə danışirlar”* (Zeynalov, 2023, s. 6).

Keçən əsrin axırında kompüter dilçiliyi dilçiliyin yeni bir sahəsi kimi linqvistlər tərəfindən qəbul olundu. Bir çox tədqiqatçılar kompüter dilçiliyini tətbiqi dilçiliyin qolu hesab edir. M.Ə.Mahmudov yazır: *“XX əsrin 50-ci illərində elektron hesablama maşınlarının yaranması elmi təfəkkürdə inqilab yaratmış oldu...Tədqiqatçılar müxtəlif elm sahələrinin qovuşma nöqtələrində yaranan elmi istiqamətlərə diqqəti artırmağa başladılar. Dilin müxtəlif məqsədlərlə modelləşdirilməsi ilə bağlı proqramlar, kompüter texnologiyaları və vasitələri tətbiqi dilçiliyin bu sahəsində geniş istifadə olunur. Kompüter dilçiliyinin tətbiqi dilçiliyin başqa sahələrindən fərqləndirən əsas cəhət dil materialının kompüterlərdə işlənməsidir”* (Mahmudov, 2013, s. 24-27).

Böyük yaddaşa və inanılmaz sürətli hesablama imkanlarına malik sürətli kompüterlər elm, texnologiya və ticarətin bir çox sahələrində inqilab etdi. Lakin bu maşınlar bütün hesablama gücü ilə iki-üç yaşlı uşağın edə biləcəyini edə bilmirlər: sadə, adi insan söhbətini başa düşə və təkrar edə bilmir.

Qeyd etmək lazımdır ki, M. Ə. Mahmudov xüsusi vurğulayır ki: *“Kompüter dilçiliyi olduqca geniş bir anlayışdır... Süni intellekt problemləri, ünsiyyətin və mənimsəmənin modelləşdirilməsi, biliyin quruluşu və dərk kimi məsələlər koqnitiv dilçilikdə, psixolinqvistikada və neyrolinqvistikada da öyrənilir. Maşın tərcüməsi problemləri, avtomatik tərcümə lüğətləri, təbii mətnin təhlili və sintezi alqoritmlərinin tərtibi, formal maşın qrammatikalarının yaradılması kimi məsələlər kompleks yeni bir elmi istiqamət statusu qazanmaqdadır”* (Mahmudov, 2013, s. 27-28).

Şübhəsiz ki, mətn kompüter dilçiliyinin əsas obyektidir. 1950-ci illərin sonlarında kompüterlərin meydana çıxması çap olunmuş mətni skan edə bilən və çap edilmiş vərəqdəki açıq və tünd naxışları səsə çevirə bilən və korrə “oxumağa” imkan verən maşınların yaradılması və istehsalı ümidlərini artırdı. Son onillikdə belə maşınlar reallığa çevrildi. Məsələn, “Kurzweil” maşını kitab və ya jurnalın səhifələrini skan edə və optik məlumatları kifayət qədər başa düşülən nitqə çevirə bilir. Bununla belə, sintez edilmiş nitq darıxdırıcı və yorucu səslənir. Daha da önəmlisi odur ki, bu maşın nə oxuduğunu başa düşmür, məsələn: “lead” kimi sözlərin “bələdçilik etmək” və “ağır metal” mənasını verən “aparıcı” kimi sözləri necə tələffüz edəcəyinə qərar verə bilmir.

Materialı avtomatik olaraq bir dildən digərinə tərcümə edə bilən və həm çap, həm də danışmaq dilinin mənasını başa düşə bilən kompüter proqramlarının hazırlanmasına da çox səy sərf olundu. Bu növ mürəkkəb cəhdlərin heç biri hələ də tam uğurlu olmayıb.

İnsan nitqinin imkanlarını kompüterlərdə təkrarlamaq üçün ilk cəhdlər ediləndə biz insan dilinin mürəkkəbliyindən nisbətən xəbərsiz idik. İndi biz insanların nitq səslərini necə qəbul etdiyini və bu səslərin mənalarnı necə şərh edildiyi haqqında daha çox bilirik. Beləliklə, dili anlayan maşınların inkişafı ilə bağlı bəzi problemlər və çətinliklər aydın olur. Normal bir söhbəti davam etdirmək bizim üçün nəfəs almaq və ya yerimək qədər asan və təbii göründüyü üçün insan dilindən istifadə etməyin həqiqətən də nə qədər maşınlar üçün çətin olduğunu başa düşməyimiz çox vaxt apardı. Amma insan dilinin təbiətinə, danışarkən və ya nitqi dinləyərkən baş verməli olan psixi fəaliyyətinə diqqətlə nəzər salsaq, baş verən proseslərin mürəkkəbliyini dərk edirik.

Dillə bağlı fəaliyyətləri təsvir edərkən, adi insan nitqi ilə effektiv və uyğun şəkildə məşğul olmaq üçün maşının və ya kompüter proqramının nəyi “bilməli” olduğunu unutmamaq lazımdır. İlk baxışdan çin və türk dilləri kimi dillər tamamilə fərqli görünür. Onlar fərqli səslənir, müxtəlif qrammatik qaydalara malikdir və ingilis dilinin daşıyıcısı üçün ümumiyyətlə dillər kimi səslənməyə bilər. Tamamilə tanımadığı xarici dildə danışan bir adamdan gələn nitq axını bəzən ayrı-ayrı sözlərdən çox, davamlı boşboğazlıq kimi səslənir.

Lakin səthi fərqlərdən başqa bütün təbii insan dilləri (kompüter proqramlaşdırma dilləri kimi süni şəkildə yaradılmış dillərdən fərqli olaraq insan cəmiyyətində təbii olaraq yaranan dillər) bəzi fundamental xüsusiyyətlərə malikdir. Bunlardan ən vacibi məhsuldarlıqdır. Təbii dillər iki mənada məhsuldardır. Birincisi, hər bir insan dilində yaradıla bilən yeni cümlələrin sayının yuxarı həddi yoxdur. Yüz minlərlə sözün və mürəkkəb qrammatik qaydaların sonsuz sayda müxtəlif cümlələr yaratmaq qabiliyyəti təəccüblü olmamalıdır.

Təsəvvür edək ki, adi musiqi qammalardan yeddi notdan yeni melodiyalar və ya musiqi əsərləri, musiqili kompozisiyaları yaratmağa imkanlarımız var. Bütün dillərin məhsuldar olmasının ikinci yolu eyni fikir və ya düşüncələrin istənilən dildə ifadə oluna bilməsidir. İngilis dilində deyilə bilənləri fransız, Azərbaycan və ya rus dillərində də söyləmək olar. Təbii ki, bir dildə müəyyən bir məfhumun sözü yoxdursa, o zaman həmin anlayışı ifadə etmək üçün bir neçə söz lazım ola bilər. Dillərin məhsuldarlığı kökündə fikrin müəyyən ümumi fundamental xüsusiyyətləri dayanır.

Bildiyimiz kimi, bütün dillərdə fonem adlanan məhdud sayda nitq səslərindən istifadə olunur (fonem nitq səsinin əsas vahididir; ingilis dilində 45-ə yaxın fonem, Azərbaycan dilində 38-ə yaxın fonem var); saysız-hesabsız söz əmələ gətirən fonem birləşmələri; sözlərə ixtiyari verilən mənalər; sözlər sistemə şəkildə birləşərək nəzəri cəhətdən sonsuz sayda cümlələr əmələ gətirir. Bütün dillər bu xüsusiyyətlərə malik olduğundan, bir dildə ifadə oluna bilən hər hansı fikir və ya məfhum başqa dildə də ifadə oluna bilər. Morfem mənası olan ən kiçik nitq vahididir. Morfem söz və ya sözün bir hissəsi ola bilər.

M. İ. Adilov yazır ki: *“Bu iki xüsusiyyətinə (fonetik formalaşma və semantik valentlik) görə söz fonemdən fərqlənir. Ayrı-ayrı səslər morfemdən fərqli olaraq mənaya malik deyil, yəni birtərəfli vahiddir və əslində dil vahid hesab edilməyə də bilər. Söz ilə morfem arasında mənaca prinsiplial fərq yoxdur. Xüsusilə söz köklərindən ibarət morfem sözdən fərqlənir. Lakin burada hər halda leksik-qrammatik bir fərq vardır”* (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2019, s. 9).

Müasir ingilis dilində *“nonsignificant, walked, pencils”* sözlərində olduğu kimi ümumi prefikslər və şəkilçilər morfemin bir növüdür. Söz əmələ gətirmək üçün bu morfemlər həmişə ən azı bir başqa morfemlə birləşməlidir, ona görə də onlara *“bound”* morfemlər deyilir. Sərbəst morfemlər təqribən sözlərə uyğundur: *“person”, “man”* və *“page”* kimi sözlər həm ayrı morfemlər, həm də sözlərdir. Nəhayət, bir çox sözlər həm sərbəst, həm də bağlı birləşmiş bir neçə morfemdən ibarətdir, məsələn, *“de + composed, counter + attacked”* və s. Morfemlər və sözlər dilin morfo-fonemik qaydalarına uyğun olaraq fonemlərin birləşməsindən əmələ gəlir.

Dilin qrammatikasında səslərin məqbul ardıcılığı və morfem birləşmələri üçün qaydalar var, lakin əvvəllər dediyimiz kimi, sözlərə məna vermək üçün mahiyyətə heç bir qayda yoxdur. İstisna hallarda söz mənalrı ixtiyari təyin edilir—sözlər adlandırdıqları əşyalarla fiziki oxşarlıq daşır. Mənalər ixtiyari təyin olunduğundan, ehtiyacımız olan qədər sözə sahib ola bilirik. Köməkçi nitq hissələri *“və, və ya, ya da, nə də, yəni, məsələn”* kimi sözlər xidmətçi sözlərdir. Onların funksiyası əşyalar arasında əlaqələri müəyyən etməkdir və onlar sözünü və bağlayıcılar kimi tanınan nitq hissələridir. İsimlər, fellər, sifətlər və zərflər məzmunlu (mənalı) sözlərdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sözə bir çox təriflər verilmişdir, məsələn: “söz müəyyən məna bildirən səslər toplusudur (kompleksidir); söz obyektiv aləmin əşya və hadisələrini adlandıran dil vahididir; söz potensial cümlədir. Sözün məntiqi və ya semantik tərfi belədir: söz müəyyən məfhum, anlayış ifadə edən səslər kompleksidir (toplusudur). Söz fonetik və qrammatik (morfoloji) baxımdan tədqiq edilir” (Adilov, Verdiyeva, Ağayeva, 2019, s. 6-7).

Söz dilin ən çəvik və ən plastik vahidlərindəndir. Şəraitə uyğunlaşma, dövrün, vaxtın və həyatın yeniliklərini operativcəsinə ifadə və əksətdirmə sözdə daha sürətlə baş verir. Bu da təbii ki, leksik normaların da rəngarəngliyinə, çoxvariantlılığına gətirib çıxarır (Abbasova, 1978, s. 11-15).

Məzmun sözləri ən azı iki fərqli məna növünü simvollaşdırır: denotativ və konnotativ. Sözün denotativ mənası sözün işarə edə biləcəyi əşyaların subyektivi və ya sinfidir. Konnotativ məna sözün nə demək olduğunu hiss etdiyimizi əks etdirir. Semantik diferensial konnotativ mənanın üç əsas ölçüsünün qiymətləndirmə şkalasıdır: qiymətləndirmə, fəaliyyət və güc.

Amerika ingilis dili, holland, fransız, fin və yapon dilləri daxil olmaqla, bir çox fərqli mədəniyyət və dillərdə semantik diferensialdan istifadə edərək, konnotativ mənanın üç əsas ölçüsü yaranır. Hər bir dildə müəyyən qaydalara uyğun olaraq sözlər birləşərək cümlələrə çevrilir. Bu söz birləşmə qaydaları dilin sintaksisini təşkil edir və dilin bütün qrammatik cümlələrini yaratmaq üçün istifadə edilə bilər.

Tarixdə semantikanın hüdudlarının genişlənməsi ümumən qəbul edilib və linqvistik tədqiqatın vəzifə və metodlarında tədricən dəyişikliklərə səbəb olub. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, semantika və praqmatikadan mümkün qədər uzaq olan N. Xomskinin modeli hər vasitə ilə avtonom sintaksis ideyasını qoruyub saxlamağa çalışıb.

Nigar Vəliyeva doğru qeyd edir ki, “bu günə qədər heç bir dil üçün belə tam qrammatika yazılmayıb, lakin Noam Xomski (1957) kimi nəzəri dilçilər inandırıcı şəkildə sübut etdilər ki, hər hansı belə qrammatika ən azı iki növ qayda tələb edəcək—söz birləşməsinin quruluşu qaydaları və transformasiya qaydaları” (Vəliyeva, 2011, s. 170).

İfadə quruluşu qaydaları cümlənin müxtəlif hissələrinin təşkilini tənzimləyir. Transformasiya qaydaları cümlələr arasındakı əlaqələri müəyyənləşdirir və bir cümlə növünün digərinə necə çevrilə biləcəyini izah edir. Cümlələr həm səth quruluşuna (ayrı-ayrı sözlər və ifadələr), həm də dərin quruluşa (əsas forma və məna) malikdir. Cümlənin səth quruluşuna onun səthi forması deyilir.

Noam Xomski transformasiya generativ qrammatika nəzəriyyəsi ilə dilçilikdə inqilab edənə qədər insanlar dilin digər sadə bacarıq və vərdişlərin öyrənilməsi ilə eyni şəkildə öyrənilməsinə inanırdılar. Nitq səsləri təqlid yolu ilə öyrənilirdi. Sözlərin mənalari sözün səsinə sözün adlandırdığı obyektə uyğunlaşdırmaqla öyrənilirdi. Nəhayət, sintaksis – sözlərin cümlələrdə birləşdirilməsi qaydaları toplusu – sözlər arasında assosiasiyalar yaratmaqla öyrənilirdi.

N. Xomskinin dilin mənimsənilməsi psixologiyasına verdiyi töhfə dilin bəzi aspektlərinin prinsipə şərtləndirmə və ya təqlid yolu ilə öyrənilə bilməyəcəyini inandırıcı şəkildə nümayiş etdirmək idi. Bunun əvəzinə onlar mürəkkəb qaydaları bilməyə məcbur idi. Dilin səslərindən tutmuş qrammatikasına qədər dil öyrənmənin hər səviyyəsində qaydalar mövcuddur və onlara riayət etmək lazımdır.

N. Xomski hesab edir ki, uşaqlar anadangəlmə dil mənimsəmə mexanizmi ilə doğulur. Digərləri isə uşaqların danışan cəmiyyətdə böyüdükcə əsas dil qaydaları kəşf etdiklərinə inanırlar. Altıncı ayda körpələr müxtəlif səslər çıxardır. Növbəti mərhələdə onlar bəzi ifadələr, böyüklərin nitqinə bənzəyən, lakin anlaşılmaz səslənmələrdən istifadə edirlər. Uşaqların bir sözdən ibarət nitqləri holofrastik nitqlər adlanır, çünki yalnız bir söz bütöv bir ifadə və ya cümləni ifadə edə bilər. Uşağın ilk iki sözdən ibarət cümlələri sözlərin istifadəsində teleqrafdir—yalnız ən vacib sözlər daxil edilir (Chomsky, 1965).

Dilin qeyri-kommunikativ istifadələrindən biri konseptual problemlərin həllinə kömək etməkdir. Əşyaları etiketləmək və öyrəndiklərimizi sözlə ifadə etmək bacarığı düşünməyə və problem həll etməyə kömək edir.

Benjamin Li Uorfun dillərdəki fərqlərin dillərdə əhəmiyyətli fərqlərə səbəb olması ilə bağlı linqvistik nisbilik fərziyyəsi insanların dünyanı necə qavraması və konseptuallaşdırmasında mühüm

fərqlərə səbəb olur. Lakin bu son təcrübələr tərəfindən dəstəklənmir. Bildiyimiz kimi, kodlaşdırılmış məlumatların istifadəsi və manipulyasiyası müxtəlif formalarda ola bilər (Whorf, 1956).

Bir tərəfdə hamımızın zaman-zaman düşündüyümüz şüurlu xəyallar mövcuddur. Digər tərəfdən, elm adamlarının, yazıçıların və sənətçilərin adətən şüursuz yaradıcı kreativ düşüncəsi– yeni ideyalar, ixtiralar, ədəbiyyat və incəsənət doğuran düşüncələr olur. Bu iki növ təfəkkürün mürəkkəbliyi və məhsulları tamamilə fərqli olsa da, onların ümumi təfəkkürlə ortaq bir cəhəti var: yaddaşda kodlaşdırılmış məlumatların manipulyasiyası. Şifrələnmiş məlumat keçmiş təcrübənin, dünyanın vəziyyətinin və ya hətta dünyanın təsəvvür edilən vəziyyətinin simvolik təsviridir. Bu simvolik təsəvvürlər düşüncənin məzmunudur.

Beləliklə, təfəkkür simvolik təsvirlərin manipulyasiyasıdır. Bu təsəvvürlər verbal, xəyali və ya mücərrəd ola bilər. Məsələn, düşüncə formalarından biri söhbətdir. Əgər gələn həftəsonu çimərliyə getməyi planlaşdırırsınızsa, özünüzlə aparmağınız lazım olan hər şeyi sadalayaraq, səssizcə özünüzlə danışa bilərsiniz. Düşüncənin məzmunu obrazlardan ibarət olduqda, təfəkkür qavrayışa oxşar ola bilər. Məsələn, vizual şəkillərdən istifadə edərək otağınızda ki obyektlərin yerini kodlaya bilərsiniz. Daha sonra sizdən qapının çarpayının sağında, yoxsa solunda olduğunu soruşsalar, siz otağın vizual görüntüsünü yarada, ətrafa gözünlə baxa və cavabı bilə bilərsiniz.

Nə verbal, nə də xəyali olmayan üçüncü bir kodlaşdırma növü var. Bu fikirləşəndə istifadə etdiyimiz, lakin söz və ya obrazlarla düşündüyümüzün şüurlu şəkildə fərqi olmadığı, bir koddur. Həqiqətən də, bu mücərrəd rejimdə düşünəndə nə baş verdiyini dəqiq təsvir edə bilmirik. Adətən bildiyimiz odur ki, problem üzərində işləməyə başlayırıq və sonra birdən bir fikir və ya həll yoluna gəlirik.

Bu cür düşüncənin öyrənilməsi ən çətindir, çünki introspeksiya (özünü dərk etmə) və ya şüurlu hesabat açığıdır (İntrospeksiya – heç bir alət və ya standartlardan istifadə etmədən öz psixi proseslərini müşahidə etməyi əhatə edən psixoloji tədqiqat metodudur). Bununla belə, bu, məlumatın işlənməsinin vacib üsuludur, bəlkə də ən vacibdir, çünki o, müəyyən bir kodlaşdırma forması ilə məhdudlaşmır. Təfəkkür dili söz və obrazlarda fikrin daha konkret təzahürləri üçün əsas ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, insanların öz dilləri ilə bağlı sahib olduqları məlumatlar onların linqvistik səriştəsidir. Vəziyyət və söhbətdə iştirak edən insanlar haqqında məlumat kontekstual bilikdir. Anlamaq üçün həm linqvistik səriştə, həm də kontekstual biliklər zəruridir, lakin onlar kifayət deyil. İnsanlar həm də danışmaq mübadiləsinin prinsiplərini bilməlidirlər.

1975-ci ildə Pol Qrays ilk dil filosofu idi və söhbətə qoşulan insanların “Cooperative Principle” – “Kooperativ prinsipinə” əməl etdiklərini vurğuladı. Natiqlərdən məlumatlı, dürüst, aktual və yığcam olması düşünülür. Dinləyicilər düşünür ki, natiqlərin nitqi doğru, aktual və yığcam məlumat ilə dolu olmağa çalışırlar. Natiq bu danışmaq qaydalarını pozduqda, dinləyici alternativ şərh, yozum, interpretasiyanı axtarmağa məcbur olur. Bu, danışmaq implikasiyası (implikatura) kimi tanınır (Grice, 1975, s. 41-58).

“İplikatura” anlayışı 1980-ci illərdə H. P. Qrays tərəfindən təqdim edilmişdir. “İplikatura” sözü latın dilindən “implicatio” sözündən götürülüb, “əlaqə, bir-birinə qarışan” deməkdir. Linqvistikada implikatura mətnə gizli formada məlumat olduqda, lakin aydın ifadə edilmədikdə mətnin mənasının qeyri-hərfi hissəsidir (adresat nəticəni özü çıxarır) nə “nəzərdə tutulmuşdur” (deyilənlərin əksinə olaraq və ya “eksplikatura” – açıq söylənilən məlumat). İnsanlar sözləmlərlə bağlı məsələlər haqqında nəticə çıxarmaq üçün deyimlərin hərfi və məcazlaşmış mənalarnı da nəzərə alırlar. Nə vaxt mənalı danışırıqsa, biz dil və dünya haqqında biliklərimizi və bəlkə də ən çox özümüz və digər insanlar haqqında inanclarımızı əsas götürürük.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dil təfəkkürün ifadə vasitəsidir, lakin dil ilə təfəkkürün əlaqəsi barəsində irəli sürülən mülahizələr mübahisəlidir. Təfəkkürün üç tipi (obrazlı, texniki, anlayışlı – məfhumlu) olduğundan, obrazlı və texniki təfəkkür heyvanlarda da var, anlayışlı təfəkkür isə yalnız insana məxsusdur.

Müasir zamanda dilçilikdə müxtəlif dillərin bazasında və ayrı-ayrı sahələr üzrə linqvokulturoloji problemlərin hərtərəfli öyrənilməsi aktualdır. Antroposentrik paradıqm çərçivəsində yerinə yetirilən tədqiqatlar informativ empirik materiallar əsasında dil, təfəkkür və ünsiyyət arasında qarşılıqlı

münasibətlər haqqında yeni biliklər əldə edilməsinə geniş imkanlar açır. Həyatımızda kütləvi informasiya vasitələrinin rolunun daima artması formalaşmış terminologiyanın sistemli şəkildə araşdırılmasının zəruriliyini şərtləndirir.

Anlayışların strukturlaşmış sisteminin hüdudlarından kənara çıxmaq tədqiqatçılara adi və abstrakt-məntiqi biliklər arasında mövcud obyektiv qarşılıqlı əlaqələri aşkar etməyə imkan verir.

“Dil-təfəkkür-ünsiyyət”i təhlil edərək xüsusi qeyd etməliyik ki, bu prosesdə mədəniyyət faktoru böyük rol oynayır. *“Bütün mədəniyyətlər çoxşaxəli, çoxpilləlidir; bununla da mütləq qaydada informasiya yaratmağa meyilli olan strukturları düşüncə tərzində cəm edir, formalaşdırırlar”* (Məmmədli, 2023, s. 295).

“Geniş anlamda mədəniyyət insan cəmiyyətinin işgüzar istehsal sahəsində, ictimai və mənəvi həyatda əldə etdiyi nailiyyətlərin məcmusudur. Bu nailiyyətlər insanların bir yerdə yaşamağını daha rahat təşkil etməyə yönəlib. Mədəniyyət anlayışının əsas mənbəyi insan, onun təfəkkür fəaliyyəti və ona verilən dəyərdir. Bunlardan biri də ünsiyyət, kommunikasiya mədəniyyətidir” (Məmmədli, 2023, s. 296).

Bu da tamamilə doğrudur ki, *“nitq təkə hər bir fərdin danışıq səviyyəsinin deyil, həm də bütövlükdə mədəniyyətinin göstəricisidir...mədəniyyət ...insanın iç dünyasını xarakterizə edir və özündə dəyər və normaları, etiqad və qanunları, bilik və bacarıqları, adət və ənənələri, dil və incəsənəti, texnika və texnologiyayı və s. birləşdirir”* (Məmmədli, 2023, s. 296).

N. Məmmədliyə görə: *“Ünsiyyət nitq mədəniyyəti ilə əlaqəlidir, o da öz növbəsində kommunikativ keyfiyyətlə müşayiət olunur. Danışan konkret vəziyyəti nəzərə alıb, qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrə uyğun olaraq, ünvana yaxşı təsir göstərən nitqin kommunikativ keyfiyyətlərinə diqqət yetirməlidir. Onlar aşağıdakılardır: münasiblik, zənginlik, məntiqlik, əlverişlilik, təmizlik, dəqiqlik, ifadəlilik, düzgünlük”* (Məmmədli, 2023, s. 336).

Beləliklə, müasir dövrdə ictimai tərəqqinin, dilin inkişafı və ona təsir göstərən linqvistik (və ya daxili amillər bilavasitə dilin inkişafında amillərdir, onların təsiri altında dil sistemi, semantik quruluş və ya sözlərin stilistik mənsubiyyəti dəyişir), və öz növbəsində, ekstralingvistik (və ya xarici amillər, bilavasitə dilçiliklə bağlı olmayan amillərdir: cəmiyyətin həyatında baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər; alınmalar; elmi-texniki tərəqqi, mədəni inkişaf; müxtəlif xarici ölkələrlə və xalqlarla mövcud olan münasibətlərin inkişafı və yeni iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaranması) amillərin, ümumiyyətlə kommunikasiya prosesində dil və təfəkkürün əlaqəsinin təhlili zamanı belə nəticəyə gəldik ki, dünya dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların qarşısında duran ən başlıca vəzifələrindən biri insanlar arasında müxtəlif dil, din və mədəniyyətlərə mənsub insanların sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamasının təmin edilməsidir.

İngilis dilinin qloballaşmasının əsas ekstralingvistik amilləri qeyd etmək lazımdır: dil daşıyıcılarının ölkələrin siyasi təsiri və iqtisadi gücü, müasir kommunikasiya dünyasında mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətləri, ticarətin qloballaşması və əhəlinin görünməmiş yüksək mobilliyi. Şübhəsiz ki, müasir dövrümüzdə mədəniyyətlərarası dialoqun yaranması və inkişafı, və belə şəraitdə kulturonimlərin inkişafı əsas tədqiqat obyektimizi təşkil edir.

Qloballaşma dərinləşdikcə multikultural cəmiyyətlərin mövcud problemlərini daha da aktualaşdırır və həllini zəruri edir. Müasir dünyanın mədəni və etnik landşaftının müxtəlifliyi və fərqli mədəniyyətlərin, dəyərlərin daşıyıcılarının təmaslarının sürətlə intensivləşməsi istər-istəməz multikulturalizm problemi ətrafında ciddi diskussiyalara yol açır. Mədəni plüralizm, multikultural cəmiyyət problemlərinin son dövrlər xüsusi aktualıq kəsb etməsi əsasən qloballaşmanın təsiri altında cərəyan edən iqtisadi və siyasi proseslərlə bağlıdır.

Nəticə

Bütün sadalanan proseslər, şübhəsiz ki, dildə öz əksini tapır. S.Sadiqovanın fikri ilə tam razıyıq: *“...dilin lüğət tərkibinin daima inkişafda olan, yeni sözlərlə zənginləşən ən fəal, dəyişkən qatı terminoloji sistemdir...Yeni anlayışlar hesabına terminologiya inkişaf edir və dilin leksik sistemi terminlər hesabına zənginləşir”* (Sadiqova, 2023, s. 3). Mənbələrdən aydın olur ki, ölkəmizdə terminoloji lüğətçiliyin tarixi kökləri keçən əsrin əvvəllərinə gedib çıxır və həmin dövrün lüğətləri bugünkü lüğətçiliyimizin inkişafında misilsiz rol oynayır. Kompüter dilçiliyi haqqında demək

lazımdır ki, XX əsrin ortalarında o statistika, hesablama texnologiyası, kibernetika, riyaziyyat kimi elmlərin dilçiliyin qovuşma nöqtəsində formalaşmış. Kompüter dilçiliyinin obyektlərindən biri kompüter modellərinin linqvistik aspektidir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova, N. K. (1978). *Azərbaycan dilində aktual üzvlənmənin bəzi məsələləri. Azərbaycan dilində sintaktik konstruksiyalar*. ADU.
2. Adilov, M. İ., Verdiyeva, Z. N., Ağayeva, F. M. (2019). *Azərbaycan dilinin semasiologiyası*. Elm.
3. Axundov, A. A. (2006). *Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları*. Şərq-Qərb.
4. Məmmədli, N. B. (2023). *Azərbaycan dilində işğüzar və akademik kommunikasiya*. Elm və təhsil.
5. Mahmudov, M. Ə. (2013). *Kompüter dilçiliyi*. Elm və təhsil.
6. Sadiqova, S. A. (2023). *Azərbaycan terminoqrafiyasının konseptual əsasları*. "Optimist" MMC çap mərkəzi.
7. Vəliyeva, N. Ç. (2011). *Dil tipologiyasının aktual problemləri*. Elm və təhsil.
8. Zeynalov, F. H. (2023). *Dillərin quruluş müxtəlifliyi və ritmik strukturların izomorfluğu problemi*. Maarif.
9. Chomsky, N. (1965). *Current issues in linguistic theory, In: The Structure of Language, Readings in the Philosophy of Language*.
10. Grice, H. P. (1975). *Logic in Conversation in Syntax and Semantics*. Academic Press.
11. Whorf, B. L. (1956). *Language, Thought and Reality*. MIT Press.

Daxil oldu: 30.09.2024

Baxışa göndərildi: 28.10.2024

Təsdiq edildi: 16.11.2024

Çap olundu: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/36-40>

Nail Qasımzadə
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
doktorant
nail.qasimzade@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-1311-4512>

Tikinti sektorunda kredit alətlərinin nəzəri-metodoloji əsasları: inkişaf və optimallaşdırma perspektivləri

Xülasə

Tikinti sektoru müasir iqtisadiyyatın ən mühüm elementlərindən biri olaraq, iqtisadi artım, məşğulluq və sosial inkişaf kimi əsas indikatorların formalaşmasında strateji əhəmiyyət daşıyır, bu isə maliyyə idarəetməsi və kredit alətlərinin sektorun dayanıqlı inkişafında əsas rol oynadığını göstərir. Bu məqalədə tikinti sektorunda kredit alətlərinin strukturunun və inkişaf mexanizmlərinin təhlili aparılmış, onların investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi və sektorun dayanıqlı inkişafına təsirləri araşdırılmışdır. Təhlillər göstərir ki, kredit alətlərinin düzgün tətbiqi tikinti sektorunun maliyyə dayanıqlığını artırır və infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində vacib rol oynayır. Kapital struktur nəzəriyyəsi və asimmetrik informasiya nəzəriyyəsinə əsaslanaraq kredit alətlərinin layihələrin səmərəliliyini artırmaq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi müəyyən edilmişdir. Kredit rəqabət nəzəriyyəsinin prinsiplərinə əsaslanaraq sektorda maliyyə risklərinin idarə olunması və rəqabət mühitinin yaradılması üçün əlavə tədbirlərin görülməsi zəruridir. Lizing mexanizmlərinin tətbiq sahəsindəki məhdudiyətlər, onların yalnız kiçik və orta həcmli layihələr üçün uyğun olduğunu göstərmişdir, lakin iri layihələrdə geniş istifadə üçün əlavə həllər tələb olunur. Məqalədə verilən tövsiyələr sektorun maliyyə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq təcrübələrin tətbiqi üçün yeni perspektivlər təqdim edir. Eyni zamanda maliyyə alətlərinin diversifikasiyası ilə sektorda maliyyə sabitliyinin artırılması və risklərin minimuma endirilməsi yolları göstərilmişdir.

***Açar sözlər:** kredit alətləri, lizing mexanizmləri, maliyyə dayanıqlığı, risklərin idarə olunması, investisiya layihələri*

Nail Gasimzade
Azerbaijan University of Architecture and Construction
Ph. D. student
nail.qasimzade@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-1311-4512>

The Theoretical and Methodological Foundations of Credit Instruments in the Construction Sector: Development and Optimization Perspectives

Abstract

The article looks into the theoretical and methodological basis of credit instruments within the construction sector, with emphasis on their functions in processes of financial management and development. The present analysis has pointed out that the credit tools, if well-structured and properly applied, increase the financial stability and investment capacity of the sector. Drawing from capital structure and asymmetric information theories, this study identifies the credit mechanism in enhancing project efficiency and responding to risk management challenges. The research also shows that leasing mechanisms, especially for small and medium-scale projects, are very feasible but require further optimization in large-scale infrastructure projects. This indeed calls for a diversification in the credit instruments and an increase in the strategic risk management approach, together with integrating various financing models that are innovative, with a view to

enhancing long-term sustainability in the sector. Recommendations have been put forth with a rationale to solve these challenges at the present time and offer guidance on how best to orient local practices in line with international standards and thus support vigorous economic growth within the building sector.

Keywords: *credit instruments, leasing mechanisms, financial stability, risk management, investment projects.*

Giriş

Tikinti sektoru müasir iqtisadiyyatın ən mühüm elementlərindən biri olaraq, iqtisadi artım, məşğulluq və sosial inkişaf kimi əsas indikatorların formalaşmasında strateji əhəmiyyət daşıyır, bu isə maliyyə idarəetməsi və kredit alətlərinin sektorun dayanıqlı inkişafında əsas rol oynadığını göstərir. Belə bir mühitdə kredit alətləri və lizinq mexanizmlərinin düzgün strukturlaşdırılması, yalnız layihələrin effektiv maliyyələşdirilməsini təmin etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda maliyyə risklərinin minimuma endirilməsi və sektorun uzunmüddətli maliyyə sabitliyinin qorunması baxımından da həlledici əhəmiyyətə malikdir. Hal-hazırda, tikinti sektorunun inkişafına mane olan əsas problemlərdən biri maliyyə resurslarının qeyri-effektiv idarə edilməsi və kredit alətlərinin strukturunda qeyri-bərabərliyin mövcudluğudur ki, bu da sektorun dayanıqlılığını zəiflədir və infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsini çətinləşdirir. Məqalənin əsas məqsədi, tikinti sektorunda kredit alətləri və lizinq mexanizmlərinin tətbiqinə dair mövcud vəziyyəti təhlil etmək, bu mexanizmlərin tətbiqində mövcud olan çatışmazlıqları müəyyənləşdirmək və onların təkmilləşdirilməsi yollarını təklif etməkdən ibarətdir.

Tədqiqat

Tikinti sektorunun inkişaf mexanizmləri çərçivəsində kredit alətlərinin rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu sektorun genişləndirilməsi və dayanıqlı tərəqqisi üçün tələb olunan iri həcmli maliyyə vəsaitləri kreditləşmə mexanizmlərinin səmərəli tətbiqi vasitəsilə mümkün olur. Kredit alətləri yalnız maliyyə resurslarına çıxışı təmin etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda investisiyaların optimallaşdırılması, layihələrin həyata keçirilməsi üçün uzunmüddətli kapital axınlarının təşkili və maliyyə risklərinin idarə olunması ilə əlaqələndirilir. Tikinti layihələrinin mürəkkəbliyi və uzunmüddətli xarakteri, maliyyə axınlarının dayanıqlı şəkildə idarə edilməsini tələb edir ki, bu da kredit alətlərinin inkişaf mexanizmlərində xüsusi rol oynadığını göstərir (Romer, 1986).

Kredit alətləri həm yerli, həm də beynəlxalq maliyyə bazarlarından cəlb olunan vəsaitlərin səmərəli bölgüsünü və istifadəsini təmin edir və bu da tikinti sektorunun inkişafında əsas amillərdən biri kimi çıxış edir. İnfrastrukturun inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən iri həcmli layihələrin maliyyələşdirilməsi və tikinti sektorunun davamlı böyüməsi üçün kredit alətləri vacib bir iqtisadi vasitə kimi qəbul olunur. Kredit alətlərinin iqtisadiyyatın digər sektorları ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilməsi, həmçinin sektordaxili inkişaf mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi bu sahədə dayanıqlılığı artırır. Aşağıdakı cədvəldə tikinti sektorunda kredit alətlərinin inkişaf mexanizmlərindəki roluna dair müxtəlif nəzəri yanaşmalar təqdim olunur.

Cədvəl

Tikintidə kredit alətlərinin inkişaf mexanizminə dair nəzəriyyələr

Nəzəriyyə adı	Müəllif(lər)	Əsas fikirlər	İl
Kapital struktur nəzəriyyəsi	Modigliani, Miller	Kredit alətləri ilə maliyyə strukturunun optimallaşdırılması	1958
Asimmetrik informasiya nəzəriyyəsi	George Akerlof, Michael Spence	Kredit bazarında məlumatların qeyri-bərabər paylanması təsiri	1970
Kredit rəqabət nəzəriyyəsi	Stiglitz, Weiss	Kreditləşmədə risklərin bölgüsü və rəqabət mühitinin tənzimlənməsi	1981

Davranış maliyyə nəzəriyyəsi	Shiller, Thaler	Kredit bazarlarında investor davranışlarının tədqiqi	1990
Modern portfel nəzəriyyəsi	Harry Markowitz	Kredit alətləri ilə layihə risklərinin diversifikasiyası	1952
Endogen böyümə nəzəriyyəsi	Paul Romer	Kredit alətlərinin texnoloji tərəqqi və inkişaf əlaqəsi	1986
İnnovasiya şəbəkəsi nəzəriyyəsi	Freeman, Perez	Kredit alətlərinin innovasiya və texnoloji inkişaf əlaqəsi	1988

Mənbə: cədvəl [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8] məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Kapital struktur nəzəriyyəsi Modigliani və Miller tərəfindən 1958-ci ildə irəli sürülmüşdür və kredit alətlərinin şirkətlərin kapital strukturunun optimallaşdırılmasında necə rol oynadığını izah edir (Akerlof, 1978, pp. 235-251). Bu nəzəriyyəyə əsasən, tikinti sektorunda fəaliyyət göstərən şirkətlər, öz fəaliyyətlərini maliyyələşdirərkən kredit alətlərindən istifadə edərək kapital strukturlarını effektiv şəkildə formalaşdırmaqla birləşir. Kreditlərin balanslı istifadəsi, layihələrin maliyyə xərclərini azaldaraq sektorda dayanıqlı artımı dəstəkləyir və maliyyə sabitliyinin qorunmasına kömək edir. Eyni zamanda, Modigliani və Millerin nəzəriyyəsi kredit alətlərinin tikinti layihələrinin uzunmüddətli maliyyələşdirilməsində strateji əhəmiyyətini vurğulayır. Beləliklə, kreditlərin düzgün tənzimlənməsi vasitəsilə kapital xərcləri minimuma endirilir və layihələrin gəlirliliyi artırılır (Modigliani & Miller, 1958, pp. 261-297).

Kapital struktur nəzəriyyəsinə daha dərin baxıldıqda, bu yanaşma yalnız maliyyə xərclərinin azaldılması və kapitalın optimallaşdırılması ilə məhdudlaşmır, həm də şirkətin risk və gəlirlilik profilinin balanslaşdırılması üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Modigliani və Miller nəzəriyyəsi, maliyyə mənbələrinin seçiminin müəssisənin bazar dəyərinə təsir etmədiyi şəraitdə, yəni "mükəmməl bazar" şərtləri daxilində nəzərdən keçirilir, belə ki, burada vergilər, informasiya asimetriyası və əməliyyat xərcləri nəzərə alınmır, lakin real bazar şəraitində bu faktorların mövcudluğu nəzəriyyənin müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmasına səbəb olmuşdur (Thaler, 2017, pp. 1799-1805). Bu nəzəriyyənin daha da genişlənməsi ilə sonradan, vergilərin təsiri ilə əlaqəli "vergilərin əlavə olunması modeli" inkişaf etdirilmişdir ki, burada borcun vergi üstünlüyü sayəsində şirkətin kapital strukturunda borclanmanın artmasının, vergi xərclərinin azalması ilə müəssisənin ümumi dəyərini yüksəldə biləcəyi göstərilir. Digər tərəfdən, iflas riskinin artması ilə əlaqəli olaraq borc səviyyəsinin həddindən artıq yüksəlməsinin də müəssisə dəyərinə mənfi təsir göstərə biləcəyi təhlil olunmuşdur.

Asimmetrik informasiya nəzəriyyəsi George Akerlof və Michael Spence tərəfindən inkişaf etdirilmiş və kredit bazarlarında məlumatların qeyri-bərabər şəkildə paylanması təsirlərini araşdırmışdır. 1970-ci ildə bu nəzəriyyə ilə kredit bazarında iştirak edənlərin müxtəlif məlumatlara malik olmasının tikinti sektorunda maliyyələşdirmə qərarlarına təsiri öyrənilmişdir. Asimmetrik məlumat problemi tikinti layihələrinin dəyərləndirilməsi prosesində riskləri artırır və kredit alətlərindən istifadənin səmərəliliyini aşağı salır. Nəticədə, bu nəzəriyyə kredit bazarında layihə qiymətləndirməsi zamanı tərəflər arasında məlumatların paylaşılmasının və şəffaflığın artırılmasının vacibliyini vurğulayır. Tikinti sektorunda bu problem daha çox layihələrin uzunmüddətli xarakteri ilə əlaqəli olur və risklərin düzgün idarə edilməsini tələb edir (Markowitz, 1991).

Kredit rəqabət nəzəriyyəsi Stiglitz və Weiss tərəfindən 1981-ci ildə təqdim edilmiş və kredit bazarlarında rəqabət və risklərin bölgüsü ilə bağlıdır. Bu nəzəriyyə kreditləşmədə rəqabətin risk səviyyələrinə təsirini araşdırır və tikinti sektorunda maliyyələşdirmə proseslərinin necə dəyişdiyini göstərir. Tikinti layihələrinin yüksək riskli olması səbəbindən, bu nəzəriyyə kredit alətləri vasitəsilə maliyyə bazarında rəqabət mühitinin nəzarətdə saxlanılmasının əhəmiyyətini vurğulayır. Bu,

xüsusilə iri infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün mühüm olan kreditləşmə prosesində risklərin idarə olunmasına dair mexanizmləri izah edir (Stiglitz & Weiss, 1981, pp. 393-410).

Davranış maliyyə nəzəriyyəsi Shiller və Thaler tərəfindən 1990-cı ildə təqdim edilmiş və kredit bazarlarında investorların davranışlarına diqqət yetirir. Tikinti sektorunda investorların qərarlarını yönləndirən psixoloji faktorlar və onların kredit alətlərinin seçimi bu nəzəriyyə ilə izah olunur (Romer, 1986). Kredit bazarlarında emosional və davranış faktorlarının böyük təsirə malik olduğu nəzərə alınaraq, tikinti sektorunda investisiya qərarlarının verilməsində kredit alətlərinin səmərəli seçilməsi vacibdir. Nəticədə, bu nəzəriyyə kredit bazarlarında məntiqli deyil, daha çox emosional yanaşmaların üstünlük təşkil etdiyini göstərir (Shiller, 2006, pp. 1-8; Thaler, 2016, pp. 1577-1600).

Nəticə

Tikinti sektorunda kredit alətləri və lizinq mexanizmləri iqtisadiyyatın inkişafında strateji əhəmiyyət daşıyır, çünki bu alətlər həm infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsində, həm də uzunmüddətli kapital axınlarının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Təhlillər göstərir ki, kreditlərin strukturlaşdırılması və faiz dərəcələrinin optimallaşdırılması tikinti sektorunun dayanıqlılığını artırır və layihələrin maliyyələşdirilməsində geniş imkanlar yaradır. Lizinq mexanizmlərinin sektorda daha geniş tətbiqi maliyyə resurslarının səmərəli istifadəsini təmin etməklə yanaşı, yeni texnologiyaların tətbiqinə dəstək verir. Asimmetrik informasiya nəzəriyyəsi göstərir ki, məlumatın qeyri-bərabər paylanması maliyyə resurslarının düzgün bölüşdürülməsinə mane olur və risklərin düzgün qiymətləndirilməsini çətinləşdirir. Kapital struktur nəzəriyyəsinə əsasən, kreditlərin düzgün tənzimlənməsi sektorun uzunmüddətli maliyyə sabitliyini qorumaq üçün vacibdir. Risklərin idarə olunmasında rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və müasir analitik alətlərin istifadəsi maliyyə sabitliyinin artırılmasına və sektorun rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə imkan yaradır. Təhlillər göstərir ki, beynəlxalq təcrübələrdən öyrənilən yanaşmalar sektorun inkişafı üçün yeni imkanlar təqdim edə bilər və kredit alətlərinin tətbiqində innovativ həllərin tətbiqini tələb edir. Lizinq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və kreditlərin daha geniş tətbiqi sektorun maliyyələşmə bazasını genişləndirəcək və iqtisadi artımı stimullaşdıracaqdır. Ümumilikdə, sektorun dayanıqlı inkişafı üçün maliyyə alətlərinin balanslı və səmərəli tətbiqi strateji vacib amildir.

Kredit və lizinq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakılar təklif edilir:

1. Kredit alətlərinin strukturunun diversifikasiyasını təmin etmək və daha əlverişli faiz dərəcələri ilə infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün əlavə stimullaşdırıcı mexanizmlərin tətbiq olunması təmin edilməlidir.
2. Lizinq mexanizmlərinin geniş tətbiqi üçün hüquqi çərçivənin təkmilləşdirilməsi, eləcə də texnoloji infrastrukturun inkişaf etdirilməsi məqsədilə dövlət və özəl sektor əməkdaşlığı təşviq edilməlidir.
3. Risklərin idarə olunmasında beynəlxalq təcrübələrə əsaslanan müasir analitik metodların tətbiqi və məlumat paylaşımının gücləndirilməsi ilə sektorda maliyyə sabitliyinin artırılması təmin edilməlidir.
4. Tikinti sektorunda maliyyələşdirmə imkanlarını genişləndirmək üçün beynəlxalq maliyyə bazarlarına çıxışın artırılması və bu sahədə xarici sərmayələrin cəlb olunması üçün əlavə proqramlar hazırlanmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Akerlof, G. (1978). The market for "lemons": Quality uncertainty and the market mechanism. *In Uncertainty in economics*, 235-251.
2. Markowitz, H. M. (1991). Foundations of portfolio theory. *The journal of finance*, 46(2), 469-477.
3. Modigliani, F., & Miller, M. H. (1958). The cost of capital, corporation finance and the theory of investment. *The American economic review*, 48(3), 261-297.
4. Romer, P. M. (1986). Increasing returns and long-run growth. *Journal of political economy*, 94(5), 1002-1037.

5. Shiller, R. J. (2006). Tools for financial innovation: Neoclassical versus behavioral finance. *Financial Review*, 41(1), 1-8.
6. Stiglitz, J. E., & Weiss, A. (1981). Credit rationing in markets with imperfect information. *The American economic review*, 71(3), 393-410.
7. Thaler, R. H. (2016). Behavioral economics: Past, present, and future. *American economic review*, 106(7), 1577-1600.
8. Thaler, R. H. (2017). Behavioral economics. *Journal of Political Economy*, 125(6), 1799-1805.

Daxil oldu: 15.09.2024

Baxışa göndərildi: 29.10.2024

Təsdiq edildi: 08.11.2024

Çap olundu: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/41-51>

Afaq Mustafayeva
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
doktorant
afaq.mustafayeva.2014@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-0193-7896>

Qara metallurjiya sektorunun regional iqtisadiyyata təsiri

Xülasə

Qara metallurjiya sektoru regional iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır və iqtisadi inkişafın dayanıqlı təmin olunmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Sektor, yerli resursların səmərəli istifadəsini artıraraq, istehsal proseslərinin genişlənməsinə və sənaye diversifikasiyasına imkan verir. Eyni zamanda regional iş yerlərinin yaradılmasında və sosial rifahın yüksəlməsində mühüm rol oynayır. Qara metallurjiya, yerli iqtisadiyyata qazandırdığı valyuta, vergi gəlirləri və xarici ticarət imkanları ilə regionların iqtisadi fəallığını artırır. Sektorun genişlənməsi regional infrastrukturun inkişafını stimullaşdırır, iqtisadiyyatın şaxələnməsinə və regional inkişafda tarazlığın təmin edilməsinə kömək edir. Ekoloji məsələlərə də diqqət yetirərək, tullantıların azaldılması, enerji səmərəliliyinin artırılması və ekosistemlərin qorunması məqsədilə müasir texnologiyalar tətbiq olunur. Qara metallurjiya sektoru həmçinin yerli sənaye mühitinin inkişafına, müasir istehsal metodlarının tətbiqinə və biliklərin artırılmasına da töhfə verir. Bu, yerli əmək bazarının keyfiyyətini artırır və regional iqtisadiyyata əlavə dəyər qatır.

Açar sözlər: valyuta, məşğulluq, sosial, ixrac, metallurjiya

Afaq Mustafayeva
Azerbaijan State Oil and Industry University
Ph. D. student
afaq.mustafayeva.2014@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-0193-7896>

Impact of the Ferrous Metallurgy Sector on the Regional Economy

Abstract

The ferrous metallurgy sector plays an important role in the regional economy and has a significant impact on ensuring sustainable economic development. The sector allows for the expansion of production processes and industrial diversification by increasing the efficient use of local resources. At the same time, it plays an important role in creating regional jobs and increasing social welfare. Ferrous metallurgy increases the economic activity of regions with the foreign exchange, tax revenues and foreign trade opportunities it brings to the local economy. The expansion of the sector stimulates the development of regional infrastructure, helps diversify the economy and ensure balance in regional development. Modern technologies are applied to reduce waste, increase energy efficiency and protect ecosystems, paying attention to environmental issues. The ferrous metallurgy sector also contributes to the development of the local industrial environment, the application of modern production methods and the increase of knowledge. This increases the quality of the local labor market and adds added value to the regional economy.

Keywords: currency, employment, social, export, metallurgy

Giriş

Qara metallurjiya sektoru, müasir iqtisadiyyatın əsas tərkib hissələrindən biri olaraq, regional inkişafın təmin olunmasında və iqtisadi stabilliyin artırılmasında mühüm rol oynayır. Dəmir, polad və digər metallurjiya məhsulları, infrastruktur layihələrindən tutmuş sənaye istehsalına qədər geniş

istifadə olunur (Smith, 2016, p. 11). Bu sahə, yalnız yerli istehsalın artırılmasında deyil, həm də iqtisadiyyatda strateji əhəmiyyət kəsb edən xammal təminatında mühüm yer tutur. Regional iqtisadiyyata təsiri baxımından, qara metallurjiya sektoru iş yerlərinin yaradılması, sosial rifahın yüksəlməsi və yerli iqtisadiyyatın dinamikliyinin artırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Sektor, yeni müəssisələrin açılması, müasir istehsal metodlarının tətbiqi və texnoloji innovasiyaların həyata keçirilməsi ilə iqtisadi aktivliyi stimullaşdırır. Eyni zamanda bu sahənin inkişafı regionlarda sosial-iqtisadi balansın yaradılmasına və işsizlik səviyyəsinin azaldılmasına kömək edir. Bununla yanaşı, qara metallurjiya sektoru ekoloji aspektləri də nəzərə alaraq dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə riayət etməyə çalışır. Ekoloji layihələr və enerji səmərəliliyi təşəbbüsləri sayəsində, istehsal proseslərinin ekoloji təsirlərinin azaldılması məqsədilə ciddi addımlar atılır. Bu, yalnız sektorun davamlı inkişafını deyil, eyni zamanda ətraf mühitin mühafizəsini də təmin edir. Qara metallurjiya sektoru, regional iqtisadiyyatın inkişafında müstəsna bir əhəmiyyətə malikdir. Bu sektor, yalnız metal istehsalı ilə kifayətlənmir, həm də yerli istehsalın artmasına, iş yerlərinin yaradılmasına və iqtisadi diversifikasiyaya geniş imkanlar təqdim edir. Sektorun inkişafı, regional və milli səviyyədə iqtisadi stabilliyin təmin edilməsində vacib bir amil olaraq qəbul edilir (Brown & Davis, 2019, p. 3). Bununla yanaşı, qara metallurjiya sahəsinin müasir dünyada qlobal iqtisadiyyatda da əhəmiyyəti artmaqdadır. Regionlar arasında ticarət əlaqələrinin genişlənməsi, metal məhsullarına olan beynəlxalq tələbin artması ilə bağlıdır. Bu, Azərbaycanın qlobal bazarda daha aktiv iştirakını təmin edir, yerli istehsalçıların beynəlxalq bazarlara çıxışını asanlaşdırır və ixrac potensialını artırır. Sektor, həmçinin innovasiyaların tətbiqi və müasir texnologiyaların istifadəsi ilə səmərəliliyin artırılmasına şərait yaradır. Yeni istehsal metodları və avtomatlaşdırma sistemlərinin tətbiqi, istehsal proseslərini daha çevik və effektiv hala gətirir. Bu, resursların daha səmərəli istifadəsinə, istehsal xərclərinin azaldılmasına və ekoloji təsirlərin minimuma endirilməsinə kömək edir. Ekoloji baxımdan, qara metallurjiya sektoru da dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə riayət edərək, ətraf mühitin qorunmasına yönəlmiş strategiyalar həyata keçirir. Tullantıların azaldılması, enerji səmərəliliyi və təkrar emal kimi təşəbbüslər, sektorda ekoloji tarazlığın qorunmasına kömək edir. Bu yanaşma yalnız sənaye fəaliyyətlərinin ekoloji təsirini azaltmaqla qalmır, həm də uzunmüddətli perspektivdə qlobal ekoloji tələblərə cavab verməyə imkan tanıyır (Petrov, 2020, s. 98).

Tədqiqat

Qara metallurjiya sektoru, müasir iqtisadiyyatda mühüm yer tutaraq, regional inkişafın təşviqində strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahə, yalnız yerli istehsalın artırılması ilə kifayətlənmir, həm də iqtisadi şaxələnmə, iş yerlərinin yaradılması və sosial rifahın yüksəlməsi baxımından önəmli bir rola malikdir (Ivanov, 2019, s. 45). Dəmir, polad və digər metallurjiya məhsulları, infrastruktur layihələrindən tutmuş avtomobil istehsalına qədər bir çox sektorda istifadə olunur, bu da qara metallurjiyanı iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında vacib bir komponent halına gətirir. Regional miqyasda qara metallurjiyanın inkişafı, həmçinin yerli iqtisadiyyatların dinamikliyini artırır. Sektorun genişlənməsi, yeni müəssisələrin açılması, müasir istehsal metodlarının tətbiqi və texnoloji innovasiyaların həyata keçirilməsi ilə yerli icmalara və işçilərə yeni imkanlar təqdim edir (Williams & Thompson, 2017, p. 90). Bu, işsizlik səviyyəsinin azalmasına və sosial rifahın yüksəlməsinə şərait yaradır. Eyni zamanda qara metallurjiya sektoru regional ticarət əlaqələrinin güclənməsinə də töhfə verir. Metallurjiya məhsullarına olan tələbatın artması, yerli istehsalçıların qlobal bazarda daha aktiv iştirak etməsini təmin edir. Bu, iqtisadiyyatın müstəqil inkişafını dəstəkləyir və valyuta gəlirlərinin artırılmasına imkan tanıyır. Bundan başqa, qara metallurjiya sahəsinin ekoloji cəhətləri də nəzərə alınmalıdır. Sektorun dayanıqlı inkişafı, ətraf mühitin mühafizəsi, tullantıların azaldılması və enerji səmərəliliyinin artırılması ilə mümkün olur. Bu baxımdan, qara metallurjiya sektoru, regional iqtisadi inkişafda yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də ekoloji tarazlığı qorumağı hədəfləyir.

Qara metallurjiya sektoru, həmçinin yerli icmaların inkişafını dəstəkləyir. Bu sahə vasitəsilə yaradılan iş yerləri, əhalinin sosial rifahını artırır və iqtisadi aktivliyi yüksəldir. Metallurjiya müəssisələrinin yaradılması və genişlənməsi, regionlarda infrastrukturun inkişafını stimullaşdırır, bu da öz növbəsində, yerli iqtisadiyyatların dinamikliyini artırır. İctimai xidmətlərin, təhsilin və səhiyyənin yaxşılaşdırılması üçün resursların ayrılması, bu inkişafın bir nəticəsi kimi ortaya çıxır. Sektorun

strateji əhəmiyyəti, yalnız daxili bazara xidmət etməklə məhdudlaşmır. Qara metallurjiya, beynəlxalq ticarət mühitində Azərbaycanın iştirakını gücləndirir. Sektorun məhsulları, dünya bazarlarında tələbat görür və bu da ölkənin ixrac potensialını artırır. İxracın genişlənməsi, ölkəyə valyuta daxil olmalarını artırır və milli iqtisadiyyatın sabitliyini təmin edir. Eyni zamanda qara metallurjiyanın davamlı inkişafı üçün müasir texnologiyaların tətbiqi və innovativ yanaşmaların mənimsənilməsi önəmlidir. Texnoloji yeniliklər, istehsal proseslərinin səmərəliliyini artırır, tullantıların azaldılmasına və enerji istifadəsinin optimallaşdırılmasına imkan tanıyır. Bu, yalnız iqtisadi səmərəliliyi deyil, həm də sektorda ekoloji məsuliyyətin artırılmasını təmin edir (Quliyev, 2023, s. 11).

Qara metallurjiya, regional inkişafı dəstəkləmək üçün yerli müəssisələrin və kiçik və orta sahibkarların güclənməsinə də yardım edir. Sektorun istehsal zənciri, yerli tədarükçülərə, inşaat firmalarına və xidmət təminatçılara ehtiyac duyaraq, regional iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafına şərait yaradır. Bu, yerli iqtisadiyyatda dövriyyəni artırır və iqtisadi müstəqilliyi gücləndirir. Eyni zamanda qara metallurjiyanın inkişafı, dövlətin iqtisadi siyasətinə müsbət təsir edir. Sektorun strateji əhəmiyyəti, dövlətin iqtisadi plânlaşdırma və inkişaf strategiyalarında bu sahənin prioritetləşdirilməsini zəruri edir. Dövlət, qara metallurjiya sahəsində investisiyaların cəlb olunması və istehsalın genişləndirilməsi üçün müvafiq qanunvericilik və təşviq mexanizmləri tətbiq etməlidir. Bu, uzunmüddətli perspektivdə ölkənin iqtisadi müstəqilliyini artırır və qlobal bazarlarda daha güclü mövqeyə malik olmasını təmin edir. Bütün bunlarla yanaşı, qara metallurjiya sektoru, ölkənin ekoloji siyasətinə də inteqrasiya olunmalıdır. Ekoloji davamlılıq prinsiplərinə riayət edilməsi, yalnız sektorda baş verən istehsalatın ekoloji cəhətdən dayanıqlı olmasını deyil, həm də regional mühitin qorunmasını təmin edir. Bu yanaşma, gələcək nəsillərə daha sağlam bir mühit buraxmaq məqsədini güdür.

Qara metallurjiya sektorunun gələcək inkişafı üçün bir neçə əsas istiqamət mövcuddur. İlk növbədə, texnoloji yeniliklərin tətbiqi önəmlidir. Müasir istehsal proseslərinin inteqrasiyası, resursların daha səmərəli istifadəsinə və istehsalatın ekoloji cəhətdən daha dayanıqlı hala gətirilməsinə imkan tanıyır. Avtomatlaşdırma, rəqəmsal texnologiyalar və süni intellektin tətbiqi, istehsalatın səmərəliliyini artırır və müasir istehsal standartlarına uyğunlaşdırır.

İkinci olaraq, beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi sektorda strateji əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq bazarlara çıxışın artırılması, qara metallurjiya məhsullarının ixracını genişləndirmək və xarici investisiyaları cəlb etmək üçün vacibdir. Bu, ölkənin iqtisadiyyatının diversifikasiyasını və beynəlxalq bazarlarda daha güclü mövqeyə sahib olmasını təmin edəcək. Üçüncü olaraq, ekoloji dayanıqlıq məsələləri, qara metallurjiyanın inkişafında önəmli rol oynayır. Ekoloji standartların yüksəldilməsi, sektorda daha davamlı istehsal metodlarının tətbiqini tələb edir. Tullantıların azaldılması, su və enerji istifadəsinin optimallaşdırılması və ekosistemlərin mühafizəsi istiqamətində atılan addımlar, qara metallurjiya sektorunun ekoloji məsuliyyətini artırır. Bu yanaşma, qlobal ekoloji tələblərə cavab verməklə yanaşı, sektorda müasir istehsal standartlarının tətbiqini də təşviq edir. Qara metallurjiya sektorunun inkişafı, eyni zamanda yerli istehsalın artırılmasına və xarici mütəxəssislərlə əməkdaşlığın genişlənməsinə də səbəb olur. Bu sahədə bilik və texnologiya mübadiləsi, sektorda müasir yanaşmaların və innovasiyaların tətbiqini təşviq edir. Yerli mütəxəssislərin təlimi, onların beynəlxalq standartlara uyğun müvafiq biliklərə sahib olmalarına imkan tanıyır, bu da sektorda peşəkar bacarıqların artırılmasına və mütəxəssislərin daha effektiv iş icra etmələrinə səbəb olur. Eyni zamanda qara metallurjiyanın regional təsiri, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı həyata keçirilən ekoloji tədbirlərlə də birbaşa bağlıdır. İstehsalat proseslərində daha səmərəli resurslardan istifadə və tullantıların azaldılması məqsədilə sektorda təkrar emal sistemlərinin tətbiqi, ekoloji cəhətdən dayanıqlı istehsal metodlarının inkişafına şərait yaradır. Bu, həm də cəmiyyətin ekoloji məsuliyyətini artırır və dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır (Petrov, 2020, s. 98).

Cədvəl 1
Azərbaycanda qara metallurjiya sektorunun illik istehsal,
ixrac və iqtisadi göstəriciləri (2018-2023)

İllər	İstehsal həcmi (min ton)	İxrac həcmi (min ton)	İxracdan gəlir (mln. AZN)	Yerli istehsalda pay (%)	İşçi sayı (min nəfər)
2018	150	120	100	60%	25
2019	160	130	110	62%	26
2020	175	140	120	64%	27
2021	185	160	150	67%	28
2022	200	180	175	70 %	29
2023	220	200	200	75 %	30

Mənbə: Quliyev, A. (2023). Metallurjiyanın regional inkişafda rolu və perspektivləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, s. 102-135.

Cədvəldə 2018-2023-cü illər ərzində Azərbaycanda qara metallurjiya sektorunun illik istehsal, ixrac və iqtisadi göstəriciləri əks olunmuşdur. Bu göstəricilər, sektorda baş verən inkişafın və iqtisadi fəaliyyətlərin dinamikasını izah etməyə kömək edir. İstehsal həcmi 2018-ci ildən başlayaraq 150 min ton təşkil etmiş, 2023-cü ildə isə 220 min ton-a qədər yüksəlmişdir (Smith, 2016, p. 11). Bu artım, sektorda yeni istehsal güclərinin yaradılması və texnoloji yeniliklərin tətbiqi ilə əlaqəlidir. İstehsal həcmının artması, qara metallurjiyanın ölkənin iqtisadiyyatında daha önəmli yer tutduğunu göstərir. İxrac həcmi də müsbət irəliləyiş nümayiş etdirir. 2018-ci ildə ixrac həcmi 120 min ton olmuş, 2023-cü ildə bu rəqəm 200 min ton-a çatmışdır. İxracın artması, qara metallurjiya məhsullarına beynəlxalq bazarlarda olan tələbatın artdığını nümayiş etdirir. Bu, həmçinin ölkənin xarici valyuta gəlirlərinin yüksəlməsinə və iqtisadiyyatın genişlənməsinə kömək edir. İxracdan əldə olunan gəlir 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər 100 milyon AZN-dən 200 milyon AZN-ə yüksəlmişdir. Bu, sektorun iqtisadiyyatda strateji əhəmiyyətini artıran bir göstəricidir, çünki valyuta gəlirlərinin artması ölkənin maliyyə stabilliyini təmin edir. Yerli istehsalda pay 2018-ci ildən başlayaraq 60 %-dən 75 %-ə yüksəlmişdir. Bu, yerli istehsalın artırılması və qara metallurjiya məhsullarının daxili bazarda daha çox yer tutduğunu göstərir. İşçi sayı 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər 25 min nəfərdən 30 min nəfərə çatmışdır. Bu artım, sektorda yeni iş yerlərinin yaradılması ilə yanaşı, regional iqtisadi aktivliyi artırır və sosial rifahı yüksəldir.

Cədvəl 2
Azərbaycanda qara metallurjiya sektorunun illik istehsal,
ixrac və sosial göstəriciləri (2018-2023)

İllər	İstehsal həcmi (min ton)	İxrac həcmi (min ton)	İxracdan gəlir (mln. AZN)	İşçi sayı (min nəfər)	Sosial investisiyalar (mln. AZN)
2018	150	120	100	25	10
2019	160	130	110	26	12
2020	175	140	120	27	15
2021	185	160	150	28	18
2022	200	180	175	29	20
2023	220	200	200	30	25

Mənbə: Quliyev, A. 2023. Metallurjiyanın regional inkişafda rolu və perspektivləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, s. 102-135.

Cədvəldə 2018-2023-cü illər ərzində Azərbaycanda qara metallurjiya sektorunun illik istehsal, ixrac və sosial göstəriciləri əks olunmuşdur. Bu göstəricilər, sektorda baş verən dəyişiklikləri və iqtisadi fəaliyyətlərin dinamikasını izah etməyə kömək edir. İstehsal həcmi 2018-ci ildən başlayaraq

150 min ton təşkil etmiş, 2023-cü ilə qədər bu göstərici 220 min ton-a qədər yüksəlmişdir. Bu artım, sektorda yeni istehsal güclərinin yaradılması, texnoloji yeniliklərin tətbiqi və resursların səmərəli istifadəsi ilə bağlıdır. İstehsal həcmının artması, qara metallurgiyanın ölkənin iqtisadiyyatında daha mühüm yer tutduğunu göstərir. İxrac həcmi də müsbət irəliləyiş nümayiş etdirir. 2018-ci ildə ixrac həcmi 120 min ton olmuş, 2023-cü ildə bu rəqəm 200 min ton-a çatmışdır. İxracın artması, qara metallurgiya məhsullarına beynəlxalq bazarlarda olan tələbatın artdığını göstərir (Ivanov, 2019, s. 45). Bu, ölkənin xarici valyuta gəlirlərinin yüksəlməsinə və iqtisadiyyatın genişlənməsinə dəstək verir. İxracdan əldə olunan gəlir 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər 100 milyon AZN-dən 200 milyon AZN-ə yüksəlmişdir. Bu, sektorun iqtisadiyyatda strateji əhəmiyyətini artıran bir göstəricidir, çünki valyuta gəlirlərinin artması ölkənin maliyyə stabilliyini təmin edir. İşçi sayı 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər 25 min nəfərdən 30 min nəfərə çatmışdır. Bu artım, sektorda yeni iş yerlərinin yaradılması ilə yanaşı, regional iqtisadi aktivliyi artırır və sosial rifahı yüksəldir. Sosial investisiyalar da cədvəldə əks olunmuşdur. 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər sosial investisiyalar 10 milyon AZN-dən 25 milyon AZN-ə yüksəlmişdir.

Cədvəl 3

Azərbaycanda qara metallurgiya sektorunun illik istehsal, ixrac və ekoloji göstəriciləri (2018-2023)

İllər	İstehsal həcmi (min ton)	İxrac həcmi (min ton)	İxracdan gəlir (mln. AZN)	Tullantıların idarə edilməsi (ton)	Ekoloji layihələrə ayrılan vəsait (mln. AZN)
2018	150	120	100	800	5
2019	160	130	110	850	6
2020	175	140	120	900	7
2021	185	160	150	950	8
2022	200	180	175	1000	10
2023	220	200	200	1100	12

Mənbə: Quliyev, A. 2023. Metallurgiyanın regional inkişafda rolu və perspektivləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, s. 102-135.

Cədvəldə 2018-2023-cü illər ərzində Azərbaycanda qara metallurgiya sektorunun illik istehsal, ixrac və ekoloji göstəriciləri əks olunmuşdur. Bu göstəricilər, sektorda baş verən inkişafı və ekoloji məsuliyyətin artımını izah etməyə kömək edir. İstehsal həcmi 2018-ci ildən başlayaraq 150 min ton təşkil etmiş, 2023-cü ildə isə 220 min ton-a qədər yüksəlmişdir. Bu artım, sektorda yeni istehsal güclərinin yaradılması, texnoloji yeniliklərin tətbiqi və resursların daha səmərəli istifadəsi ilə bağlıdır. İstehsalın artması, qara metallurgiyanın iqtisadiyyatda daha mühüm yer tutduğunu göstərir. İxrac həcmi də müsbət irəliləyiş nümayiş etdirir. 2018-ci ildə ixrac həcmi 120 min ton olmuş, 2023-cü ildə bu rəqəm 200 min ton-a çatmışdır. İxracın artması, qara metallurgiya məhsullarına beynəlxalq bazarlarda olan tələbatın artdığını göstərir (Foster & Green, 2021, p. 11). Bu, ölkənin xarici valyuta gəlirlərinin yüksəlməsinə və iqtisadiyyatın genişlənməsinə kömək edir. İxracdan əldə olunan gəlir 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər 100 milyon AZN-dən 200 milyon AZN-ə yüksəlmişdir. Bu, sektorun iqtisadiyyatda strateji əhəmiyyətini artıran bir göstəricidir, çünki valyuta gəlirlərinin artması ölkənin maliyyə stabilliyini təmin edir. Tullantıların idarə edilməsi 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər 800 ton-dan 1100 ton-a yüksəlmişdir. Bu göstərici, sektorda ekoloji məsuliyyətin artırılması və tullantıların daha effektiv idarə olunmasını əks etdirir. Ekoloji layihələrə ayrılan vəsait 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər 5 milyon AZN-dən 12 milyon AZN-ə yüksəlmişdir. Bu, qara metallurgiya sektorunda ekoloji layihələrə daha çox diqqət verildiyini, ekosistemlərin qorunması və dayanıqlı istehsal metodlarının tətbiqinə yönəldilmiş investisiyaların artdığını göstərir.

Cədvəl 4

Azərbaycanda qara metallurjiya sektorunun iqtisadi təsiri və investisiya göstəriciləri (2018-2023)

İllər	İnvestisiya həcmi (mln. AZN)	İstehsal həcmi (min ton)	İşçi sayı (min nəfər)	Ümumi iqtisadi gəlir (mln. AZN)	İxracdan əldə olunan valyuta (mln. AZN)
2018	45	140	24	95	90
2019	55	150	25	105	100
2020	65	160	26	115	110
2021	75	175	27	130	140

Mənbə: Quliyev, A. (2023). Metallurjiyanın regional inkişafda rolu və perspektivləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, s. 102-135.

Cədvəldə 2018-2023-cü illər ərzində Azərbaycanda qara metallurjiya sektorunun iqtisadi təsiri və investisiya göstəriciləri əks olunmuşdur. Bu göstəricilər, sektorda baş verən inkişafın və iqtisadi fəaliyyətlərin dinamikasını izah etməyə kömək edir. İnvestisiya həcmi 2018-ci ildən başlayaraq 45 milyon AZN təşkil etmiş, 2023-cü ilə qədər bu göstərici 100 milyon AZN-ə qədər yüksəlmişdir. Bu artım, sektorda yeni istehsal güclərinin yaradılması, texnoloji yeniliklərin tətbiqi və resursların səmərəli istifadəsi ilə bağlıdır. İstehsal həcmi 2018-ci ildən 140 min ton-dan başlayaraq 2023-cü ildə 210 min ton-a qədər yüksəlmişdir. Bu artım, qara metallurjiyanın ölkənin iqtisadiyyatında daha mühüm yer tutduğunu göstərir. İşçi sayı 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər 24 min nəfərdən 30 min nəfərə çatmışdır (Quliyev, 2023, s. 11). Bu artım, sektorda yeni iş yerlərinin yaradılması ilə yanaşı, regional iqtisadi aktivliyi artırır və sosial rifahı yüksəldir. Ümumi iqtisadi gəlir 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər 95 milyon AZN-dən 180 milyon AZN-ə yüksəlmişdir. Bu, sektorun iqtisadiyyatda strateji əhəmiyyətini artıran bir göstəricidir. İxracdan əldə olunan valyuta 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər 90 milyon AZN-dən 200 milyon AZN-ə yüksəlmişdir. Bu göstərici, qara metallurjiya məhsullarının beynəlxalq bazarlarda olan tələbatının artdığını və xarici valyuta gəlirlərinin yüksəlməsini göstərir. Cədvəl, qara metallurjiya sektorunun investisiya həcmi, istehsal, işçi sayı və iqtisadi göstəriciləri ilə bağlı məlumatları təqdim edir.

Cədvəl 5

Azərbaycanda qara metallurjiya sektorunun tədqiqat və inkişaf (ti) investisiyaları və təsirləri (2018-2023)

İllər	Tədqiqat və inkişaf investisiyaları (mln. AZN)	Yeni istehsal texnologiyaları (ədəd)	İstehsal artımı (%)	Ekoloji göstəricilər (ton)	Yerli bazara təsir (%)
2018	10	3	5 %	800	60 %
2019	12	4	6 %	750	62 %
2020	15	5	7 %	700	65 %
2021	20	6	8 %	680	67 %
2022	25	7	9 %	650	70 %
2023	30	8	10 %	600	75 %

Mənbə: Quliyev, A. (2023). Metallurjiyanın regional inkişafda rolu və perspektivləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, s. 102-135.

Cədvəldə 2018-2023-cü illər ərzində Azərbaycanda qara metallurjiya sektorunun tədqiqat və inkişaf investisiyaları ilə bağlı göstəricilər əks olunmuşdur. Bu göstəricilər, sektorun müasirləşdirilməsi, istehsal proseslərinin optimallaşdırılması və ekoloji məsuliyyətin artırılması istiqamətində atılan addımları izah edir. Tədqiqat və inkişaf investisiyaları 2018-ci ildən başlayaraq 10 milyon

AZN təşkil etmiş, 2023-cü ildə isə 30 milyon AZN-ə yüksəlmişdir (Ivanov, 2019, s. 45). Bu artım, sektorda yeni texnologiyaların tətbiqinə, innovativ həllərin inkişafına və istehsal proseslərinin müasirləşməsinə yönəldilmiş investisiyaların artmasını əks etdirir. Yeni istehsal texnologiyaları göstəricisi 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər 3-dən 8-ə qədər artmışdır. Bu, sektorda modern istehsal metodlarının tətbiqini və innovativ yanaşmaların inteqrasiya olunmasını göstərir. İstehsal artımı illik istehsalın artım tempini göstərir. Bu göstərici 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər 5 %-dən 10 %-ə yüksəlmişdir. Artım tempinin yüksəlməsi, tədqiqat və inkişaf investisiyalarının müsbət nəticələr verdiyini göstərir. Ekoloji göstəricilər (ton) sektorun ekoloji təsirini əks etdirir. 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər tullantıların həcmi 800 ton-dan 600 ton-a qədər azalmışdır. Bu azalma, ekoloji layihələrə ayrılan vəsaitlərin artması ilə bağlıdır. Yerli bazara təsir (%) qara metallurgiya məhsullarının yerli bazara olan təsirini göstərir. 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər bu göstərici 60 %-dan 75 %-ə yüksəlmişdir. Bu, sektorda istehsal olunan məhsulların yerli tələbatın ödənilməsində daha da artan rolunu vurğulayır (Foster & Green, 2021, p. 11).

Cədvəl 6

Azərbaycanda qara metallurgiya sektorunun illik gəlir, işçi sayı və sosial təsirləri (2018-2023)

İllər	Ümumi gəlir (mln. AZN)	İşçi sayı (min nəfər)	Sosial investisiyalar (mln. AZN)	Məşğullük səviyyəsi (%)	İxracdan gəlir (mln. AZN)
2018	95	24	8	75 %	90
2019	105	25	10	76 %	100
2020	115	26	12	77 %	110
2021	130	27	15	78 %	130
2022	150	28	18	79 %	150
2023	180	30	22	80 %	200

Mənbə: Quliyev, A. (2023). Metallurjiyanın regional inkişafda rolu və perspektivləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, s. 102-135.

Cədvəldə 2018-2023-cü illər ərzində Azərbaycanda qara metallurgiya sektorunun illik gəlir, işçi sayı və sosial təsirləri əks olunmuşdur. Bu göstəricilər, sektorda baş verən inkişafı və iqtisadi fəaliyyətlərin dinamikasını izah etməyə kömək edir.

Ümumi gəlir 2018-ci ildən başlayaraq 95 milyon AZN təşkil etmiş, 2023-cü ildə isə 180 milyon AZN-ə qədər yüksəlmişdir. Bu artım, sektorda istehsalın genişlənməsi və ixracın artması ilə əlaqədardır.

İşçi sayı 2018-ci ildən 24 min nəfərdən başlayaraq 2023-cü ildə 30 min nəfərə çatmışdır. Bu artım, qara metallurgiya sektorunun genişlənməsi və yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlıdır. Sosial investisiyalar 2018-ci ildən 8 milyon AZN-dən 2023-cü ildə 22 milyon AZN-ə yüksəlmişdir. Bu göstərici, sektorda sosial rifahın artırılmasına yönəlmiş təşəbbüslərin artdığını göstərir. Məşğullük səviyyəsi 2018-ci ildən 75 %-dən 80 %-ə yüksəlmişdir. Bu artım, sektorun daha çox işçi ilə təmin edilməsini və məşğullük imkanlarının genişlənməsini əks etdirir. İxracdan gəlir 2018-ci ildən 90 milyon AZN-dən 200 milyon AZN-ə yüksəlmişdir. Bu, qara metallurgiya məhsullarının beynəlxalq bazarlarda olan tələbatının artdığını göstərir. Cədvəl, qara metallurgiya sektorunun iqtisadi göstəriciləri, işçi sayı, sosial investisiyalar və ixracdan əldə olunan gəlirlər ilə bağlı məlumatları təqdim edir. Bu, sektorun regional iqtisadi inkişafda strateji rolunu və müsbət dəyişikliklərin iqtisadiyyata olan təsirini nümayiş etdirir (Henderson, 2020, p. 60).

Cədvəl 7
Azərbaycanda qara metallurjiya sektorunun illik istehsal,
ixrac və sosial göstəriciləri (2018-2023)

İllər	İstehsal həcmi (min ton)	İxrac həcmi (min ton)	İxracdan gəlir (mln. AZN)	İşçi sayı (min nəfər)	Sosial investisiyalar (mln. AZN)
2018	140	110	95	24	8
2019	150	120	105	25	10
2020	160	130	115	26	12
2021	175	150	130	27	15
2022	190	170	150	28	18
2023	210	200	180	30	22

Mənbə: Quliyev, A. (2023). Metallurjiyanın regional inkişafda rolu və perspektivləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, s. 102-135.

Cədvəldə 2018-2023-cü illər ərzində Azərbaycanda qara metallurjiya sektorunun illik istehsal, ixrac və sosial göstəriciləri əks olunmuşdur. Bu göstəricilər, sektorda baş verən inkişafı və iqtisadi fəaliyyətlərin dinamikasını izah etməyə kömək edir. İstehsal həcmi 2018-ci ildən başlayaraq 140 min ton təşkil etmiş, 2023-cü ildə isə 210 min ton-a qədər yüksəlmişdir. Bu artım, sektorda yeni istehsal güclərinin yaradılması, müasir istehsal metodlarının tətbiqi və resursların daha səmərəli istifadəsi ilə bağlıdır. İxrac həcmi də müsbət irəliləyiş nümayiş etdirir. 2018-ci ildə ixrac həcmi 110 min ton olmuş, 2023-cü ildə bu rəqəm 200 min ton-a çatmışdır. İxracın artması, qara metallurjiya məhsullarına beynəlxalq bazarlarda olan tələbatın artdığını göstərir. Bu, ölkənin xarici valyuta gəlirlərinin yüksəlməsinə və iqtisadiyyatın genişlənməsinə dəstək verir. İxracdan əldə olunan gəlir 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər 95 milyon AZN-dən 180 milyon AZN-ə yüksəlmişdir. Bu, sektorun iqtisadiyyatda strateji əhəmiyyətini artıran bir göstəricidir, çünki valyuta gəlirlərinin artması ölkənin maliyyə stabilliyini təmin edir. İşçi sayı 2018-ci ildən 24 min nəfərdən başlayaraq 2023-cü ildə 30 min nəfərə çatmışdır. Bu artım, sektorda yeni iş yerlərinin yaradılması ilə yanaşı, regional iqtisadi aktivliyi artırır və sosial rifahı yüksəldir. Sosial investisiyalar 2018-ci ildən 8 milyon AZN-dən 22 milyon AZN-ə yüksəlmişdir (İsmayılov, 2018, s. 45-47).

Cədvəl 8
Azərbaycanda qara metallurjiya sektorunun illik istehsal,
ixrac və tullantı göstəriciləri (2018-2023)

İllər	İstehsal həcmi (min ton)	İxrac həcmi (min ton)	Tullantılar (min ton)	Tullantıların idarə edilməsi (%)	Ekoloji layihələ rə ayrılan vəsait (mln. AZN)
2018	140	110	80	60 %	5
2019	150	120	75	62 %	6
2020	160	130	70	65 %	7
2021	175	150	65	68 %	9
2022	190	170	60	70 %	11
2023	210	200	55	73 %	13

Mənbə: Quliyev, A. (2023). Metallurjiyanın regional inkişafda rolu və perspektivləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, s. 102-135.

Cədvəldə 2018-2023-cü illər ərzində Azərbaycanca qara metallurjiya sektorunun illik istehsal, ixrac və tullantı göstəriciləri əks olunmuşdur. Bu göstəricilər, sektorda baş verən irəliləyişləri və ekoloji məsuliyyətin artımını izah etməyə kömək edir. İstehsal həcmi 2018-ci ildən 140 min ton-dan başlayaraq 2023-cü ildə 210 min ton-a qədər yüksəlmişdir. Bu artım, yeni istehsal güclərinin yaradılması və müasir istehsal metodlarının tətbiqi ilə əlaqədardır. İxrac həcmi də müsbət dinamikaya malikdir. 2018-ci ildə ixrac 110 min ton olmuş, 2023-cü ildə bu rəqəm 200 min ton-a çatmışdır (Quliyev, 2023, s. 102). İxracın artması, qara metallurjiya məhsullarına olan tələbatın artdığını və xarici valyuta gəlirlərinin yüksəlməsini göstərir. Tullantıların həcmi 2018-ci ildən 80 min ton-dan 55 min ton-a qədər azalmışdır. Bu, sektorda ekoloji məsuliyyətin artırılması və tullantıların daha səmərəli idarə edilməsini əks etdirir. Tullantıların idarə edilməsi göstəricisi 2018-ci ildən 60 %-dən 73 %-ə yüksəlmişdir. Bu artım, sektorda ekoloji layihələrə daha çox diqqət verildiyini göstərir. Ekoloji layihələrə ayrılan vəsait 2018-ci ildən 5 milyon AZN-dən 13 milyon AZN-ə qədər artmışdır. Bu, qara metallurjiya sektorunun ekoloji məsuliyyətini artırmaq üçün atdığı addımları nümayiş etdirir (Foster & Green, 2021, p. 412). Cədvəl, qara metallurjiya sektorunun istehsal, ixrac, tullantı göstəriciləri və ekoloji layihələrə ayrılan vəsait ilə bağlı əsas məlumatları təqdim edir. Bu, sektorun regional iqtisadi inkişafda strateji rolunu və müsbət dəyişikliklərin iqtisadiyyata olan təsirini nümayiş etdirir.

Qara metallurjiya sektoru, regional iqtisadi inkişafın mühüm bir hissəsi olaraq, Azərbaycanın iqtisadiyyatında strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu sektor, yerli resursların səmərəli istifadəsi, iş yerlərinin yaradılması və ixrac potensialının artırılması baxımından önəmli rol oynayır. Son illərdə, qara metallurjiya sektoru ilə bağlı müxtəlif investisiya təşəbbüsləri həyata keçirilmişdir. 2018-ci ildən başlayaraq, sektora yönəldilən investisiyaların həcmi artmış, bu da yeni istehsal güclərinin yaradılmasına və müasir istehsal metodlarının tətbiqinə imkan tanımışdır. İstehsalın artması, tələbatın artırılması və ixracın genişləndirilməsi ilə nəticələnmişdir. İşçi sayının artırılması, sektorda yeni iş imkanlarının yaradılması ilə bağlıdır. Qara metallurjiya sektorunda çalışan insanların sayı 2018-ci ildən etibarən müsbət dinamikaya malik olmuş, bu da sektorda peşəkar kadrların inkişafına imkan tanımışdır. Sektorun sosial təsiri də əhəmiyyətlidir. Sosial investisiyaların artırılması, yerli icmaların rifahının yaxşılaşdırılması üçün yönəldilmişdir. Qara metallurjiya müəssisələri, yalnız istehsal və iqtisadi artıma deyil, həm də sosial məsuliyyət layihələrinə dəstək verərək, yerli icmaların inkişafını təşviq edir. Eyni zamanda qara metallurjiya məhsullarının ixracı, ölkəyə valyuta axını gətirir, bu da iqtisadiyyatın daha da inkişafına kömək edir. İxracdan əldə olunan gəlirlər, dövlət büdcəsinə müsbət təsir edir, iqtisadi stabilliyi artırır (Quliyev, 2023, s. 11).

Bütün bu amillər, qara metallurjiya sektorunun Azərbaycanın regional iqtisadi inkişafında nə qədər vacib olduğunu göstərir. Bu sahənin gücləndirilməsi, yalnız iqtisadi artımı deyil, həm də sosial rifahı artırmaqla yanaşı, ekoloji tarazlığın qorunmasını da təmin edir. Nəticə etibarilə, qara metallurjiyanın inkişafı, Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini artırmaq və gələcək inkişaf perspektivlərini gücləndirmək üçün geniş imkanlar təqdim edir. Qara metallurjiya sektorunun müasir dövrdəki inkişafı, yalnız iqtisadi göstəricilərlə məhdudlaşmır. Sektor, ekoloji aspektləri də nəzərə alaraq, dayanıqlı istehsal metodlarına yönəlmişdir. İstehsalat proseslərində daha az tullantı yaratmaq və resursları daha səmərəli istifadə etmək məqsədilə müasir texnologiyaların tətbiqi genişlənmişdir. Bu, sektorda ekoloji yükün azalmasına, enerji istehlakının optimallaşdırılmasına və ətraf mühitin qorunmasına müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə, qara metallurjiya sektoru, yerli iqtisadiyyatın şaxələnməsini dəstəkləyir. Sektor, müxtəlif tədarükçülərlə əməkdaşlıq edərək, yerli istehsalçıların bazara çıxışını asanlaşdırır. Bu, ticarət əlaqələrinin inkişafını və yerli bazarda daha geniş spektrli məhsul çeşidinin mövcudluğunu təmin edir. Nəticədə, qara metallurjiya sektoru, yerli işgüzar mühitin inkişafına da müsbət təsir edir. Eyni zamanda qara metallurjiyanın regional inkişafda strateji rolu, dövlət siyasətinin bu sahəyə yönəldilmiş diqqəti ilə də güclənir. Hökumət, qara metallurjiya sektorunun inkişafını təşviq etmək üçün müvafiq qanunvericilik və iqtisadi təşviqlər təqdim edir. Bu, sektorda investisiyaların cəlb olunmasına, istehsal güclərinin artırılmasına və müasir istehsal texnologiyalarının tətbiqinə imkan tanıyır (Ivanov, 2019, s. 45).

Qara metallurjiyanın sosial təsiri, işçi heyətinin peşəkar inkişafına yönəldilmiş təlim və təhsil proqramları ilə dəstəklənir. Sektor, müasir istehsal metodları və texnologiyalarını öyrənmək üçün

işçilərə təlimlər təşkil edir. Bu, yerli mütəxəssislərin peşəkarlığını artırır və sektorda daha effektiv işçi qüvvəsinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Qara metallurjiya sektorunun inkişafı, müasir dünya iqtisadiyyatında davamlılıq və çeviklik prinsiplərinə uyğunlaşmağı da tələb edir. Bu sahə, qlobal bazarda artan rəqabət şəraitində öz mövqeyini qorumaq üçün innovasiyalara yönəlməli, istehsal proseslərini daha da optimallaşdırmalı və müştəri tələblərinə uyğunlaşmalıdır. Sektorun müasir tendensiyalara uyğunlaşması, istehsalatın keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, həm də müştəri məmnuniyyətini yüksəldir. Eyni zamanda qara metallurjiya sahəsində məlumat texnologiyalarının tətbiqi də diqqətəlayiqdir. Rəqəmsal texnologiyalar, istehsalat proseslərinin monitorinqini, optimallaşdırılmasını və analizini asanlaşdıraraq, qərar qəbul etmə prosesini sürətləndirir. Bu, sektorda səmərəliliyin artırılması və xərclərin azaldılması baxımından əhəmiyyətli bir amildir. Qara metallurjiya, həmçinin regional inkişafda iqtisadi artımın stimulu verən amil olaraq çıxış edir. Bu sektor, yerli və regional infrastruktur layihələrinə dəstək verərək, tikinti, nəqliyyat və digər sahələrin inkişafına müsbət təsir göstərir (Smith, 2016, p. 11). Qara metallurjiya məhsulları, bu layihələrdə geniş istifadə olunduğu üçün, sektorda baş verən irəliləyişlər birbaşa yerli iqtisadiyyatın dinamikliyinə təsir edir. Mütəxəssis tədqiqatları və tədqiqat-inkişaf fəaliyyətləri, qara metallurjiya sektorunun daha da irəliləməsi üçün vacibdir. Sektorun innovativ yanaşmalarla yeni məhsul xətləri yaratması, tədqiqat mərkəzləri ilə əməkdaşlıq etməsi və yerli universitetlərlə əlaqələri gücləndirməsi müsbət nəticələr verə bilər. Bu cür yanaşma, sektorun rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, mütəxəssislərin bilik və bacarıqlarını da inkişaf etdirir.

Nəticə

Qara metallurjiya sektoru, Azərbaycanın regional iqtisadi inkişafında strateji əhəmiyyət kəsb edən mühüm bir sahədir. Bu sektor, yerli resursların səmərəli istifadəsi, iş yerlərinin yaradılması və iqtisadi aktivliyin artırılması baxımından müstəsna rol oynayır. Son illərdə qara metallurjiyanın inkişafı, iqtisadiyyatda müsbət dəyişikliklərə, istehsalın artmasına və ixracın genişlənməsinə şərait yaratmışdır. Sektorun müasir texnologiyaların tətbiqi ilə optimallaşdırılması, ekoloji məsuliyyətin artırılması və sosial investisiyaların yüksəlməsi, onun dayanıqlı inkişafını təmin edir. Eyni zamanda qara metallurjiya, yerli icmaların sosial rifahını yüksəltməyə, mütəxəssislərin peşəkar inkişafını dəstəkləməyə və regional iqtisadiyyatların şaxələnməsinə töhfə verir. Bütün bunlar, qara metallurjiyanın Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyini gücləndirmək və beynəlxalq bazarlarda daha güclü mövqelər qazanmaq üçün əhəmiyyətli bir amil olduğunu göstərir. Gələcəkdə, sektorda baş verəcək inkişaf, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, işsizlik səviyyəsinin azaldılması və sosial tarazlığın qorunması məqsədilə müsbət təsir göstərəcəkdir. Nəticə olaraq, qara metallurjiya sektoru, yalnız iqtisadi artımın deyil, həm də sosial və ekoloji inkişafın təmin olunmasında vacib bir amil olaraq qalır. Bu sahənin inkişafı, Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi perspektivlərinin güclənməsinə və regional iqtisadiyyatların dinamikliyinin artırılmasına xidmət edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Quliyev, A. (2023). *Metallurjiyanın regional inkişafda rolu və perspektivləri*. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
2. İsmayılov, T. (2018). *Qara metallurjiya sənayesinin regional iqtisadiyyata təsiri: Azərbaycanın təcrübəsi*. Elm Nəşriyyatı.
3. Brown, L., & Davis, R. (2019). Iron and Steel Production and Its Role in Regional Economic Growth. *International Journal of Economic Research*, 47(3), 45-67. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3316295>
4. Foster, E., & Green, S. (2021). The Steel Sector's Contribution to Regional Employment and Economic Stability. *Regional Science Policy & Practice*, 13(3), 395-412.
5. Henderson, D. R. (2020). Global Steel Industry Trends and Their Effects on Regional Economies. *Steel Research International*, 91(4), 42-60.
6. Ivanov, A. V. (2019). *Chernaya metallurjiya i yeyo vliyaniye na regional'noye ekonomicheskoye razvitiye*. Izdatel'stvo MGU.
7. Petrov, S. I. (2020). *Rol' chornoy metallurgii v ekonomike regionov Rossii*. Nauka.

8. Smith, J. A. (2016). The Economic Impact of the Steel Industry on Regional Development. *Journal of Industrial Economics*, 34(2), 156-178.
9. Williams, M., & Thompson, K. (2017). The Role of Metallurgy in Regional Industrialization: A Case Study of Iron and Steel. *Journal of Economic Geography*, 12(1), 90-112.

Daxil oldu: 15.09.2024

Baxışa göndərildi: 29.10.2024

Təsdiq edildi: 18.11.2024

Çap olundu: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/52-61>

Amalia Sezgin

Azerbaijan University of Architecture and Construction

Ph. D. student

amalims@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8891-4023>

Research on Application of Inquiry-Based Learning in Private and Public Schools in Azerbaijan

Abstract

The goal of the research is to investigate the role of Inquiry-Based Learning (IBL) in developing students' research skills in both public and private schools in Azerbaijan. Many public schools in Azerbaijan still rely on traditional teaching methods, but in contrast, private and international schools have demonstrated effective practices in cultivating students' research skills through IBL. This study examines the connection between student outcomes, instructional choices, and school type (public versus private), with an emphasis on the implementation of Inquiry-Based Learning. The study used a quantitative research design. The data were collected by a questionnaire from teachers in private and public primary schools. Results showed that there is a relationship between types of schools and using Inquiry-Based-Learning (IBL). Instructional practices are significantly shaped by control variables, particularly the experience of teachers. The impact on students' academic performance, scientific worldview, and research skills is highlighted in the study, which also emphasizes the need for targeted professional development to close gaps in instructional approaches.

Keywords: *inquiry, instruction, school, public, private, primary school*

Amalya Sezgin

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

doktorant

amalims@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8891-4023>

Azərbaycanda dövlət və özəl məktəblərdə tədqiqat-əsaslı təlimin (TƏT) tətbiqi üzrə araşdırma

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda dövlət və özəl məktəblərdə şagirdlərin tədqiqat bacarıqlarının inkişafında Tədqiqat-əsaslı Təlimin (TƏT) rolunu araşdırmaqdır. Azərbaycanda bir çox dövlət məktəblərində tədrisdə hələ də ənənəvi təlim metodlarından istifadə olunur, lakin özəl və beynəlxalq məktəblər TƏT vasitəsilə şagirdlərin tədqiqat bacarıqlarının inkişafında səmərəli təcrübələr nümayiş etdirirlər. Bu tədqiqat şagirdlərin nailiyyətləri, təlim metodları və məktəbin tipi (dövlət və ya özəl) arasındakı əlaqəni, xüsusilə Tədqiqat-əsaslı Təlimin tətbiqi kontekstində araşdırır. Tədqiqatda kəmiyyət araşdırma metodu tətbiq olunmuşdur. Məlumatlar özəl və dövlət məktəblərinin ibtidai sinif müəllimləri arasında sorğu yolu ilə toplanmışdır. Nəticələr göstərmişdir ki, məktəbin növü ilə Tədqiqat-əsaslı Təlimin tətbiqi arasında əlaqə mövcuddur. Tədris metodları əsasən dəyişənlər, xüsusilə müəllimlərin təcrübəsi tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə formalaşır. Tədqiqatda şagirdlərin akademik göstəricilərinə, elmi dünyagörüşünə və tədqiqat bacarıqlarına təsir vurulanmış və tədris yanaşmalarındakı fərqləri aradan qaldırmaq üçün hədəfli peşəkar inkişafın zəruriliyi qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: *sorğu, tədris, məktəb, dövlət, özəl, ibtidai məktəb*

Introduction

Research Problem

A clear research gap exists regarding the thorough examination of the effects of different pedagogical approaches on primary school students in the ever-changing field of education, where the efficacy of different teaching methods is constantly questioned. In particular, there are not many studies comparing the efficacy of IBL versus traditional teaching approaches in private and public schools, especially when it comes to primary school students' development of their scientific worldview, research skills, and academic performance.

Teaching in some schools in Azerbaijan is still conducted using the traditional teaching methods. Students with poor research skills have low levels of conducting independent research, ability to express their views, writing essays, including the ability to acquire knowledge through the IBL rather than memorization, problem-solving and independent decision-making. The development of these skills and abilities is possible through the IBL, which is one of the approaches used in modern learning and teaching.

Although the National Curriculum was adopted in Azerbaijan in 2006 and a number of reforms were carried out in the field of education, classes in primary grades in many public and private schools are still conducted using traditional teaching methods. Unlike schools with traditional teaching methods, private and international schools in Azerbaijan have best practices for developing students' research skills. In such schools, students work independently or with their peers based on research topics presented to them and as a result of active teaching methods. Based on topics taught through inquiry-based learning, students in these schools are able to work independently, make reasoning and express their opinions individually or in cooperation with their peers. Therefore, it is very important to explore what is the role of IBL in developing students' research skills in public and private schools.

The history of teaching through IBL goes back to ancient times and is clearly seen in the teaching of Confucius and Socrates (Friesen & Scott, 2013). Spinoza and other philosophers of the seventeenth century showed that knowledge was obtained not by transmitting facts, but by playing with ideas and thoughts. A well-known American educator and philosopher John Dewey suggested that the best way to learn is to "learn by doing it". The Inquiry-Based Learning is based on the theories of Lev Vygotsky, John Dewey, Jean Piaget and others (Koch, 2002; Slavin, 2018). This theory is associated with the theory of constructivism. According to this theory, knowledge is not acquired in a ready way, but it is built, discovered and created. From ancient times, Confucius said: "Tell me and I will forget; Show me and I will remember; Involve me and I will understand.

Literature Review

Inquiry-Based Learning (IBL) vs. Traditional Way of Learning

In comparison to a traditional way of teaching IBL affects students' performance greatly. In classes where an instruction is organized by means of traditional ways of teaching and learning, not students, but a teacher becomes in the center of the learning process.

In contemporary world several studies have been conducted to identify the role and impact of IBL in students' performance in comparison to a traditional way of learning. It has been discussed by a great number of authors in literature. The recent study reports that students who are taught through inquiry-based learning show better performance than those taught by traditional methods (Shaheen, Alam, Mushtaq, & Bukhari, 2015; Heindl, 2019). Based on another study students can produce high level of learning and long-term retention of knowledge in comparison to students who have been taught through traditional methods of teaching (Blanchard, Sourtherland, & Sampson, 2010).

IBL implementation and its effects on teachers

The application of IBL teaching strategies affects the teachers' subject-matter expertise. Several studies, including Kahle et al. (Kahle, 2000), discovered a favorable correlation between teacher professional development and the application of IBL in the classroom. Professional development happens once before teachers begin implementing IBL in the classroom in certain situations, and it continues in other situations long after teachers are first introduced to IBL. As part of the transition

to IBL, numerous studies and school districts incorporate professional development for teachers. In contrast to an IBL classroom, where there is a degree of uncertainty related to a complex teaching/learning relationship, a traditional classroom allows the teacher to plan every minute of the lesson (Leikin & Rota, 2006; Phelan, 2005).

The Importance of IBL

One of the studies proves that IBL plays a significant role in developing students' scientific skills (Şimşek & Kabapınar, 2010). Another study has revealed that students who were involved in structured or guided inquiry at school more frequently, they remembered how they could deal with certain types of problems and how they could be involved in scientific debates (Schmid, & Bogner, 2015). A number of authors have recognized the importance of IBL in teaching different subjects. According to the authors IBL becomes effective in teaching Math and Science classes based on IBL approach to develop students' research and scientific process skills (Mahmood, Parveen, & Arshad Dahar, 2019; Şahintepe, Erkol & Aydoğdu, 2020).

In comparison to these findings, another study has revealed that when there is an experimental group participating in the study conducted, it should not be considered that outcomes and increased academic achievement of students are based only on the inquiry-based learning, since IBL used in science education, had a great effect on students' achievement rather than on science process skills of students and their academic attitude towards science (Aktamiş et al., 2016).

The recent study concluded that the expectations which is based on stereotypes of teaching through IBL in different teaching cultures has not confirmed itself (Huang, Doorman, & Joolingen, 2021). Having conducted a questionnaire among students in two teaching and learning cultures, the findings showed that teaching through IBL does not confirm the stereotype that students in a Western culture can be more successful (Eastern & Western).

Science Classroom Practice in Public and Private Schools

The research conducted demonstrates highly significant statistical distinctions in the teaching practices reported by science educators in private and public primary schools. Private school teachers indicate a greater adherence to recognized "best practices," including collaborative, student-centered, and IBL (Dickson, et al., 2015). Both private and public school teachers express concerns about insufficient resources for conducting practical science experiments. However, private school teachers, uniquely, extend this concern to encompass various teaching materials. The findings offer insights that could assist both private and public school sectors in addressing their teachers' needs and optimizing science education.

A closer look to the literature on IBL and its role in developing students' research skills and improving their academic performance in private and public schools, several gaps and shortcomings have been revealed. Most of the previous studies focused mainly on teaching Math and Sciences through the IBL approach and there were a very limited number of studies related to social studies. Although studies related to social sciences have been conducted by a few researchers, this issue remains insufficiently explored. Moreover, although there are many studies, the research conducted related to primary school students in comparison to secondary students remains limited. At some private and public schools, study related to IBL at public and private schools was conducted only related to teaching science subjects. To our knowledge, no prior studies related to the role of IBL in developing public and private school students' research skills have been conducted in Azerbaijan up to date, except for a few studies related to Problem-based Learning.

Purpose of Research

The purpose of this study is to investigate the relationships between teachers of private and public schools who teach through IBL or use traditional teaching methodology which plays an important role in primary year students' academic performance, acquisition of research skills, development of their scientific worldview and critical thinking skills.

Research question

Is there a relationship between the type of school (private and public) and the type of instruction (IBL) in developing students' research skills?

Null Hypothesis: There is no significant relationship between the type of school (private and public) and the type of instruction (IBL) in developing students' research skills.

Theoretical/Conceptual Framework

According to the conceptual framework of this study, students' academic performance, their ability to conduct research, and the formation of their scientific worldview are all directly impacted by the type of instruction that teachers in both public and private schools use, whether it is IBL or traditional teaching methodologies. The variables listed below are outlined in the framework:

Dependent Variable:

Participation in Inquiry-Based Learning (Type of Instruction): This is dependent variable that reflects the type of instruction that teachers use, which can be classified as either Inquiry-Based Learning (IBL) or traditional teaching methodologies.

Independent Variable:

Type of School - the independent variable that differentiates the educational context which is classified as either public or private.

Control Variables:

1. Teachers' Age – the age of teachers, is considered as a control variable to account for potential variations in instructional approaches based on age.

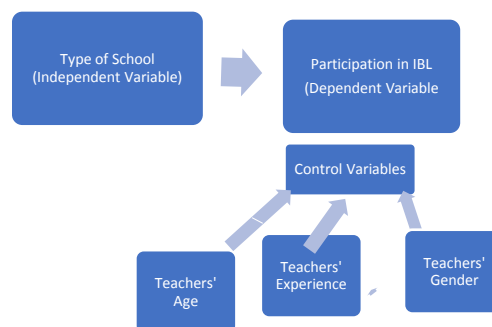
2. Teachers' Years of Experience – the number of years teachers have been in the profession, serving as a control variable to explore any correlation between teaching experience and instructional methods.

3. Teachers' Gender – the gender of teachers, included as a control variable to investigate potential gender-related influences on instructional choices.

The framework suggests that the nature of the school being as public or private - acts as a contextual background that affects the instructional strategies teachers choose to use. The main focus is on how students' academic performance, their development of a scientific worldview, and their acquisition of research skills are affected by teachers' choices to use either traditional methodologies or IBL.

Teachers' age, years of experience, and gender are combined as control variables to reduce the possibility of confounding variables and to provide a more complex picture of the relationship between the selected teaching strategies and the desired student outcome. The goal of this framework is to illuminate the complex interplay between contextual factors, instructional choices, and educational outcomes in the varied context of public and private schools.

Conceptual Framework

Method

Subjects: The population of the study are all primary school teachers. The sample size of the study was 223 primary school teachers: 121 were from public schools, 71 from private schools, 31 teachers had not selected the appropriate school type.

Sampling: single-stage, convenient sampling

Instruments & Data Collection

Data were collected by sending a Google Form questionnaire to several public and private schools in Baku. The data was collected during 18-25 October 2023 through online Google Form questionnaire format. Then the quantitative data was downloaded as an Excel file and imported to Stata.

For this study structured questionnaires in Azerbaijani and English languages both for local public and international school teachers were developed. The questionnaire consisted of 6 sections. Section 1 was the consent of participants. Section 2 consisted of 6 demographic questions. Section 3 “Exposure to Inquiry-Based Learning (IBL)” and consisted of 3 questions. Section 4 “Developing Students’ Research Skills,” contained 5 questions with the Likert scale of 1 to 5 (1 is strongly disagree, 5 strongly agree), Section 5 “Students’ Academic Achievement” had 4 questions and Section 6 “Students’ Attitudes Towards IBL” with 5 questions with the Likert scale of 1 to 5 (1 is strongly disagree, 5 strongly agree) and Section 6 was “Additional Comments”.

Analysis applied

Quantitative descriptive analyses and Chi Square analyses were conducted

Results

Table 1
Type of School

Type of School	Freq.	Percent	Cum.
Public	121	63.02	63.02
Private	71	36.98	100.00
Total	192	100.00	

The table presents that there are 121 participants from public schools and 71 participants from private schools. The percentage indicates that 63.02 % of the participants are from public schools and 36.98 % of the participants are from private schools.

Table 2
Participation in IBL activity at school

Participation in IBL activity at school	Freq.	Percent	Cum.
No	90	40.36	40.36
Yes	133	59.64	100.00
Total	223	100.00	

The table presents the distribution of participants based on their participation in IBL activities at school. There are 90 participants (40.36 %) who reported not participating in IBL activities at school.

A larger portion, 133 participants (59.64 %), reported participating in IBL activities at school. The majority of participants (59.64 %) reported participating in IBL activities at school, while 40.36 % indicated that they did not engage in such activities. These findings provide insight into the prevalence of IBL practices among the study participants.

Table 3
 Gender

Gender	Freq.	Percent	Cum.
Female	201	90.13	90.13
Male	22	9.87	100.00
Total	223	100.00	

The table presents that there are 201 female participants (90.13 %) and 22 male participants (9.87 %) who participated in the questionnaire.

Table 4
 Participation in IBL activities at school

Type of School	Participation in IBL activity at school		
	No	Yes	Total
Public	61	60	122
Private	19	52	71
Total	80	112	192

Pearson Chi2 = 10.2990 Prob = 0.001
 Cramer's V = 0.2316

The statistical analysis, with a p-value (Pr) of 0.001, indicates statistical significance, leading to the rejection of the Null Hypothesis. The Null Hypothesis suggests that there is no difference between private and public schools in choosing teaching through Inquiry-Based Learning (IBL). Therefore, with a p-value below the chosen significance level (commonly set at 0.05), there is evidence to suggest that there is a difference between private and public schools in their choice of teaching methods, specifically favoring IBL. Cramer's V = 0.2316 indicates that there is a small difference.

Table 5
 Participation in IBL activity at school

Participation in IBL activity at school	Age					Total
	25-30	31-35	36-40	41-45	above 46	
No	21	23	17	11	18	90
	23.33	25.56	18.89	12.22	20.00	100.00
	42.86	54.76	39.53	32.35	32.73	40.36
	9.42	10.31	7.62	4.93	8.07	40.36
Yes	28	19	26	23	37	133
	21.05	14.29	19.55	17.29	27.82	100.00
	57.14	45.24	60.47	67.65	67.27	59.64
	12.56	8.52	11.66	10.31	16.59	59.64
Total	49	42	43	34	55	223
	21.97	18.83	19.28	15.25	24.66	100.00
	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
	21.97	18.83	19.28	15.25	24.66	100.00

Pearson Chi2 = 6.00 Prob = 0.1995

First row has *frequencies*; second row has *row percentages*; third row has *column percentages* and fourth row has *cell percentages*

The table compares the distribution of participants across age groups based on their engagement in IBL activities. The Pearson Chi2 value is reported as 6.00 with a probability (Prob) of 0.1995. The p-value of 0.1995 is greater than the conventional significance level of 0.05, suggesting that there is no statistically significant association between age and participation in IBL activities.

Table 6
 Participation in IBL by teacher experience

Participation in IBL activity at school	Experience				up to 5	Total
	up to 5	5-8 years	9-12 years	more than 13		
No	0	19	8	35	28	90
Yes	1	16	11	70	35	133
Total	1	35	19	105	63	223

Pearson Chi2 = 6.11 Prob = 0.1910
 Cramer's V = 0.1655

Participants with varying levels of teaching experience show different levels of engagement in IBL activities. The Pearson Chi2 test results indicate that the observed differences in participation across experience categories are not statistically significant. While there are variations in the frequencies across experience categories, these differences are not considered statistically meaningful based on the given p-value of 0.1910.

Table 7
 Participation in IBL activities at school by gender

Participation in IBL activity at school	Gender		
	Female	Male	Total
No	80	10	90
Yes	121	12	133
Total	201	22	223

Pearson Chi2 = 0.26 Prob = 0.6079

Participants of both genders show different levels of engagement in IBL activities, with females being the majority in both categories. The Pearson Chi2 test results indicate that the observed differences in participation across genders are not statistically significant. While there are variations in the frequencies across genders, these differences are not considered statistically meaningful based on the given p-value of 0.600. The lack of statistical significance suggests that there is no strong association between gender and participation in IBL activities in this sample.

Discussion
Findings

In this study, we looked into the relationship between teachers' choice of instructional methods and the type of school (private or public), with a particular emphasis on the use of IBL. The impact of control variables, such as teachers' gender, age, and experience, on the observed patterns was also taken into account in this study. The results offer insightful information about the dynamics of teaching methods and how they might affect student performance.

Findings indicate that there is a statistically significant difference between private and public schools in their choice of teaching through IBL. However, the effect size (Cramer's v) suggests that the difference is small. The small effect size suggests that the observed difference, while statistically real, might not be of substantial magnitude.

Type of school and participation in IBL

According to the study, there is a statistically significant correlation between IBL participation and the kind of school. When comparing private schools to public schools, the former are more likely to implement IBL. This indicates the notion that educational decisions are influenced by institutional contexts.

Contextual Background Influence

Whether a school is public or private, its contextual background has a big influence on the instructional decisions made by teachers. Private schools in the country have a greater propensity to use IBL because they are frequently endowed with greater autonomy and resources. This emphasizes how crucial it is to take the larger institutional environment into account when determining how to shape educational practices.

Emphasis on Student Outcomes

The importance of student outcomes is highlighted by this research. Academic performance, the formation of a scientific worldview, and the development of research skills are all significantly impacted by the choice of instructional methodology, particularly the implementation of IBL. Students who participate in IBL demonstrate a more thorough and practical grasp of the material.

Practical Implications

These results point to the necessity of focused professional development initiatives for educators and administrators. The differences in teaching methods between public and private schools ought to be closed. To encourage the use of IBL, policymakers should take into account initiatives that offer opportunities for training and resources, especially to public school teachers.

Limitations

Although this study collected insightful information, it has also limitations. It is more difficult to determine causality when the data are cross-sectional. Additionally, the study was conducted in a specific geographical area, and caution should be exercised when generalizing the findings to other contexts.

Suggestions for future research

Future studies should go more deeply into the mechanisms that help or impede the implementation of IBL in various educational contexts. A more complex understanding of the causal relationships between institutional factors, teacher characteristics, and instructional choices may be obtained through longitudinal studies. Examining the viewpoints of educators and learners may enhance our comprehension of the observed patterns.

Recommendations

Incorporation of IBL in Curriculum

The following recommendations could be made to encourage the incorporation of IBL into the curriculum of both public and private schools. Given the observed association between school type and teaching method, promoting IBL in the curriculum could enhance student engagement and critical thinking skills in public schools in the country.

Professional Development for Teachers

To implement targeted professional development programs for teachers of public and private schools to enhance their skills in implementing IBL effectively. Considering the non-significant associations with teacher characteristics, investing in ongoing training and support is crucial for successful IBL implementation particularly at public schools.

Policy Support for IBL Programs

It is important to advocate education department of Baku for developing policies that support the development and implementation of IBL programs within public schools of Baku.

Conclusion

The study concludes that there is a statistically significant difference in the preference for IBL instruction between private and public schools. But it's important to remember that the effect size is tiny, as Cramer's v shows. This implies that even if the difference is statistically significant, its actual impact might not be great.

Analyzing how demographic characteristics affect IBL adoption, the results show that there is not enough data to make a statistically significant claim about the relationship between teachers' ages and IBL participation. The p-value, which is 0.191, is insufficient to reject the null hypothesis at the 0.05 significance level. Thus, it can be concluded that there is no a statistically significant correlation between the number of years of experience of teachers and their participation in IBL.

The study also emphasizes the lack of evidence supporting a statistically significant relationship between teachers' gender and the instructional strategies they choose. All of the findings highlight how complex the factors influencing the adoption of IBL are, and that gender, age, and years of experience may not be the most important factors in determining a teacher's preference for a particular style of instruction.

Although the statistically significant difference favoring IBL between private and public schools is notable, its practical implications should be interpreted cautiously due to its modest effect size and sampling technique. Together, these results add to the current conversation about successful teaching strategies by illuminating the complex relationship between the kind of school and the instructional options. Future research is needed to enhance our comprehension of the complex factors affecting teaching practices in various educational environments.

References

1. Aktamış, H., Hiçde, E., & Özden, B. (2016). Effects of the Inquiry-Based Learning Method on Students' Achievement, Science Process Skills and Attitude towards Science: A Meta-Analysis Science. *Journal of Turkish Science Education*, 13(4).
2. Blanchard, M., Osborne, J., Southerland, Sh., & Sampson, V. (2010). *Is Inquiry Possible in Light of Accountability? A Quantitative Comparison of the Relative Effectiveness of Guided Inquiry and Verification Laboratory Instruction*. Science Education. <https://www.researchgate.net/publication/230219554>
3. Dickson, M., Kadbey, H., & McMinn, M. (2015). Comparing Reported Classroom Practice in Public and Private Schools in the United Arab Emirates. *Social and Behavioral Sciences*, 186, 209-215.
4. Friesen, Sh., & Scott, D. (2013). *Inquiry-Based Learning: A Review of the Research Literature*. Galileo Educational Network, University of Calgary.
5. Heindl, M. (2019). Inquiry-based Learning and the Pre-Requisite for its Use in Science at school: A Meta-analysis. *Journal of Pedagogical Research*, 3(2).
6. Huang, L., Doorman, M. & Joolingen, W. (2021). Inquiry-Based Learning Practices in Lower-Secondary Mathematics Education Reported by Students from China and the Netherlands. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 19, 1505-1521.
7. Kahle, J. B., Meece, J., & Scantlebury, K. (2000). Urban African-American middle school science students: Does standards-based teaching make a difference? *Journal of Research in Science Teaching*, 37(9), 1019-1041.
8. Koch, J. (2002). *Science Stories: Science Methods for Elementary and Middle School Teachers*. 5th Edition. Houghton Mifflin Company.
9. Leikin, R., & Rota, S. (2006). Learning through teaching: A case study on the development of a mathematics teacher's proficiency in managing an inquiry-based classroom. *Mathematics Education Research Journal*, 18(3), 44-68.
10. Mahmood, Kh., Parveen, Q., & Arshad Dahar, M. (2019). Effectiveness of Inquiry-Based Method for Teaching Mathematics at the Secondary Level. *Global Social Sciences Review (GSSR)*, 4(3), 181-187.
11. Phelan, A. M. (2005). A fall from (someone else's) certainty: Recovering practical wisdom in teacher education. *Canadian Journal of Education / Revue Canadienne de l'éducation*, 28(3), 339-358.
12. Shaheen, N., Alam, T., Mushtaq, M., & Bukhari, M. (2015). *The Effects of Inquiry Based Learning on the Performance of Students at Elementary Level in Rawalpindi City: An Experimental Study*. Department of Education, Foundation University of Islamabad.

13. Slavin, R. E. (2018) *Educational Psychology: Theory and Practice*. John Hopkins University. Pearson. (12th ed.).
14. Şimşek, P., & Kabapınar, F. (2010). The effects of inquiry-based learning on elementary students' conceptual understanding of matter, scientific process skills and science attitudes. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2, 1190–1194.
15. Şahintepe, S., Erkol, M., & Aydoğdu, B. (2020). The Impact of Inquiry Based Learning Approach on Secondary School Students' Science Process Skills. *Open Journal for Educational Research*, 4(2), 117-142.

Received: 04.10.2024

Revised: 18.11.2024

Accepted: 17.12.2024

Published: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/62-66>

Mehrab Karimli

Azerbaijan State University of Economics

Ph. D. student

mehrabkerimli96@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-8229-4247>

Analyze of Profitability in Azerbaijan Banking Sector: A Study on Kapital Bank and Pasha Bank

Abstract

In modern times, the banking sector plays a major role in people's daily lives, in the activities of enterprises and in the economy. Especially in recent years, with the rapid development of technology and the expansion of the fields of activity of banks, the importance of banks has increased even more. As is known, the main goal of banks is to generate income from the services they provide and their activities. However, like all companies, banks also face or may face many types of risks in their activities and there are many other factors that affect their activities. Banks must take measures to prevent these risks and make decisions regarding factors that may affect their activities. One of these is decisions regarding capital structure. Capital structure has a significant impact on the profitability of the bank. This study first provides information about the capital structure in general, factors affecting the capital structure and decisions regarding capital structure. Then, a study was conducted on Kapital Bank and Pasha Bank regarding return on assets (ROA) and return on equity (ROE).

Keywords: banks, profitability, assets, equity, capital structure

Mehrab Kərimli

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

doktorant

mehrabkerimli96@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-8229-4247>

Azərbaycan bank sektorunda gəlirliliyin təhlili: Kapital Bank və Paşa Bank üzərində araşdırma

Xülasə

Müasir dövrdə bank sektoru insanların gündəlik həyatında, müəssisələrin fəaliyyətində və iqtisadiyyatda böyük rola malikdir. Xüsusən son illərdə texnologiyanın sürətli inkişafı, bankların fəaliyyət sahələrinin genişlənməsi ilə bankların əhəmiyyəti daha da artmışdır. Məlum olduğu kimi, bankların əsas məqsədi göstərdikləri xidmətlərdən, fəaliyyətdən gəlir əldə etməkdir. Lakin bütün şirkətlər kimi bankların da fəaliyyətlərində qarşılaşdıqları və ya qarşılaşa biləcəkləri bir çox risk növləri var və fəaliyyətinə təsir edən bir çox digər amillər mövcuddur. Banklar bu risklərin qarşısının alınması üçün tədbirlər görməli və onların fəaliyyətinə təsir edəcək amillərlə bağlı qərarlar qəbul etməlidirlər. Bunlardan biri də kapital strukturu ilə bağlı qərarlardır. Kapital strukturu bankın gəlirliliyi üzərində əhəmiyyətli təsirə malikdir. Bu araşdırmada ilk növbədə ümumilikdə kapital strukturu, kapitalın strukturuna təsir edən amillər və kapital strukturu ilə bağlı qərarlar haqqında məlumat verilmişdir. Daha sonra Kapital Bank və Paşa Bank üzərində aktivlərin gəlirliliyi (ROA) və kapitalın gəlirliliyi (ROE) ilə bağlı araşdırma aparılmışdır.

Açar sözlər: banklar, gəlirlilik, aktivlər, kapital, kapital strukturu

Introduction

The basic function of banks is to act as a bridge between individuals and institutions with excess funds in an economy and individuals and institutions in need of funds. Banks, which are one of the important elements of monetary and credit policy in the economy, aim to maximize profits while fulfilling the function of transferring resources from units with financing capacity to units with financing deficits. In order to maintain their profitability, banks need to operate more efficiently with a wider range of products in the face of pressures and risks brought about by certain factors such as technological developments, globalization, state intervention and capital adequacy. Especially as a result of globalization, the operation of foreign banks in domestic markets has increased competition between banks and narrowed profit margins (Gülhan & Uzunlar, 2011).

Capital structure decisions of banks play a significant role in the stability of the banking system, risk management and supporting economic growth. With the increasing globalization of financial markets, banks with international mandates face unique challenges as well as opportunities in determining optimal capital structures. Understanding the determinants of capital structure for such banks is important not only for academic discussions but also for policy makers and industry practitioners seeking to enhance the resilience and efficiency of banking systems and operations (Obi & Ebiringa, 2024).

To maximize the value of the firm, the cost of capital structure should be minimized. At this point, the optimum capital structure is achieved. The optimum capital structure is the capital structure (combination of debt and equity) that leads to the maximum value of the firm. The optimum capital structure is the capital structure where the Weighted Average Cost of Capital (WACC) is minimum and the value of the firm is maximum (Toader, Vintila, & Gherghina, 2022). Deciding on the appropriate capital structure, especially for banks, is a critical decision that the financial managers of the firm must make effectively because it is closely related to the value of the firm (Awah, Ebiringa, & Ugwu, 2020).

Research

There have been numerous studies conducted on the factors affecting capital structure and decisions regarding capital structure. As a result of the studies conducted, the factors that affect capital structure the most are generally divided into two as dependent and independent variables. Dependent variables include leverage ratios of firms. Independent variables include factors such as profitability and growth rates, size of the firm, tax shield and tax level (Central Bank of the Republic of Azerbaijan).

The profitability indicators of companies are generally divided into two as profitability of assets and profitability of equity. Profitability of assets shows how efficiently the company uses its assets to make a profit. This ratio is calculated by dividing the net profit of the period by the assets. In other words, profitability of assets refers to the profit the company makes per asset. Profitability of equity is the ratio that shows how efficiently the investments made by the partners and shareholders in the company are used. This ratio expresses how much profit the company makes in relation to its equity (Albayrak & Akbulut, 2008).

In the literature, the return on assets is known as ROA (return on assets) and the return on equity is known as ROE (return on equity). We can explain how these values are calculated as follows:

$$\text{ROA} = \text{Net profit} / \text{Total assets}$$

$$\text{ROE} = \text{Net profit} / \text{Total equity}$$

As part of this study, a study was conducted on Kapital Bank and Pasha Bank. The tables below show the return on assets and return on equity ratios of Kapital Bank and Pasha Bank.

Table 1
Profitability of assets of Kapital Bank

Years	Net profit	Total assets	Return on assets
2019	134,708.00	4,143,322.00	3 %
2020	302,698.00	5,227,472.00	6 %
2021	179,963.00	6,709,523.00	3 %
2022	308,047.00	7,822,172.00	4 %
2023	242,209.00	8,659,618.00	3 %

Source: Prepared by the author based on the financial statements of Kapital Bank

This table reflects the profitability of Kapital Bank's assets in 2019-2023. Based on the table, it can be said that the bank's profitability ratio on assets has remained largely stable over the past 5 years. The highest indicator of this ratio was recorded in 2020 (6 %).

Table 2
Profitability of equity of Kapital Bank

Years	Net profit	Total equity	Return on equity
2019	134,708.00	425,054.00	32 %
2020	302,698.00	634,195.00	48 %
2021	179,963.00	648,196.00	28 %
2022	308,047.00	824,654.00	37 %
2023	242,209.00	911,289.00	27 %

Source: Prepared by the author based on the financial statements of Kapital Bank

This table reflects the return on equity indicators of Kapital Bank in 2019-2023. According to the table, it can be seen that the bank's return on equity ratio is quite high and has changed to some extent over the years. The highest rate of return on equity in the bank in the last 5 years was recorded in 2020 (48 %) (Pasha Bank's financial statements).

Table 3
Profitability of assets of Pasha Bank

Years	Net profit	Total assets	Return on assets
2019	65,040.00	4,767,450.00	1 %
2020	84,252.00	5,513,021.00	2 %
2021	90,180.00	6,408,381.00	1 %
2022	149,394.00	8,519,814.00	2 %
2023	199,209.00	8,651,371.00	2 %

Source: Prepared by the author based on the financial statements of Pasha Bank.

This table shows Pasha Bank's return on assets for the period 2019-2023. As can be seen, Pasha Bank's return on assets has remained largely stable over the last 5 years (Kapital Bank's financial statements).

Table 4
Profitability of equity of Pasha Bank

Years	Net profit	Total equity	Return on equity
2019	65,040.00	475,768.00	14 %
2020	84,252.00	541,145.00	16 %
2021	90,180.00	577,276.00	16 %
2022	149,394.00	662,997.00	23 %
2023	199,209.00	837,192.00	24 %

Source: Prepared by the author based on the financial statements of Pasha Bank.

This table also reflects the return on equity indicators of Pasha Bank in 2019-2023. We can say that the bank's return on equity indicators are also largely stable. In the last 5 years, the highest return on equity indicator of Pasha Bank was recorded in 2023 with 24 % (Tunay & Silpar, 2006).

Conclusion

Currently, the importance of the role that banks play in people's lives and the economy is increasing day by day. Like other commercial institutions, the goal of banks is to generate income. There are many factors that affect the profitability and effectiveness of banks' activities. In order to continue their activities for a long time, banks must analyze the risks they may encounter and make effective decisions on important issues. One of the most important decisions that banks have to make during their activities is decisions related to capital structure. There are also certain factors that affect capital structure and capital structure decisions. One of the most important of which is the profitability of assets and the profitability of capital.

This study analyzed the profitability of assets and capital of Kapital Bank and Pasha Bank, which are the largest and leading banks in the Azerbaijani banking sector. As part of the study, the profitability of assets and the profitability of capital ratios of the banks in question were calculated for the period 2019-2023.

As can be seen from the tables, the profitability of assets ratio in both banks has been positive and has remained largely stable over the last five years. It is observed that this ratio is slightly higher in Kapital Bank than in Pasha Bank. Thus, the return on assets in Pasha Bank was 1 % in 2019 and 2021 and approximately 2 % in the other years. The highest indicator in Kapital Bank was recorded in 2020 (6 %).

The return on capital ratios are also quite high in both banks. We can see that this indicator is also higher in Kapital Bank than in Pasha Bank. The highest indicator of the return on capital ratio in Kapital Bank was recorded in 2020 (48 %), and in Pasha Bank in 2023 (24 %).

Return on assets (ROA) and return on equity (ROE) show how effectively the bank uses its assets and capital, how much profit it makes in relation to each asset and capital it owns. According to the results of the study, it is observed that the return on assets and return on capital in Kapital Bank are also higher compared to Pasha Bank. However, in general, the ratios in question in both banks are at a fairly good level. This is an indicator of the effective use of the banks' assets and capital, the proper organization of the capital structure, and the financial stability of the banks.

References

1. Albayrak, A. S., & Akbulut, R. (2008). *Kapital strukturunu təyin edən amillər: İMKB sənaye və xidmət sektorlarında ticarət edilən müəssisələr üzrə bir araşdırma* (Factors determining capital structure: A study of enterprises traded in the industrial and service sectors of the ISE).
2. Awah, S., Ebiringa, O. T., & Ugwu, K. (2020). *The effect of capital structure decisions on profitability of quoted consumer goods in Nigeria*.
3. *Central Bank of the Republic of Azerbaijan*. <https://www.cbar.az/>

4. Gülhan, U., & Uzunlar, E. (2011). *Bank sektorunda gəlirliliyə təsir edən amillər: Türk bank sektoru üçün bir tətbiq* (Factors affecting profitability in the banking sector: An application for the Turkish banking sector).
5. *Kapital Bank's financial statements*. <https://www.kapitalbank.az/>
6. Obi, H. K., & Ebiringa, O. T. (2024). *Determinants of capital structure of banks with international authorization: evidence from Nigeria*.
7. *Pasha Bank's financial statements*. <https://www.pashabank.az/lang,az/>
8. Toader, D. A., Vintila, G., & Gherghina, S. C. (2022). *Firm and country-level drivers of capital structure: quantitative evidence from Central and Eastern European Listed Companies*.
9. Tunay, K. B., & Silpar, A. M. (2006). *Türkiyə kommersiya bank sektorunda gəlirliliyə əsaslanan performans təhlili* (Profitability-based performance analysis in the Turkish commercial banking sector).

Received: 23.09.2024

Revised: 09.10.2024

Accepted: 10.12.2024

Published: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/67-72>

Günəş Məmmədova
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
dissertant
gunes.ehmedova.89@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0002-1296-4969>

Günter Qrassın “Mənim yüzilliyim” əsərində II Dünya müharibəsinin insanların və ölkələrin taleyinə təsiri

Xülasə

Qrassın yaradıcılığı dövrümüzə xeyli tədqiqata cəlb olunsada, Azərbaycanda onun yaradıcılığı yetəri qədər araşdırılmayıb. Qrassın mövzuları ümumbəşəri səciyyə daşdığı üçün “Mənim yüzilliyim” əsəri haqqında fikir bildirərkən dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələri diqqət mərkəzində saxlamışam. Həmçinin II Dünya müharibəsinin təkcə almanların deyil, digər xalqların da həyatını necə köklü şəkildə dəyişdiyini əsərdən gətirilən sitatlarla əsaslandırmağa çalışmışam.

Əsərdə iştirak edən müxtəlif obrazların müharibəni necə dəyərləndirməsini əsas tutaraq, Qrassın öz mövqeyini hansı şəkildə əks etdirməyə çalışmasının təhlili ardıcılıqla qeyd olunub. Obrazların təhlili göstərir ki, Qrass “insan” faktorunu əsas tutaraq bütün dünyanı bunun üzərində düşünməyə çağırırdı. Müharibə nəinki insanları, hətta bütün dünyanı alçaltmağa qadir bir qüvvədir. Tədqiqatımda yazıçının bu ideyasını əsas tutaraq araşdırmanı aparmışam.

Qrassın digər ölkələrin siyasi vəziyyətinə münasibəti də vurğulanıb. Yazıçı, əslində, bir-birinin üzünü heç vaxt görməyən insanların əlinə silah alıb bir-birinin həyatını məhv etməyə çalışmasını realistik metoddla elə təsvir etmişdir ki, oxucuda müharibəyə qarşı dərin nifrət yarada bilmişdir. Bu faktları nəzərə alaraq, tədqiqatımı Günter Qrassın müharibəyə fərqli nöqteyi-nəzərdən yanaşması istiqamətində aparmışam.

Açar sözlər: Günter Qrass, müharibə, insan, cəmiyyət, tarix

Gunash Mammadova
Azerbaijan National Academy of Sciences
Ph. D. candidate
gunes.ehmedova.89@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0002-1296-4969>

In Gunter Grass's "My Centenary", The Impact of World War II on the Fate of People and Countries

Abstract

Although Grass's creativity has been involved in a lot of research in our time, his creativity has not been investigated enough in Azerbaijan. Since Grass's themes are universal, I focused on the social and political events happening in the world while expressing my opinion about the work "My Centenary". Also, I have tried to justify with quotes from the work how the Second World War radically changed the lives of not only Germans, but also other nations.

The analysis of how Grass tried to reflect his position based on how the various characters participating in the work evaluate the war is sequentially mentioned. The analysis of the images shows that Grass called the whole world to think about it based on the "human" factor. War is a force capable of humiliating not only people, but even the whole world. In my research, I conducted the research based on this idea of the writer.

Grass's attitude to the political situation of other countries was also emphasized. The writer realistically described how people who have never seen each other's faces took up arms and tried to destroy each other's lives in such a way that he was able to create a deep hatred for war in the

reader. Considering these facts, I conducted my research in the direction of Gunther Grass's approach to war from a different point of view.

Keywords: *Gunter Grass, the war, human, society, history*

Giriş

XX əsr alman ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Günter Qrassın romanları dünya ədəbiyyatının nadir incilərindən sayılır. Bütün əsərlərində realist metoda sadıq qalan yazıçının yaradıcılığı tarixin müxtəlif mərhələlərində baş vermiş ictimai-siyasi hadisələri daha çox əks etdirir. Qrass həyatda qarşılaşdığı çətinlikləri, keşməkeşli ömür yolunu, müharibənin dəhşətlərini bədii formaya salaraq həm alman, həm də dünya oxucularına təqdim etmişdir. Müharibə mövzusu isə onun yaradıcılığından qırmızı xətt kimi keçir. Müharibənin doğurduğu faciələr, müxtəlif ölkələrin siyasi arenada oynadığı rol yazıçının daim müraciət mövzusu olmuşdur. Bu mövzuda olan əsərlərdən biri də “Mənim yüzilliyim” əsəridir.

Günter Qrass yaradıcılığında yer alan əsərlərin hər birinin öz missiyası var. 1999-cu ildə yazdığı “Mənim yüzilliyim” əsərində yaşadığı dövrün qlobal hadisələrini, siyasi proseslərini, müharibələrini canlandıran Qrass onların hamısını müxtəlif şəxslərin adından danışmaqla bir əsər daxilində verməyə çalışmışdır.

Hətta o gen manipulyasiyası və klonlaşdırma kimi qlobal problemləri bədii ədəbiyyatda ilk dəfə təqdim edən müəlliflərdən biri kimi tanınır (Heinrich & Günter, 2017).

Tədqiqat

“Xatırlamaq seçməyi seçmək deməkdir” – Günter Qrassın bu qeydi həm də “Mənim yüzilliyim” kitabında özünün xatirələri üçün keçərlidir. Son yüz ilin hər birində müəllif onun üçün vacib olan və xatırlamağa dəyər bir epizod və ya mövzu seçmişdir. Və başlıqdan da göründüyü kimi, bu həm də Günter Qrassın əsridir, onun son yüz ilinin öz şəxsi, bədii təsviri görünüşüdür. Buna görə də kitab təkcə müəllif ilə bağlı deyil, daha çox minilliyin sonunda ədəbi dairələrdə rast gəlinən dünyagörüşü və əhvali-ruhiyyəni əks etdirmək baxımından ibrətamizdir. Məhz buna görə də kitab bəzən ictimai tənqiddə məruz qala bilirdi.

“Mənim yüzilliyim” əsərində 1900-cu ildən 1999-cu ilə qədər baş verən bütün ictimai siyasi hadisələr öz əksini tapır. Bu əsərdən biz nəinki Almaniyanın vəziyyətini, həmçinin digər şərq və qərb ölkələrinin də siyasi arenada oynadığı rolu açıq şəkildə görə bilirik.

Əsərin ilk hissəsində müharibə haqqında təəssürlərə rast gəlirik. Kayzer haqqında qeyd olunanlar əsərin inandırıcılığını daha da artırır. Kayzer deyirdi: “Əməliyyata başladığımız zaman bir şeyi dəqiq bilin ki, düşməyə aman verməməli, əsir götürməməlisiniz”.

Sonra kral Atilla və hun ordusu haqqında danışdı. Hunları təqlid olunmağa layiq insanlar adlandırdı, hərçənd ki, onlar da öz zamanlarında həddindən artıq çox qəddarlıq etmişdilər. Hadisələri danışan birinci obraz heç vaxt müharibə zamanı gördüyü dəhşətləri və amansız rəftarları nişanlısına yazdığı məktubda qeyd etmirdi (Totes, 1990).

Əsərdən yapon və çinlilərin də həyat tərzləri və milli ənənələri haqqında məlumat almaq olar. Yaponlarla çinlilərin arasında olan müharibənin amansızlığına dair müəllif xeyli materiallardan istifadə etmişdir.

“Amma belə görünürdü ki, boksçular başlarının kəsilməyindənsə, güllələnməyə daha çox üstünlük verirdilər. Çünki o dünyada başları qoltuqlarının altında qaçmaq məcburiyyətində qalacaqlarından utanırdılar. Amma o da var idi ki, heç nədən qorxmurdular. Mən belə bir çinlini öz gözələrimlə görmüş, hətta bir müddət dayanaraq ona tamaşa da etmişdim. O, güllələnməzdən bir qədər əvvəl əllərini düyü piroqunun şirin siropuna batıra-batıra, heç bir şey olmamış kimi acgözlüklə yemək yeyirdi” (Günter, 2010).

Bu əsrdə yaşayan insanların gündəlik tələbatını ödəmək üçün şaxtalarda və mədənlərdə təhlükə altında çalışdıqlarını və bir müddət sonra bu cür insani olmayan rəftara qarşı tab gətirə bilmədikləri üçün tətillə başlamaları da ətraflı şəkildə təsvir olunur.

Almaniyada tətillə qərarı 89-cu Berlin sülh protokoluna əsaslanaraq normal 8 saatlıq iş vaxtı tələb edir. Ancaq hər yerdə işin qurtarma saatını uzadırlar. Hətta Herndə insanlar 10 saatdan çox

torpağın altında qalırlar. Müharibənin insanların həyatını necə məhv etməsi və aclıq təhlükəsinin onları yer-yurdlarından qaçmağa məcbur etməsi təsirli şəkildə və faktlarla əks olunub.

“Kanalın sahilində əldə etdiyimiz növbəti uğurlardan və düz gəmiləri İrlandiya dənizinə qədər rahat və qətiyyətli şəkildə suyun altına yolladıqdan sonra əvvəl Londonda, sonra isə bütün adada qiymətlər kəlləçarxa qalxdı. Beş penslik çörək bir qədər sonra artıq yarım şilling idi. Əsas yük limanlarının davamlı olaraq blokadada saxlanması sayəsində qiymətləri getdikcə daha da artırmağa və bütün ölkədə aclıq yaratmağa müvəffəq olduq. Ac qalan əhali güc tətbiq etməklə hakimiyyətə qarşı mübarizəyə qalxdı... Yüksək təbəqəyə mənsub olanlar və ümumiyyətlə, imkanı çatanlar İrlandiyaya qaçdılar. Orada kartof tarlaları yetəri qədər idi və nəhayət, qürurlu İngiltərə Norlandiya ilə təhqiramiz bir sülh müqaviləsi bağlamaq məcburiyyətində qaldı” (Günter, 2012).

“1908-ci il” hissəsində bir dəmiryol işçisinin bu dövrlə bağlı xatirələri öz əksini tapır. Elzas və Lotaringiyanın zəbt olunması sülh deyil, müharibə gətirmişdi. Tarixi hadisələr də reallıq əsas götürülərək canlandırılmışdı. Militarizm əleyhinə siyasət çıxışlar edən Lubknexin həbs olunması, Qlats qalasında düz bir il yatması obrazların dilindən təsirli şəkildə verilmişdir.

Müharibə tək-tək insanların deyil, bütöv bir ailənin taleyini faciəli şəkildə idarə edirdi. Gonbul Berta adlandırılan qadının dilindən verilən hadisələr insanların həyatının necə acınacaqlı olduğunu təsvir etmək üçün olduqca yetərlidir.

“O zamanlar biz zavod qəsəbəsində yaşayırdıq. Mənzilimizi zavod vermişdi, qəsəbə də ora çox yaxın idi. Zavodun bütün tüstüsü, adətən, bizim payımıza düşürdü. Bu zavodda Prisə atəş açmaq üçün hazırladıqları Kruppanın da axırda heç bir faydası olmur” (Günter, 2016). Yazıçı xırda detallara toxunaraq müharibəyə cəlb olunan insanların hansı psixoloji durumda olduqlarını sənətkarcasına əks etdirmişdir.

Modifikasiya edilmiş M16 bir qədər sonra isə M17 polad dəbilqələri haqqında məlumat verildikən heç bir hazırlıq keçməmiş, yeni əsgərlərdən təşkil olunan əlavə qoşun hissələrinin taleyi göz önünə gətirilirdi.

Papaqların altından uşaqlıq əsgərlərin qorxmuş kimi büzülmüş dodaqları. Bir də titrəyən çənələri görünürdü. Bu həm gülməli idi, həm də ağlamalı. Mərmilərin, hətta xırda şnapellərin belə bu polad dəbilqələri dələ bildiyi haqqında yazıçı danışmağa çətinlik çəkir.

Müharibəyə şahid olmuş insanların dilindən verilən nitqlər oxucunu da daha da tarixi hadisələrə yaxınlaşdırır. Lakin bu nitqlərdəki bəzi qırılmalar, danışarkən söz tapa bilməmək, gördüklərini sözlə təsvir etməyə çətinlik çəkmək əsərin bədiiliyinə və tarixiliyinə xələl gətirmir, əksinə, oxucunun təxəyyül dünyasını daha da zənginləşdirir (Volker, 1987).

Bəşəriyyəti məhvə sürükləyən elmi-hərbi texnikanın inkişafını müharibə zamanı dünyanı qan gölünə çevirməsi inandırıcı faktlarla müharibə zamanı yaşamış insanların dilindən nəql edilir. Atom bombasının ixtirası və müharibədə amansız istifadəsi əsərin qəhrəmanlarından biri olan Remarkın nitqində atom bombasını ata bilən birinin daxilində hansısa “əyləc”in olmamasını, “dayan” deyə bilməməsini soyuqqanlı şəkildə vurğulayır.

Qaz müharibəsi zamanı bu təhlükəli maddənin insanın bütün orqanlarını bir andaca məhv etməsi, bu maddənin təsirindən ölənlərin daha çox təcrübəsiz, yaşı az olan əsgərlərin olması oxucuda müharibəyə qarşı dərin bir nifrət oyadır.

“Qusma bir neçə gün davam edirdi, zəhərlənənlər öz ağ ciyərlərini parça-parça qaytarırdılar. Hər yer yandırıldığı üçün səngəri tərk edə bilmirdilər. Hamıdan da pis vəziyyətə təcrübəsiz, yeni əsgərlər düşürdülər. O, ağappaq ağarmış və əzab dolu üzlər (Günter, 2016).

Yazıçı ön cəbhədə vuruşan əsgərlərin taleyini təsvir edərkən arxa cəbhədə yaşamağa çalışan insanların aqibətini də göz önünə gətirmişdir. Sülh olmasına baxmayaraq, insanların yaşayışının daha da çətinləşməsi, asayişin bərqərar olmaması vəziyyəti daha da kəskinləşdirən amillərdən biridir. Əsərdə təsvir olunan qadınlardan birinin əri müharibə zamanı şikəst qalmış, müharibə iki qızını əlindən almışdı. Yeganə qardaşı isə hələ də donanmada xidmət edib müharibədən sağ çıxsada, Berlinə çatdığı zaman güllə onu barikadalarda haqlamışdır. “İndi deyirsiniz ki, bu sülhdür. Məgər buna sülh demək olar. Mən bu məqamda ancaq acı-acı gülümsəyə bilərəm” (Günter, 2022).

Sülh zamanı insanların maddi rifahının nə dərəcədə zəiflədiyini, Almaniyada yaşayan insanlara sadəcə ayaq üstə dura bilmələri üçün ərzaq təchiz edildiyi də ən incə detalları ilə əks olunmuşdur.

Ağartı əvəzinə insanlara süd həblərinin paylanması, qışın sərt keçdiyinə görə kartofun tamamilə məhv olması Almaniyada yaşayan insanların həm fiziki, həm də mənəvi sağlamlığını məhv etmişdi. Sadə insanların bu qədər çətinliyə dözməsinə baxmayaraq, hələ utanmadan “arxa cəbhədəkilər əsgərlərə xəyanət edib” şüarı altında onları təqsirləndirirdilər.

Ancaq insanlar yaşaya bilmək üçün şalğama möhtac olduqları bir zamanda Vilhelm öz var-dövlətini toplayıb Hollandiyadakı qəsrinə qaçıb.

1920-ci illərdə məhv olan gəncliyin vəziyyəti daha da ağır idi. Onlar sanki izi-tozu bilinməyən bir boşluq içərisində çabalayırdı. İşsizlik və yaşam hissini qalmaması onları təhlükəli yollara sürükləyirdi.

Bəzən isə daha çox özlərinə qapanıb xarici aləmdə baş verən bütün hadisələrə etinasız yanaşırdılar. “Bu o zamanlar idi ki, mənim gəncliyimin qulaqcıqları yenə də gənclər arasında populyarlıq qazanmağa başlamışdı. Bu gənclərin də eynilə mənim kimi qulaqları tıxanmışdır. Baxışları dünyaya deyil, öz içlərinə yönəlib, görünüşləri də laqeyd hal alıb. Onlar həm burada deyillər, amma eyni zamanda da buradadırlar”.

Həmin dövrdə yetişən gənclər sanki günün birində hər hansı bir müharibədə əşya kimki istifadə edilmək üçün böyüyürdülər. Onların xəyalları və planları yox idi. Çünki yalnız nazirlər, diplomatlar, vəliəhdlər plan qura bilirdilər. Digər təbəqə isə bu planın bir qurbanı olmaq üçün yaşayırdılar.

Yazıçı bu təsviri gücləndirmək üçün “Körpə ağac” simvolundan istifadə etmişdir. Yazıçı qeyd edir ki, Dornu əhatə edən cığırlarda yeni əkilmiş körpə ağaclar böyüyürdü. Meşəyə yaxın olan bu yerlərdəki həmin ağaclar lazım olan hündürlüyə gəlib çatdıqları zaman Kayzer alihəzrətləri onları da baltalayacaqdı.

20 ci illərdə yaranmış dəhşətli bir vəziyyət də ailə içərisində olan insanların demək olar ki, birbirinə yadlaşmasında, fərqli ideologiyalara mənsub olmasında görmək olar.

Yazıçı bir qəhrəmanın həyat tarixçəsini obrazın öz dilindən verməklə belə bir təəssürat yaradır ki, həmin şəxsin həm uşaqlıq, həm də ahıl vaxtları maddi sıxıntı içərisində keçirmişdir. Buradan belə nəticə çıxır ki, XX əsr nəinki təkcə Almaniya, hətta bütün dünya üçün faciəli bir zaman olmuşdur.

Əsərdə yəhudilərin taleyi də canlandırılmışdır. Onların öz yer-yurdlarından didərgin düşmələri, insanlar arasında dini, siyasi və irqi ayrı-seçkiliyin yaradılmasını müharibəni başlanan rəhbərlərin siyasi fitnəsi kimi qiymətləndirir.

“Bu arada məktəblilər şəhərimizdə olan hadisələrə, kimsəsiz yəhudi uşaqlar üçün tikilmiş və Vilhelm adını daşıyan yetimxanada baş verənlərə böyük maraq göstərmədilər. Sən demə, orada bütün uşaqları küçəyə qovublarmış. Onların dərslər kitablarını, dua kitablarını qalaq-qalaq toplayaraq yandırmışdılar. Bütün bunlara ağlaya -ağlaya tamaşa etmək məcburiyyətində qalan uşaqlar qorxurdular ki, kitablarla birlikdə onları da yandırarlar” (Güntər, 2015). Digər tərəfdən də 2 aprel 2012-ci ildə dərc olunmuş qəzet məqaləsində də Güntər Qrassın dünyada hələ də gedən müharibələrlə yaxından maraqlandığını və münasibət bildirməkdə tərəddüd etmədiyinin şahidi oluruq. Onun yazdığı yeni poema İsrailin İrani məhv etmək cəhdlərindən bəhs edir. 84 yaşlı solçu yazıçı "Bu deyilməlidir" poeması vasitəsilə həyacan təbili çalaraq, dünyanı "İsrailin İran xalqını yer üzündən silmək" planlarından xəbərdar edir.

Bu dövrdə fəaliyyət göstərən müxbirlər belə, gördüklərini əks etməyə söz tapa bilməyib, susmağı öyrəndilər. Xarabalığa çevrilmiş evlərdən birində tapılan bir oyuncaq ayı insanı düşündürməyə bilməzdi. “Görəsən bu ayıciğin sahibi olan uşağın başına nə gəlmişdi?”

Berlin ərazisində müharibədən sonra 5 min işçi qadın var idi. Kişilər isə həm az qalmışdılar, həm də işsiz-gücsüz bütün günü veyllənirdilər. Uşaqların həyatı isə daha da vahiməli idi. Pis qidalanma, soyuq evlər tezliklə onların bu həyatdan getməsinə səbəb olurdu.

Almaniyada inqilab niyə uğursuz oldu? Niyə Rusiya İnqilabı onilliklər sürən bir proseslə boğuldu? İştirakçılar hansı məqsəd və maraqları ifadə etdilər? Tarix başqa cür dönə bilərdimi? İnsan müharibədən, Hitlerdən və Holokostdan qaça bilərdimi?

Bu və buna bənzər suallar məhz əsrin əvvəllərində oxucunu, ya da ən azı, keçmiş şəkili kitab kimi vərəqləməklə kifayətlənməyən, indiki problemlərin köklərini və suallarına cavab tapmaq

istəyən oxucuları narahat edir. Bu cür suallar “Mənim yüzilliyim” əsərində nadir hallarda verilir, sonra isə dolayısı ilə oxucunu aydın olmayan bir fikir üzərində düşünməyə yönəldir.. Amma məhz bu epizodlar ən çox əks-səda doğurur.

50-ci illərdə vəziyyət daha da gərginləşməyə başlamışdı. Daxildə gedən müharibələr insanlar arasındakı müharibəni daha da pisləşdirmişdi. İki alman ordusu üz-üzə dayanmışdı. Sadə vətəndaşlar isə sadəcə, ümid edirdilər ki, yaxın gələcəkdə milli qüvvələr birləşəcəkdir.

Universitetlərdə tələbələr müəllimlərə qarşı çıxırdılar. Bəzən akademikləri belə qovub auditoriyadan çıxara bilirdilər. Gənclərin çoxu qadağan olunmuş maddədən istifadə edirdi. Uşi adında bir qızın həyatının təsviri isə o dövrdə yaşamış gənclərin ümumiləşdirilmiş obrazı sayıla bilər. Ümitsizlikdən və yeknəsəqlikdən təngə gəlmiş Uşinin hər hansı bir maddədə təsəlli tapması və sonda, Stutqart vağzalında dozanın aşılması nəticəsində həyatını itirməsi oxucuda dərin təəssüf hissi yaradır.

60-70-ci illərdə sənayenin inkişafı isə demək olar ki, bütün təbiəti məhv etmişdi. “Bax, bu fıstıq ağacıdır, bu palıddır, bu isə iynəyarpaqlıdır. Onların təpələri elə bir pasla örtülüb ki... Bir baxın... Bilirsiniz niyə? Sənaye və avtomaşınlar görə. Ətrafda o qədər avtomaşın var ki... İşlənmiş qazlar nəticəsində özünüz başa düşürsünüz də...” (Güntər, 2017).

80-ci illərdə yaşayan bir qocanın nəql etdiyi hadisədən isə aydın olur ki, övladlarını böyüdü bəyabaşa çatdırmaq üçün əziyyət çəksə belə, qoca vaxtlarında övladları ona etinasızlıq edir.

Yazıçı əsəri “1999-cu il” fəslilə bitirir. Bu fəsildə də sıradan bir ailənin necə pərakəndə düşməsini, onların həyatda yalnız şəkildə mübarizə aparmasını təsvir edir. “Mənim atam çilingər işləmişdi və silah fabrikində çalışırdı. Çox tez həlak oldu, daha sonra isə iki qardaşım Fransada öldü. Üçüncü qardaşım sadə kelner işləyirdi. Düzdü, o çox uzaqlara getdi, amma sonlara yaxın canını ölümdən qurtara bilmədi. Anam isə hələ sülh dövrünün gəlməsinə həddindən artıq çox qalmış, öz oğullarının dalınca yoxa çıxdı. Daha doğrusu, dərddən öldü və mən balaca Betti ilə birlikdə tək qaldım. Tək-tənha... Bütün yer üzündə tək tənha...” (Güntər, 2013).

Amma obrazın dilindən dünyanın dəyişən tərəfinin sadəcə təqvimlə baş verdiyini anlayırıq. Yer üzərində insan yaşadığıca daima müharibələr olacaq və insanların həyatı bu müharibələrin qurbanı olmağa davam edəcək.

Grass başqalarının eşitmək istəmədiyi şeyləri deyirdi və bəzən bir az şişirdirdi. O, Almaniyanın öz keçmişini haqqında susqunluğunu pozdu, təkcə nasist almanlarının başqalarına etdiklərini deyil, həm də alman xalqının Üçüncü Reyx dövründə və ondan sonra çəkdiyi əziyyətləri ədəbiyyata gətirdi. Onun romanları bütöv bir xalqın Hitlerə necə təslim olmasının faciəsini göstərdiyinə görə yox, bu təslimin qorxunc komediyasını göstərdiyinə görə xalqı dəhşətə gətirdi və valeh etdi (Willy & Güntər, 2013).

Nəticə

Grassın “Mənim yüzilliyim” əsəri bütöv bir əsrin canlı mənzərəsini oxucuların gözü qarşısında canlandırır. Bu əsəri demək olar ki, XX əsrin ensiklopediyası adlandırmaq olar. Grassın digər əsərlərində olduğu kimi bu əsəri haqqında müxtəlif ictimai-siyasi mülahizələr səsləndirilsə də, əsər qısa müddətdə geniş oxucu kütləsi qazanaraq, müxtəlif dillərə tərcümə edildi və bu da bir həqiqətdir ki, “Mənim yüzilliyim” əsəri təkcə XX əsr hadisələrini deyil, həm də əsrlərlə davam edən və bitmək bilməyən ziddiyyətləri əks etdirən bir yaradıcılıq nümunəsidir.

Ədəbiyyat

1. Güntər, G. (2010). *Grims Wörter*.
2. Güntər, G. (2012). *Eintagsfliegen*.
3. Güntər, G. (2016). *Gesprache 1958-2015*.
4. Güntər, G. (2022). *Figuren stehen*.
5. Güntər, Q. (2015). *Vonne Endlichkait*.
6. Güntər, Q. (2017). *Grimms Wörter*.
7. Güntər Qrass. (2013). *Mənim yüzilliyim*.
8. Heinrich, D., & Günter G. (2017). *Ein Sprach im Herbst*.

9. Totes, H. (1990). *Ein Nachruf*.
10. Volker, N. (1987). *Werke in zehn banden*.
11. Willy, B., & Günter, G. (2013). *Der Briefwechsel*.

Daxil oldu: 10.09.2024

Baxışa göndərildi: 06.11.2024

Təsdiq edildi: 11.12.2024

Çap olundu: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/73-78>

Səadət Əliyeva
Naxçıvan Dövlət Universiteti
eliyevaseadet@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1037-4594>

Sosial şəbəkələrin müasir jurnalistikaya təsiri

Xülasə

Son onillik internetin yeni, sürətlə inkişaf edən fenomeni – sosial media ilə xarakterizə olunur. Sosial media məzmun istehsalçıları üçün yeni ünsiyyət formasıdır. Bunun üçün istifadəçilərin özləri tərəfindən məzmunun birgə istehsalı amili həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Hər bir oxucu şərhçi, reportyor və ya fotomüxbir funksiyalarını yerinə yetirə bilər. Bu, istifadəçilərin bir-biri ilə əlaqə saxlamasına imkan verən onlayn texnologiyalar toplusudur.

WebAdvantage.net agentliyinin qurucusu və prezidenti Hollis Tomazesin sözlərinə görə, nüfuzla arxalanan ənənəvi mediadan fərqli olaraq, sosial media müəyyən bir cəmiyyətə mənsub olmaq hissinə söykənir. Sosial media özündə bloqları və sosial şəbəkələri ehtiva edir. Sosial media bir çox istifadəçi və müşahidəçi tərəfindən yeganə həqiqi ictimai sfera kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: sosial şəbəkə, ənənəvi media, xəbər agentlikləri, reportaj, operativ, bloq, rəqəmsal jurnalistika, agentlik, multimedia

Saadat Aliyeva
Nakhchivan State University
eliyevaseadet@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1037-4594>

The Impact of Social Networks on Modern Journalism

Abstract

The new, fast-growing phenomenon of the Internet in the last decade has been characterized by social media. Social media is a new form of communication for content makers. To do this, the factor of joint production of content by users themselves is crucial. Each reader can perform commenters, reporters or photomed functions. This is a collection of online technologies that allow users to connect with each other.

Unlike traditional media that relies on influence, social media relies on a sense of belonging to a particular community, according to Hollis Tomazes, founder and president of the WebAdvantage.net agency. Social media includes blogs and social networks. Social media is seen by many users and observers as the only true public sphere.

Keywords: social networking, traditional media, news agencies, reporting, operational, blog, digital journalism, agency, multimedia

Giriş

İnternet və sosial media kommunikasiya vasitəsindən daha çox həyat tərzimizə çevrilib. Statistikalər göstərir ki, dünyada təxminən 5.19 milyard insan internetdən istifadə edir, bu da dünya əhalisinin 65 %-ni təşkil edir. Sosial media istifadəçilərinin sayı isə təxminən 4.89 milyard nəfərə çatır və bu ümumi internet istifadəçilərinin 94 %-i deməkdir.

Müasir dövrdə insanlar artıq sosial mediadan tək ünsiyyət və məlumat almaq üçün deyil, həmçinin işlərin qurulması, inkişaf etdirilməsi kimi ciddi məsələlər üçün də istifadə edir. Bununla internet insanların asanlıqla pul qazanmasına və tanınmasına şərait yaradır. Ölkəmizdə də son illərdə sosial media üzərindən məşhurlaşmaq istəyən insanların sayı durmadan artır (Bəşirli, Cavadova, İzzətli, 2017).

Tədqiqat

İlk sosial şəbəkə olan Classmate-nin internetdə göründüyü vaxtdan heç 20 il keçməyib. Amma dünya artıq sosial media bumu yaşayır. XXI əsrin əvvəlindən başlayaraq bəşəriyyət transformasiya erasına, praktiki olaraq hər bir dövlətdə solumun müxtəlif sektorları arasında qarşılıqlı əlaqələrə əsaslanan sosial münasibətlərin inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyub. Gündəlik həyatımıza daxil olan internet cəmiyyətin hər bir üzvünü həm informasiya istehlakçısına, həm də informasiya daşıyıcısına çevirib.

“Yaxşı xəbər: internetdə hər şey var. Pis xəbər: internetdə hər şey var”. Bu ifadə publisist R.Xoçbrayta məxsusdur. O, internetin qiymətini obrazlı şəkildə belə verib. İnternetdə hər şeyin olmasının müsbət və mənfi cəhətlərini kənara qoyub etiraf etməyə məcburuq ki, o, sözün əsl mənasında, informasiya məkanında inqilab yaradıb. İstifadəçilərinin sayının az qala həndəsi silsilə ilə artması sosial şəbəkənin ictimai xarakter aldığına əyani sübutdur. Sosial media çoxlu sayda informasiya almaq, ən son xəbərlərlə tanış olmaq üçün mühüm mənbədir. Eyni zamanda, belə bir fikirlə də razılaşmamaq olmaz ki, jurnalistika qaydalarından uzaq olan sosial media informasiyaları, fakt və hadisələri subyektiv, qeyri-dəqiq, şəxsi münasibətə uyğun çatdırır. Bu media ənənəvi jurnalistikanın dəqiqlik və obyektivlik kimi tələblərinə cavab vermir. Bundan əlavə, onlayn istifadəçilər jurnalistlər kimi sosial məsuliyyət daşımadıqlarından məsələlərə fərqli yanaşırlar (Bainbridge, Goc, & Tynan, 2011).

Bu və digər çatışmazlıqlara baxmayaraq, informasiyanın sosial şəbəkələrdə yayılması qarşısı alınmazdır. Mənbə və maddi vəsait azlığı ilə üzləşən jurnalistikadan fərqli olaraq sosial şəbəkələr informasiya ötürücü maşına çevrilib. Əksər peşəkar jurnalistlər jurnalistikanın inkişafı üçün sosial mediadan bir vasitə kimi istifadə edilməsinə tərəfdardırlar.

Burada bir məqama da diqqət yetirmək lazımdır. Proses heç də hər yerdə eyni tempə getmir. Müxtəlif inkişaf mərhələsində olan ölkələrdə həmin sosial hadisə özünü bir qədər fərqli şəkildə büruzə verə bilər. Lakin bütövlükdə cəmiyyətin informasiyanın ənənəvi media strukturları hüdudlarından kənarda yaradılması və onun istehlakı prosesinə inteqrasiyası trendi bu və ya digər dərəcədə oxşardır (Turkle, 2011).

Sosial jurnalistika cəmiyyətə geniş sirayət etdikcə ənənəvi KİV sektorunda diplomlu jurnalistlər ilə cəmiyyətin qalan hissəsi, o cümlədən internet arasında qarşıdurma nə ilə nəticələncək, üstünlük kimin tərəfində olacaq? Bununla bağlı mübahisələr uzun müddətdir səngimir. Bəzən fikirlər üst-üstə düşür, bəzən haçalanır. Tərəflərin bir-birinə rəqib gözü ilə baxması hallarına da təsadüf olunur. Bu yaxınlarda bu qarşıdurmanı hətta “soyuq müharibə” adlandıranlar da oldu. Lakin vəziyyət doğrudanmı müharibə həddindədir, doğrudanmı qarşıdurma bu dərəcədə antaqonistdir? Fikrimizcə, bu heç də belə deyil. Əlbəttə, ola bilsin ki, qısqançlıq elementləri var, lakin burada qeyri-sağlam rəqabətdən daha çox, qarşılıqlı fəaliyyət müşahidə olunur.

Təbii ki, bu məsələ, ilk növbədə, ənənəvi media nümayəndələrini narahat edir. Onlar sosial şəbəkə auditoriyasının genişlənməsini, sosial media bunu televiziya verilişlərinə baxış reytingləri və çap məhsullarının satışı üçün təhdid mənbəyi hesab edirlər. Lakin onlar, eyni zamanda, özlərini, peşə fəaliyyətlərini aypədlərdən, smartfonlardan və sosial şəbəkələrdən ayrı təsəvvür etməzlər (Pavlik, 2011).

Heç də təəccüblü deyil ki, telekanallara, xəbər agentliklərinə və ya qəzetlərə əsaslanan media məktəblərində son dövrdə treninqlərin çoxu məhz sosial şəbəkələrdə iş mövzusunda həsr edilir. Bu da internetin peşəkar jurnalistlər üçün əsas kommunikasiya kanalı olmasına dəlalət edir. Belə nəticəyə gəlinir ki, söhbət, əslində, hansısa “soyuq müharibə”dən yox, texnologiyaların qarşılıqlı fəaliyyətindən, bir-birinə nüfuz etməsindən gedir.

Avstriya Xəbər və Mətbuat Agentliyinin (APA) baş icraçı direktoru Peter Kropşun fikrincə, xəbər agentlikləri media məkanında və cəmiyyətdə ənənəvi rolunu qoruyub saxlamaq üçün rəqəmsal zəmanəmizdə iki mühüm vəzifəni əsas götürməlidirlər. Birinci vəzifə istehlakçılar üçün daha etibarlı və faktlara əsaslanan məlumat və xəbər istehsal etməkdir. Xəbər agentliklərini “informasiya girdabında” mayaka bənzədən P. Kropş hesab edir ki, onların ikinci vəzifəsi informasiyaların strukturlaşdırılması yolu ilə KİV-lərin və bütün istifadəçilərin “məlumatlı olmaqdan anlamağa aparan yolunu” hamarlamaqdan ibarətdir (Robert, 2010).

Vyetnam Xəbər Agentliyinin baş direktoru Nquyen Duc Loi belə bir fikir irəli sürüb ki, biz sosial mediadan, həmçinin informasiyanı yaymaq vasitəsi kimi istifadə etməliyik. Unutmamalıyıq ki, bir vaxt elektron saytlar meydana çıxanda qəzetlər öz aqibətindən ciddi narahatlıq keçirməyə başlamışdılar. X və Facebook kimi sosial şəbəkələrin yaranması ilə xəbər saytları da hazırda eyni təhlükə qarşısındadır.

Azərbaycanda da oxşar proseslər yaşanmaqdadır. Ənənəvi mediada xəbərlərin ictimai önəmliyi kəskin sürətdə azalmasının səbəblərindən birini jurnalistlərin sosial medianın təsiri altına düşməsi ilə izah edərək soruşur: Əgər sosial media ənənəvi medianı əvəz edə bilirsə, onda jurnalistlərə, jurnalistika təhsilinə ehtiyac qalır mı?

Xəbər agentlikləri nəinki sosial şəbəkənin təsiri altına düşməməli, əksinə “informasiya girdəbında” mayak olmağa can atmalıdır.

Əsrimiz sürət əsri olduğundan xəbəri kimin daha tez və izləyici üçün daha rahat şəkildə çatdırması xüsusi önəm kəsb edir. Sosial mediada xəbərin paylanması və oxunması arasındakı zaman fərqi, demək olar ki, yoxdur. Adətən insanlar onlayn qəzətdəki xəbəri oxumaq üçün tez-tez sayta nəzər yetirməli olurlar. Halbuki sosial media “göndər” düyməsini basan kimi mətn, yaxud foto, video halındakı informasiya dərhal istifadəçilərin ekranlarında görünür. Xəbər və mətbuat agentlikləri məhz bu üstünlükdən istifadə edərək informasiyalarını yaymaq üçün özlərinin sosial şəbəkə hesablarını yaradıblar. Sosial media istifadəçiləri həmin xəbəri paylaşmaqla informasiyanın daha geniş kütləyə çatmasına yardımçı olurlar (Macnamara, 2010).

Jurnalistlər və redaktorlar öz işlərində Facebook, Youtube, X və başqa sosial şəbəkələrdən yararlanmağa can atırlar.

Razılışmaq lazımdır ki, bu yeni janr - multimedia reportajı jurnalistin hökmən hadisə yerində olmasını tələb etmir. Bu reportaj real vaxt rejimində yaranır. Əgər bizim jurnalist tədbirdə və ya hadisədə iştirak edirsə, öz müşahidələrini izləyiciləri ilə onlayn rejimdə bölüşür, bu halda izləyici şərhləri həmin jurnalistin materialını faktlar və rəylərlə tamamlayır və dolğunlaşdırır. Multimedia reportajları hadisə yerindən operativ fotoşəkillər, hadisə şahidlərinin şərhləri, iştirakçıların və vəzifəli şəxslərin sosial şəbəkələrdə yayılan müsahibələri, habelə videomateriallar və ekspert rəyləri ilə zəngindir. Reportajı, yaxud xəbəri əvvəlcə agentliyin saytında yerləşdirmək və yalnız bundan sonra sosial şəbəkələrdə yaymalıyıq. Əsas məsələ baş vermiş hadisə barəsində cəmiyyətə maksimum dəqiq və operativ məlumat çatdırmaq, yoxlanılmamış informasiyanın miqdarını sifirə endirməkdir (James, 2009).

Sosial media və yeni texnologiyalar praktiki olaraq multimedia materialları istehsalından ayrılmazdır. İnfografika, video və audiomateriallar, statistik cədvəllər, coğrafi-iqtisadi xəritələr – bütün bunlar multimedia reportajının ən mühüm, analitik tərkib hissələridir. Vaxtilə qəzetçilərin xoşladıkları belə bir ənənəvi ifadə vardır: “Qeydlərimə burada nöqtə qoyuram”. Amma multimedia reportajı son nöqtəni xoşlamır. Əslində bu, mümkün deyil, qəbul olunmazdır. Çünki onlayn reportaj materialın sayta yerləşdirilməsi ilə bitmir, mövzu üzərində işləyən jurnalist hadisələrin axarını bir müddət izləməkdə davam edir. İnformasiyanı apdeyt (update) formatında tamamlamaq, ona əlavələr etmək imkanına malik olur. Bu, auditoriyanı yenidən həmin materiallara qayıtmağa, yaddaşını təzələməyə və hadisələrin təfərrüatları ilə maraqlanmağa təşviq edir. Bir neçə on il bundan əvvəl biz özümüz jurnalist fəaliyyətinə başlayanda, internet haqqında hətta nəzəri anlayışın belə olmadığı, qəzet çıxandan sonra öz işimizi bitmiş hesab etdiyimiz vaxtlarda bütün bunlara nail olmaq mümkün idi mi?

Sosial şəbəkələr bütün dünyada müasir jurnalistikaya ciddi təsir göstərir. Özü də onlar tək-cə nyusmeykerlərdən (“xəbər yaradanlardan”) və hadisə şahidlərindən alınmış eksklüziv informasiyanın operativ mənbəyi olaraq qalmır, həm də öz auditoriyasını formalaşdırma vasitəsi kimi böyük təsir gücünə malikdir. Məsələnin digər mühüm aspekti ondan ibarətdir ki, hər bir agentlik tək-cə kollektiv deyil, həm də fərdi jurnalistlər deməkdir (Ryan, 2010).

Təbii ki, həmin jurnalistlərin və reportyorların hər biri çalışdığı agentliyin ümumi konsepsiyasına və işəgötürənin ümumi siyasətinə riayət etməyə borcludur. Amma eyni zamanda, onlardan hər birinin öz fərdi üslubu, öz dəst-xətti var. Çox vaxt hətta materialın sonunda imza olmasa da, onun müəllifini müəyyən etmək olur. Əksər hallarda əməkdaşlardan çoxunun fərdi bloqları, öz

agentliklərinin internet-portallarında ayrıca rubrikalar çərçivəsində məxsusi guşələri olur. Məhz bu cür müasir jurnalistlər üçün öz sahəsində sadəcə məlumatlı yox, həm də səriştəli mütəxəssis kimi fərdi brendinin formalaşması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də onlar təkcə xəbər agentliyinin əməkdaşları kimi deyil, həm də fərdi onlayn-bloqların müəllifləri kimi auditoriyanı öz akkauntuna cəlb etmək yollarını öyrənməlidirlər.

Belə üsullar çoxdur. Məsələn, sensasiyaların “tvitlənməsi”, haş-teqlərdən istifadə, özlərinin maraqlı hesab etdiyi məlumatı mənbələrinə istinad etməklə auditoriya ilə “paylaşma” (sharing) və sair. Ədalət naminə etiraf etməliyə ki, iri media strukturlarının əməkdaşlarının əksəriyyəti onlayn-bloqıngi artıq yük hesab edir və eyni bir işi nəyə görə iki dəfə etməli olduqlarını anlamırlar. Buna görə onlar çox vaxt istinadları Facebook-da bölüşmək və şərh etməklə kifayətlənirlər. Bu adamlar çox vaxt haqlı olaraq təəccüblənirlər: fərdi bloqlar yaratmaq nəyə gərəkdir? Axı, onlar nyusmeykerlərin tvitlərini kompilyasiya edib şəbəkələrdə yerləşdirmək yox, hadisə yerinə getmək, çəkilişlər aparmaq və həmin nyusmeykerlərlə canlı ünsiyyətdə olmaq istəyirlər. Lakin internet nəşrlərin müəllifləri üçün rəqəmsal jurnalistikanın gələcəyi məhz peşəkar “layvbloqıng” formatı ilə bağlıdır (The Huffington Post. Britannica).

Zəmanəmiz media kimi, jurnalist peşəsinə də fərqli, müasir yanaşma tələb edir. “Bloqlar tədricən ənənəvi KİV-lərin informasiya məkanını onların əlindən alır. İri nəşrlər məşhur bloqqerlərin postlarını öz saytlarında yerləşdirməklə oxucuları cəlb edirlər. Gələcəkdə ənənəvi medianın əsas rəqibi mövcud informasiyanın kompilyasiya edilməsinə əsaslanan jurnalistika olacaq. Orijinal mətnlərdən seçilmiş hissələri birləşdirən, müxtəlif mövqeləri üz-üzə qoyan, gözlənilməz diskussiyaları qızıqdıran mahir kompilyator daha bir perspektivli peşədir” (Mobil jurnalistika).

Medianın müasir gücü – Bloq

Yeni media formatlarının biri kimi qəbul edilən bloq (blog), istifadəçilərdən texniki bilgi tələb etmədən bəzən gündəlik kimi yazılan, bəzənsə insanların maraqlı olduqları məsələlər barədə paylaşımın edildiyi saytlardır. “Blog” sözü ingiliscə “web” və “log” sözlərinin birləşməsindən meydana gəlir. Zamanla bu iki kəlmənin birləşməsi weblog mənasında işlədilib. Qısa variant isə bloqdur. Bloq müəllifi bloqçu və ya blogger adlanır. Bloqdakı məlumatlara isə yazı ya da post deyilir. Sadə dildə, bloqun nə olduğunu təsvir etsək, onun indidən keçmişə doğru postların sıralandığı, müəllifinin, yəni bloqçu barədə məlumatların əks olunduğu və oxucuların və ya izləyicilərin şərh yazma bildiyi veb səhifələrdir. Şərhlər bloq mədəniyyətinin inkişafında, başlıcası isə, interaktivliyin qorunmasında böyük rol oynayır. Texniki baxımdan, bloqlar hazır platformaların üzərində qurulur, lakin ayrıca domeyn üzərinə qurulan və daha çox saytlaşdırılmış bloqlar da mövcuddur (Berkeley Universitetinin Twitter üçün məsləhətləri).

Bəzən bloqları mövzularına görə növlərə ayırırlar. Məsələn, fərdi, tematik (siyasi, iqtisadi, idman, mədəni və s.) foto, video, korporativ və s. 2000-ci illərin əvvəllərində Blogger platformasının pulsuz xidmətə keçməsi bloqları bütün dünyada populyarlaşdırdı. 2004-cü ildə Google Blogger şirkətini aldı, ondan sonra axtarış motorunun nəticələrinə uyğun məlumatların yanında Blog This! düyməsi qoydu. Həmin vaxtdan axtarış edənlərin əksəriyyəti təsadüfən bloqla tanış oldu.

Biz, əlbəttə ki, bloqçuluğa jurnalistika prinsipləri tərəfindən yanaşırıq. Belə halda isə, bloqçuluq ənənəvi medianın prinsiplərini tətbiq edən jurnalistlər üçün yayım vasitəsinə çevrilir. Bəzilərinə görə isə, bloqlar İnternet üzərində güvənverici informasiya mənbəyidir. Çünki milyonlarla ənənəvi mediaya çıxışı olmayan insanların texniki bilik istəmədən səsini eşidilməsinə yol açıb. Hamı, nazirdən tutmuş qapıçıya qədər, bloq sahibi ola bilər. Müstəqil jurnalistlər üçün isə bloqlarda redaktor planlaması və prioritetlər olmadığından mövzu seçimi rahatlaşır, onlar nə istəyirlər, o barədə də yazırlar. Bu baxımdan bloqçulardan hamının qəbul etdiyi üsullarla yazı yazılmasının istənilməsi mənasızdır. Bəziləri isə bloqçuluğu jurnalistikanın gələcəyi kimi qəbul edirlər. Belə qənaət sahiblərinə görə, insanlar standart yazılmış xəbərlərdən çox, fikir plüralizmini ehtiva edən bloqlara üz tutacaq (Pavlik, 2011).

Jurnalistikada bloqdan faydalanmağın 6 yolu var.

1. Şərh. Xəbər və ya xəbər yüklü məlumatlar barədə şərh və ya analiz yazılar paylaşmaq. Bu üsul hazırda bir çox media qurumlarının əl atdığı yollardandır. Məsələn, müxbirlər hansısa hadisəni işıqlandırarkən yazıya ya söz məhdudiyyəti, ya məna uyğunsuzluğu və ya digər səbəblərdən qeyd

edə bilmədiklərini asanlıqla şərh formasında danışa bilər. Bu üsul sadə dillə desək, reportaja şirinlik gətirir.

2. Süzgəc effekti və redaktə. İstifadəçiləri xüsusi informasiya və reportajla tanış etmək, auditoriyanı hazırlamaq. Yəni hər hansı reportaja getməzdən öncə, bloqpost vasitəsilə auditoriyaya tizer tipli məlumatlar vermək, onları maraqla saxlamaq üçün istifadə edilə bilər. Bunu adətən xüsusi reportajlar hazırlayan jurnalistlər edirlər. Onlar bu mövzuda yazılmış bloqpostları oxuyur, məsləhətlər alır, diqqətdən qaçırılmış nöqtələri tapır, sənədlər əldə edir, əlaqələr və yeni tanışlıqlar yaradır və s. Amma burada diqqətə yetirilməsi olan əsas məsələ bütün sirlərin açılmaması olmalıdır. Çünki ideyalarınız çox asanlıqla rəqiblərinizin əlinə keçə bilər.

3. Faktları yoxlama. Hər hansı informasiyanın doğruluğunu bloqlar və ya saytlar vasitəsilə yoxlama. Fakt üçün jurnalistə ən azı 2 mənbə lazım olduğundan bloqpostlardan ilkin mənbə kimi istifadə etmək olar. Amma tanımadığınız bloqdursa, bloq sahibi ilə əlaqə yaratmağa çalışın və ona sizi maraqlandıran informasiya barədə əlavə suallar verin. Məsələn, bu informasiyanı yazmağınız haqqında danışın və s.

4. Bloqlar reportajların kökü kimi. Xəbər, önəmli məlumatları hazırlayarkən şahidlər tapmaq və ya bloqpostu xəbərin ilk mənbəyi kimi istifadə etmək. Lakin qızıl qaydanı heç vaxt unutmuruz: “Mənbəni yoxla və bir daha yoxla!”

5. Reportaj parıltısı (annotative reporting). Hər hansı isti xəbər və ya soyuq xəbər hazırlayarkən yazınıza əlavə mənbələr, yaxud keçmiş informasiya ilə təmin etmək. Bu yazınızı zənginləşdirmək üçün ən rahat yollardan biridir.

6. Açıq mənbəli xəbərləmə və həmkar gözü. Adi jurnalist yazısını bloqda yerləşdirməklə həmkarlarınızın və oxucularınızın müzakirəsinə çıxarmaq. Sizin professional cəhətdən yetişməniyə kömək ola biləcək üsuldur. Tənqid edilməklə səhvlərinizi bir daha təkrarlamaya bilərsiniz.

Bununla əlaqədar bir məqamı xatırlatmaq yerinə düşər. Nüfuzlu “Forbs” jurnalı 2009-cu ildə global trendləri təhlil edərək bu qənaətə gəlmiş ki, qarşıdakı onilliklərdə jurnalist–aqrəqator peşəsi ən çox tələbat olan ixtisaslardan birinə çevriləcək (Bəşirova, Kərimova, Vəkilova, 2005).

Qərbdə sosial jurnalistikanın və ya belə demək mümkündürsə, vətəndaş jurnalistikasının inkişaf təcrübəsi göstərir ki, ənənəvi medianın rəqibləri internet auditoriyada tədricən populyarlıq qazanır. Bu auditoriya televiziya, mətbuat və radio auditoriyasından fərqli olaraq ilbəl genişlənilir. Buna görə də şübhə yoxdur ki, ənənəvi medianın dünya şəbəkəsinə transformasiyası labüd olduğu kimi, müasir jurnalistlərin offlayn rejimində işlə onlayn bloqları uzlaşdırması da zəruridir (Bradshaw, 2012).

Nəticə

İnformasiyanı yeni media vasitəsilə istehlak edənlərin sayının televiziya tamaşaçılarını və ya qəzet oxucularını üstələyəcəyi vaxt yaxındır? Yaxud nə qədər uzaqdadır? Bu, klassik medianın çevikliyindən, zamanın çağırışlarına nə dərəcədə həssas yanaşmasından, yeni texnologiyaları, müasir trendləri mənimsəmək bacarığından və əlbəttə, maddi vəsaitdən çox asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Bəşirli, A., Cavadova, X., İzzətli, S. (2017). *Yeni media jurnalistikası*.
2. *Berkeley Universitetinin Twitter üçün məsləhətləri*.
<http://multimedia.journalism.berkeley.edu/tutorials/digital-transform/twitter-and-microblogging/>
3. Bəşirova, A., Kərimova, A., Vəkilova, D. (2005). *Xəbərçilik*.
4. *Mobil jurnalistika*. <http://www.journalisttoolbox.org/archive/mobile-journalis>
5. Bradshaw, P. (2012). *Data Journalism Handbook*. Birmingham City University.
http://datajournalismhandbook.org/1.0/en/introduction_0.html#sthash.3UGIHn8Y.dpuf
6. Bainbridge, J., Goc, N., & Tynan, L. (2011). *Media & Journalism: new approaches to theory and practices*. Oxford University Press.
7. James, C. F. (2009). *Introduction to Onlayn Journalism*. Holcomb Hathaway Pubs.
8. Macnamara, J. (2010). *The 21st Century media Revolution*. Peter Lang.
9. Pavlik, J. (2011). *Journalism and New media*.
10. Ryan, M. T. (2010). *Producing Onlayn News, digital skills, stronger stories*. CQ Press College.

11. Robert, K. L. (2010). *Understanding new media extending Marshall McLuhan*. Peter Lang Publication.
12. Turkle, S. (2011). *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. Basic Books.
13. *The Huffington Post*. Britannica. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/1192975/The-Huffington-Post>

Daxil oldu: 22.09.2024

Baxışa göndərildi: 14.11.2024

Təsdiq edildi: 08.12.2024

Çap olundu: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/79-86>

Souad Benabbes
University of Oum El Bouaghi
souadbenabbes@yahoo.fr
<https://orcid.org/0000-0002-0081-9492>

The Protest Movement in Algeria: Semantic Analysis of Slogans

Abstract

Encouraged by the expansion of social networks and the emergence of a globalized digital public space, social movements, which are organized in waves and carry various demands, are now acutely imposing themselves in the daily lives of modern societies. This article, based on a varied corpus, explores the unique role of political humor that permeated the slogans brandished by Algerian demonstrators in public spaces during the popular movement. We will analyze how these humorous elements have been inscribed in these dynamics, examining the different types of political humor deployed, their themes, and their ability to challenge institutions and powers in a context of demands for democracy, dignity, and equality.

Keywords: *protest movement, Algeria, slogans, humor, semantic analysis*

Suad Benabbes
Oum El Bouaghi Universiteti
souadbenabbes@yahoo.fr
<https://orcid.org/0000-0002-0081-9492>

Cezayirdəki etiraz hərəkatı: şüarların semantik təhlili

Xülasə

Cəmiyyət şəbəkələrinin genişlənməsi və qloballaşmış rəqəmsal ictimaiyyətin yaranmasından ilhamlanaraq, dalğalar şəklində təşkil olunan və müxtəlif tələbləri daşıyan sosial hərəkatlar, indi müasir cəmiyyətlərin gündəlik həyatında kəskin şəkildə özünü göstərir. Bu məqalə, müxtəlif bir korpusa əsaslanaraq, xalq hərəkatı zamanı cəmiyyətlərdə nümayişçilər tərəfindən ictimai məkanlarda qaldırılan şüarları əhatə edən siyasi yumorun bənzərsiz rolunu araşdırır. Biz, bu yumoristik elementlərin necə bu dinamikalara daxil olduğunu, tətbiq edilən müxtəlif siyasi yumor növlərini, onların mövzularını və demokratiya, ləyaqət və bərabərlik tələbləri kontekstində qurumları və hakimiyyətləri necə sınağa çəkdiqlərini təhlil edəcəyik.

Açar sözlər: *etiraz hərəkatı, Cezayir, şüarlar, yumor, semantik təhlil*

Introduction

Protest movements often reflect a profound disconnect between increasingly large segments of the population and political leaders, or even more generally, so-called representative institutions. At the same time, they contribute to the emergence of new forms of civic engagement, often confronted with state repression. In addition, these movements carry with them new social practices and modes of sociability, redefining collective dynamics and relationships to power.

Indeed, each movement is inspired, at least in part, by the references and sometimes even the slogans of those that preceded it, thus being part of the long history of national social and political struggles. For example, the battle for dignity in Algeria is rooted in the decolonization period (Billion & Ventura, 2020).

Research

Social movements in Africa, and particularly in the Arab region, have given rise to a particular discourse in which the stakes remain largely the same: economic development, popular sovereignty, dignity, and freedom. These demands brought together all the causes of discontent and social anger,

pushing millions of Algerians to demonstrate massively against the government's dictatorship and demand a radical change in the system (Affeissa).

The Algerians have shown an overflowing imagination and incisive humor, expressed through the slogans written on placards brandished every Friday, popular songs, and videos broadcast on social networks. The humor carried by these slogans has become a powerful and empowering weapon against the regime's symbols. It embodies the linguistic counterpart of the struggle, a testimony to the unique creativity of a people in search of emancipation after 20 years of political domination.

This study is based on the texts of the slogans brandished during demonstrations in Algeria, highlighting the different forms of humor that relate to the Algerian political-cultural and economic context and their contribution to the communication and organization of protest groups. Although humor is a complex and challenging concept, there is a broad consensus among researchers, whether they are sociologists, linguists, literary scholars, or philosophers. Crawford, in particular, summarizes the work of several authors and defines humor as "a verbal or non-verbal activity that elicits a positive response, whether affective or cognitive, from individuals" (Crawford, 1994, p. 57).

On the other hand, it should be noted that the study of humor is inherently complex and challenging due to its multidisciplinary nature; as J. Dufort and Olivier point out, *'Studies on humor struggle to reach a consensus on the definition of the Object. Interdisciplinarity is a major obstacle to developing a paradigm'* (Dufort & Olivier, 2016, p. 26). This complexity underscores the need for a comprehensive and interdisciplinary approach to understanding the role of humor in social movements.

This study focuses on the transformative power of humor in the construction of slogans brandished during the popular movement in Algeria. It aims to contribute to this field of research by answering two main questions: what types of humor do Algerian protesters use during weekly anti-government demonstrations? Furthermore, in which language is their humorous speech the most powerful? To what extent does humor, used in slogans, contribute to the politicization of the younger generations? (Angenot, 1981)

1. Theoretical framework

1.1. Protest movement around the world

The current protest movements, particularly in the so-called "emerging" countries or the "South," respond to the economic, social, and political upheavals caused by the 2008 financial crisis. They are challenging liberal hegemony and the institutions that support it nationally and internationally.

These movements have origins in deepening social inequalities, poverty, precarious employment, and the deterioration of public services. These issues mainly affect the middle classes, once strengthened by the economic prosperity of the 2000s, particularly in Latin America. A loss of confidence in elites accompanies the rising cost of living and the deterioration of working conditions deemed corrupt, passive, or ineffective in the face of the state crisis (Billion & Ventura, 2020).

In Algeria, some call it *the "Popular Movement"* (Observ'Algérie; El Watan), others *"Revolution"* (Courrier International) or *"Hirak"* (Algérie Presse and Service). Despite this panel of appointments, it is clear that these movements generate and testify to the awareness of Algerians towards the political experience through their lack of confidence in the holders of power. Characterized by the peaceful and civilized aspect of the protests, this movement testifies to the vitality of the Algerian people in their interaction with issues of public interest. Each Friday was marked by an unprecedented sense of humor that the slogans shouted by the demonstrators enriched. The latter form small groups in which a person leads the song using slogans already recognized and selected, thus setting up a polyphonic system in which memorizing these expressions plays an important role. Every Friday, a ritual approach was followed: after the prayer at around 2:00 PM, people arrived and stayed until 8:00 PM not only to demonstrate, gather, and discuss but also to share laughter (Bergson, 2004).

2. The expressive charge of the slogan

In modern societies marked by the accelerated development of communication, language asserts its interactive function. That said, the slogan is undeniably one of the most strategic tools for conveying information as quickly as possible and with high accuracy to persuade others to adapt or change any act or behavior.

It should be noted that the word slogan comes from the old Gaelic language used in Scotland, where conflicts between various groups raged. Thus, the expression “*Sluagh-ghairm*” means “*battle cry*.” Adapted to the field of advertising and then to the political field, the slogan is defined as a small statement that marks and strikes its target by its illocutionary effects and original and creative character. In the Trésor de la Langue Française Informatisé, the slogan is: “*a concise and expressive formula, easy to remember, used in advertising and propaganda campaigns to launch a product, a brand or to win public opinion for certain political or social ideas*” (Blondel, 1988).

For B. Buffon, it is a “*short and striking formula that conveys its peremptory character in a form that is easy to remember and pleasant to repeat*” (Buffon, 2002, p. 166). In the scriptural order, the slogan can be affixed to supports of several forms: leaflets, banners, or tattoos on the skin. However, the poster is unquestionably the appropriate place for the slogan. In addition, with the development of ICTs, social networks have contributed massively to the production and circulation of slogans, activist videos, and photos of banners, but above all, the use of hashtags that allow the mobilization of the community around causes of public interest. Formality, brevity, and conciseness are the primary mottos of the slogan. According to Adam and Bonhomme:

The slogan is currently, and no doubt temporarily, a verbal sequence, very often reduced to one or two sentences or interventions, which occupies a perceptual position in the poster or the page (thanks to the size and quality of its characters and the spatial distribution of the different iconic or verbal manifestations) (Adam, Bonhomme, 2000, pp. 75-76).

It is interesting to note that what characterizes and creates the strength of a slogan, in terms of content, are the degree of humor, irony, diversions of meaning, puns, proverbs, allusions to the knowledge and values shared by the community, etc.

According to Carles: “Slogans, as watchwords, fulfill an immediate function of mobilizing individuals” (Carles, 2016, p. 3). It is, therefore, necessary to consider the double potentiality of the revolutionary slogan, which exploits, on the one hand, the brevity of the enunciation, allowing rhythmic effects, an economy and efficiency of expression that makes it particularly adapted to the conditions of its enunciation – collective – as we will see, on the other hand, the association of these different brief forms that constitute micro-narratives and make intelligible a particularly chaotic reality

3. Humor: definitions and form

Humor was always considered the opposite of seriousness, the direct and dignified behavior of a man who respects social and political values. Similarly, he expressed a tension marked by difficulty formulating it openly. In the modern era, humor is perceived as a social phenomenon. New approaches are currently being developed by several disciplines (sociology, psychology, literature, linguistics, communication, etc.) to analyze it better. Using humor is one of the preferred strategies to persuade the recipient easily (Cotte, 2002).

Not constrained by linguistic-communicative or even socio-cultural norms, it must arouse pleasure and complicity in the receiver so that it is considered. Having three functions, playful, cynical, and critical, humor can take many forms ranging from simple, innocent play to provocation and hurtful criticism of the other. It should be noted that scholarly literature addressing the question of humor is timidly constituted since it generally appears to be a field of research that needs to be more serious.

Several categories of humor were presented according to the approaches. Here, we retain the different types of humor, as P. Charaudeau (2002) detailed. Thus, the first type is black humor, which points out cruelty, bitterness, and the world’s absurdity, against which it constitutes a form of defense. It consists of expressing with detachment, even amusement, the most horrible things or contrary to the morality in use. As a result, he contrasts the tragic nature of what we talk about and

how we talk about it. For H. Baudin: “Black humor [...] is the courage to joke in the face of or within the intolerable, whether it be fear or revolt against suffering (atrocious humor) or death (macabre humor). [...] Black humor then assumes a function of distance from the blows of fate” (Baudin, 1985, p. 134).

As for irony, it is of classical Latin origin. “Ironia” means making fun of someone or something by saying the opposite of what one wants to hear. It is commonly defined as an antiphrasis that consists of making something other than what one says heard (Dictionnaire didactique de la langue française). Fontanier defines irony as a mockery linked to antiphrasis:

Irony consists of saying mockery, either joking or serious, the opposite of what one thinks or wants to make people think. It belongs more particularly to gaiety, but anger and contempt also sometimes employ it, even with advantage; consequently, it can enter into the noble style and the most profound subjects (Fontanier quoted by Constantinou, 2013, p. 3).

Here is how Noguez tries to establish the difference between the two: “*Humor is love; Irony, this is contempt. Between the two, self-irony - which participates in irony through detachment, the mocking distance it establishes from oneself to oneself but remains humorous* (Noguez, 2000, p. 64).

Derived from the Latin “derision,” derision is a negative and critical practice. Suppose humor allows us to take a step back, if only by allowing us not to take ourselves too seriously. Derision produces the opposite effect and prohibits distancing by locking people into irony. According to B. Bouquet and J. Riffault: “It aims at a target that it seeks to hit, and this goal is achieved when it hurts and belittles. Mockery expresses alternately, or even simultaneously, the comic and the tragic.” (Bouquet & Riffault, 2010, p. 8).

As for sarcasm, it comes from the ancient Greek *sarkasmos* and means “that which bites the flesh.” According to K-V Simeдох: “It is called biting irony because it expresses itself with bitterness and anger and chooses to hurt and is practiced in the presence of the one it is targeting (Simeдох, 2008, p. 66). In oral order, an intonation or a mimic usually makes it possible to recognize it. On the other hand, in writing, it is more difficult to detect and is easily misinterpreted. For P. Charaudeau: “Sarcasm is out of step with propriety: it says what should not be said, making the interlocutor uncomfortable. Nevertheless, simultaneously, the speaker is at the mercy of a reply from the interlocutor, who indicates his impropriety (Charaudeau, 2011, p.16).

Incongruity generally has a pejorative connotation and evokes impropriety and lack of tact. For F. Bariaud: “*It means the simultaneous (or very close temporally) presence, in the laughable situation, of elements that are incompatible, contradictory.*” (Bariaud, 1983, p. 24). According to B. Lefort, it is important that the incongruity be sufficiently unexpected and original to be perceptible, but must not be identified with derision so as not to shock:

Such an assumption helps to account for the fact that some jokes do not achieve their goal because they “go too far.” [...] It would even be necessary to consider an upper threshold of intensity and a lower threshold specifying the value above which the incongruity would not be astonishing enough to make people laugh or to be appreciated [...]. So, the incongruity must be quite high but not too high (Lefort, 1986, p. 189).

It is a delicate and subtle retort for the witticism, not always well-intentioned. J. Sédat specifies: “It catches off guard the one who forges and states it as much as the one who hears and savors it. Witticism always needs a third party to whom it is addressed to create complicity and the pleasure of playing with language”. It is characterized by two aspects, one creative and the other psychoanalytic. According to Freud, witticism responds to the principle of pleasure and very often offers a polemical or “A more or less sharp point which, under certain conditions of reception, will be tantamount to offense, will arouse indignation or scandal and in particular draws a clear dividing line between wit and comedy (Freud, 1988, p. 119).

2. Methodology

Our corpus comprises 62 slogans collected during the protests in Algeria, selected from various online sources such as YouTube and Facebook. These slogans, covering several months (from 22 February to 2 July 2019), offer the opportunity to analyze the evolution of the humorous strategies

employed. They also explore the languages and the diversity of stylistic figures used in these popular expressions (Freud, 1980).

3. Analysis

In the following section, we analyze a few slogans. A demonstrator ironically in this slogan “*Arrhlou aandi aars ljamaa ljaya* (Leave, I have a wedding next Friday)” having a wedding ceremony next Friday and wanting to ensure the departure of the symbols of the regime so that the joy is doubly experienced. In this slogan, “*The collective of Algerian cats refuse the Kachir and asks for cans of Whiskas*,” the popular sausage prepared from beef has become the victim of bad publicity since the 9 February meeting organized by the FLN to support Bouteflika’s candidacy for a fifth term (Derradji, Gherbi).

Through this ironic formula, the demonstrators aim to ridicule the poor *Kachir*, who has become the symbol of the FLN and Bouteflika’s supporters. They announce that even the cats of Algeria no longer enjoy him and are consequently not brushers either. In turn, they refuse Bouteflika’s candidacy for the fifth term. The irony, therefore, lies in the reconciliation of two different worlds, one human and the other animal, hence the laughter it triggers (Jankelevitch, 1964).

In a banner carried during a demonstration, “*You are not the good God to believe in your existence without seeing you*,” and another, “*No to the fifth term, no to the president of the state in a devilish state, we hear it, but we do not see it*,” teenagers have chosen to convey their message directly to the sick president who has been missing for years and who remains in power at all costs (Escarpit, 1989).

In the same vein, a group of young people appeals to irony. It draws the regime’s attention, particularly of ex-president Bouteflika, that it is time to leave the presidency and give the torch back to the young people: “*All the generations of iPhones and Samsung are out, and you are not gone yet*” (Nkashama, 2006).

The reference to technological advancements, like successive generations of iPhones and Samsung devices, serves as a metaphor for the stagnation they perceive in the political sphere. It underlines their call for generational change, advocating for the older generation to pass the leadership baton to the youth (Le Saout, 1999, pp. 145-163).

The confrontation by interposed constitutional provisions sometimes takes a caustic humorous turn. Thus, in this slogan, the incongruity is revealed not only by the unexpected passage from the serious register to the playful register but also by the use of puns and numbers here (102/without them): “*After the application of the article without two (portraits of Bouteflika and his brother Saïd of support), we will ask for the application of the article without them (portraits of the three famous B Bedoui, Bensalah and Belaïz)*”

This slogan cleverly achieves the incongruous aspect with the mathematical equation “ $102 + 7 =$ New blood,” through which the demonstrators propose the addition of Article 102, putting the president out of the game, and Article 7, proclaiming the people as the undeniable source of all power, to achieve an inevitable result: an Algeria governed by this new generation injected with new blood! This slogan is beautiful in French because of the sounds that play the number 109 and the formula “*Sang neuf*”.

One of the humorous strategies that embodies the spirit of revolt against contempt and submission is indeed derision. Having a cathartic function, it restores order and aims to balance a socio-political system. That said, “*The power of contestation that derision holds lies in the ambiguity of its effects. The links between derision and power are often the result of a dialectic between contestation and regulation* (Bouquet & Riffault, 2010, p. 20).

Between hostility and ironic disdain, this slogan eloquently illustrates this humorous form that aspires to disqualify the system and its symbols despised by the people and to belittle them “*Constitution files a complaint against the system for repeated rapes and textual harassment*” or “*School report card of power: justice 0- Health 0- Education 0- Economy 0- Salary 0- Absence: 7 years. Final decision: end of power!*”

Black humor is also present in this statement, “*A billion dollars will ensure the tiling of the Earth while keeping the currency*,” in which a woman virulently criticizes Algerian governments’

mismanagement and mafia waste of public funds and forces the lieutenant general to demand justice from this handful of individuals who have squandered the country's wealth and plundered public funds (Reboul, 2001).

The same observation is made in the slogan: *"The Algerian people ask for a presidential chair in Tefal so that the new president will not stick to it"*. If we start from the principle that a presidential chair is likely to be made of Tefal so that presidents do not stick to it or hold on to power too much, this slogan is strongly tinged with a dose of black humor. Thus, practicing humor undoubtedly creates a fictional universe we know is not as we represent it through our speeches.

The accusation of theft is recurrent in the slogans: the demonstrators frequently used puns to tint their slogans with a humorous sound and effects. *"All countries have mafias; in our country, the mafia has a country."* The Algerian proverb *"When a dish is too salty, you do not change the spoon"* is an allusion to the changes made by the gang deemed unacceptable to silence the demonstrators correlative to the appointment of the new prime minister and his government. Moreover, with this slogan, *"But where is Ouyahia, or Saïd let us not talk about it,"* Algerians have fun combining their words with coordinating conjunctions. Similarly, for this slogan, *"Bouteflitox even destroys the constitution,"* humor allows individuals to use certain remarks which, in another form, could be vexatious and consequently allow the faces to be spared (Robrieux, 2000).

The Algerian demonstrators have successfully used witticisms by hijacking the slogans of major brands, such as that of a major perfumer, to oppose President Bouteflika's fifth term: *"Only Chanel can do the N° 5"*. Also, hijacking the iconic codes of the Marlboro cigarette manufacturer, demonstrators made placards as a warning to the regime: *"You are bad; your system is seriously harming our health."*

Designing a verbal or written slogan requires linguistic competence of the subject and political and historical culture. This linguistic competence is coupled with a discursive competence, which testifies to the writer's ability to use the language according to the current situation. Algerians used their mother tongues and the foreign languages they learned at school to write slogans. The thousands of placards brandished in all Algerian cities were formulated indiscriminately in Arabic, Tamazight, French, English, and sometimes several other languages (Skinner, 2001).

The Algerian language in its various variants was massively present, as evidenced by the many slogans cited below: *"Yetnahaw ge3"* (Let them all be cleared); *"makanch l khamssa ya Bouteflika, jiboule BRI w zidou sa3iqa"* (There will be no fifth term oh Bouteflika, you can bring back the BRI and even the sa3iqa), *"Ma tzidch dqiqqa ya Bouteflika!* (You will not stay a minute longer, oh Bouteflika!), *"Dawla madaniya machi 3askariya"* (Algeria is a civil state, not a military one) and *"Makanch intikhabet yel 3issabet"* (There will be no elections (on 4 July) oh gangs of mafiosi. *"Makanch l khamssa nwelou labess"* (We will be fine without the fifth term), *"cha3b mrabi w dawla khayna"* (the people are well behaved, it is the state that is mafia).

These slogans exemplify the creativity and defiance of the Algerian protest movement, rooted in the country's linguistic and cultural Together, these slogans merge humor, urgency, and optimism, serving as powerful tools of political expression and unifying symbols for a movement demanding change.

Conclusion

Humor is a complex human trait that has transformed from vice or contempt to a social, political, and human phenomenon. As in other countries that have experienced uprisings, the slogans of Algerians also outline a struggle in which the people are the heroes, saving Algeria from the gang that governs it. This study revealed that humor had occupied an unprecedented place within the protests that have marked the socio-political scene since 22 February 2019, preceded by a whole preparatory trajectory as a result of the socioeconomic and political situation of the Algerian regime. Given the degrading conditions that affected all state sectors, a protest consciousness developed from that date on. It should be noted that humor has allowed Algerians to free themselves from linguistic-cultural constraints and play with the different languages they have more or less mastered. Thanks to the slogans, the Algerian people have deployed their talents in terms of

linguistic and humorous creativity and have proven to the whole world their ability to express subtly the socio-political crisis from which they are suffering.

The Algerian people displayed impressive linguistic and humorous creativity through their slogans, often striking and witty. These slogans, sometimes in puns or cultural references, offered a subtle but powerful way of expressing the socio-political crisis they are going through. In doing so, they not only highlighted the depth of social and political tensions but also demonstrated to the world the ability of protesters to use language as a tool of resistance and denunciation while maintaining a form of humor that allowed them to cope with adversity.

References

1. Adam, J. M., & Bonhomme, M. (2000). *Analyses du discours publicitaire*, Toulouse Cedex 4, Éditions universitaires du Sud.
2. Affeissa, H. S. *Qu'est-ce qu'un mouvement social?* <https://www.nonfiction.fr/article-6348-quest-ce-quun-mouvement-social.htm>
3. Angenot, M. (1981). *La parole pamphlétaire: contribution à la typologie des discours modernes*, 17.
4. Bariaud, F. (1983). *La genèse de l'humour chez l'enfant*. PUF.
5. Baudin, H. (1985). *Comique et affectivité: l'humour*, in *Cahiers Comique Communication*, 3, 133-150.
6. Bergson, H. (2004). *Le Rire*, P.U.F. *Quadrige*, 97.
7. Billion, B & Ventura, C. H. (2020). *Mouvement contestataire dans le monde: Causes, dynamiques et limites*. <https://www.iris-france.org/wp-content/uploads/2020/04/Note-AFD-Mouvements-sociaux.pdf>
8. Blondel, E. (1988). *Le risible et le dérisoire*. Presses Universitaires de France.
9. Bouquet, B., & Riffault, J. «L'humour dans les diverses formes du Rire», [en ligne]. *Revue Vie-Sociale*, 2/2010, [consulté le 6/02/2020]. <http://www.travaillsocial.com/spip.php?article818>
10. Buffon, B. (2002). *La parole persuasive. Théorie et pratique de l'argumentation rhétorique*. Presses universitaires de France.
11. Carle, Z. (2016). *Les slogans de la révolution égyptienne, épreuve d'une épopée tue?* «Communications».
12. Charaudea, P. (2002). *Des catégories pour l'humour. Précisions, rectifications, compléments*, in VIVERO Ma. D. (dir.). *Humour et crises sociales. Regards croisés France-Espagne*, L'Harmattan.
13. Cotte, J. (2002). *Le rire et l'humour comme outils politique d'émancipation ?* Mémoire de maîtrise (sciences politiques), UQAM.
14. Crawford, C. B. (1994). Theory and implications regarding the utilization of strategic humor by leaders. *The Journal of Leadership Studies*, 1(4), 57.
15. Derradji, I. A., & Gherbi, A. *Le Hirak algérien: un laboratoire de citoyenneté*. <https://www.metropolitiques.eu/Le-Hirak-algerien-un-laboratoire-de-citoyennete.html>
16. Dufort, J. (2016). *Le développement du champ des études sur l'humour en sciences sociales*. Julie Dufort et Lawrence Olivier (dir.), *Humour et politique. De la connivence à la désillusion*, Québec. *Les Presses de l'Université Laval*, 1-35.
17. Escarpit, R. (1989). *Humour*. Presses universitaires de France.
18. Fontanier, P. (1977). *Les figures du discours, introduction de Gérard Genette*. Flammarion.
19. Freud, S. (1988). «L'humour». *Le mot d'esprit et sa relation à l'inconscient*. Gallimard.
20. Freud, S. (1980). *Le mot d'esprit et sa relation à l'inconscient*. Gallimard.
21. Jankelevitch, V. (1964). *L'ironie*. Flammarion.
22. Le Saout, D. (1999). «Les théories des mouvements sociaux. Structures, actions et organisations: les analyses de la protestation en perspective », *Insaniyat* 8, 145-163.

23. Lefort, B. (1988). «L'humour, une activité régulièrement irrégulière», in Actes du Colloque International sur L'humour d'expression française, Paris, 27-30 juin, Nice, Z'Editions, tome 2: 25-30.
24. Nkashama, P. (2006). *Écrire à l'infinif. La dérision de l'écriture dans les romans de Williams Sassine*. L'Harmattan.
25. Noguez, D. (2000). *L'Arc-en-ciel des humours*. Librairie générale française. «Livres de poche Biblio/essais».
26. Reboul, O. (2001). *Introduction à la rhétorique*. Presses Universitaires de France.
27. Robrieux, J. J. (2000). *Rhétorique et argumentation*. Nathan.
28. Simeh, K. V. (2008). *L'humour et l'ironie en littérature francophone subsaharienne*. Une poétique du rire, thèse de doctorat. Queens University.
29. Skinner, Q. (2001). «*La philosophie et le rire*», [En ligne], mis en ligne le 17 mai 2006, <http://cmb.ehess.fr/54>

Received: 13.09.2024

Revised: 24.11.2024

Accepted: 15.12.2024

Published: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/87-93>

Elnurə Quliyeva
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
eq634061@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-1846-7475>

Innovativ təlim metodlarının tətbiqində müəllimin fasilitator funksiyası

Xülasə

Müəllim və fasilitatorların innovativ təlim metodlarının tətbiqində rolu, müasir təhsilin keyfiyyətini artırmaq üçün əhəmiyyətlidir. Müəllimlər yenilikçi metodlar vasitəsilə tələbələrin marağını artırmağa çalışırlar. Onlar tədris materialını interaktiv, oyunlar, layihələr və müzakirələr kimi müxtəlif yollarla təqdim edərək öyrənmə mühitini canlandırırlar. Bu yanaşma tələbələrin fəal iştirakını təmin edir. Fasilitatorlar isə daha çox müstəqil öyrənməyə yönəlmiş metodlarla, tələbələrin öz düşüncə və bacarıqlarını inkişaf etdirmələrini dəstəkləyirlər. Onlar müzakirələri yönləndirir, qrup dinamikasını yaradır və tələbələrin qarşılıqlı əlaqələrini gücləndirirlər. Fasilitatorun rolu tələbələrin problem həll etmə və kritik düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir. Müəllim və fasilitatorlar arasında əməkdaşlıq vacibdir. Onlar birlikdə yeni təlim strategiyalarını inkişaf etdirərək, daha inklüziv və təsirli öyrənmə mühiti yarada bilirlər. Bu əməkdaşlıq təhsil sisteminin çevikliyi artırır və innovativ yanaşmaların tətbiqini asanlaşdırır.

Açar sözlər: fasilitator, qiymətləndirmə, təlim metodları, motivasiya, qarşılıqlı əlaqə, kreativlik

Elnura Guliyeva
Military Institute named after Heydar Aliyev
eq634061@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0000-1846-7475>

In the Application of Innovative Teaching Methods the Teacher's Facilitator Function

Abstract

The role of teachers and facilitators in applying innovative teaching methods is crucial for enhancing the quality of education. Teachers aim to engage students by using creative approaches, such as interactive activities, games, projects, and discussions. This dynamic presentation of material fosters active participation and deeper learning. Facilitators focus on promoting independent learning, supporting students in developing their critical thinking and problem-solving skills. They guide discussions, foster group dynamics, and enhance student interactions. Collaboration between teachers and facilitators is vital, as it allows them to create inclusive and effective learning environments. Together, they can design new teaching strategies that enhance the flexibility of the educational system and facilitate the integration of innovative approaches. Overall, their combined efforts play a significant role in shaping a modern, engaging educational experience.

Keywords: facilitator, assessment, teaching methods, motivation, interaction, creativity

Giriş

Təhsil sahəsindəki sürətli inkişaf və dəyişikliklər müəllimin və onun fasilitator funksiyasını innovativ təlim metodlarının tətbiqində zəruri edir. Təhsildə tələbələrin daha fəal iştirakını təmin etmək, onların yaradıcı düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və daha cəlbedici öyrənmə mühitini yaratmaq məqsədini güdür.

Təhsil cəmiyyətin inkişafı və fərdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün mühüm bir prosesdir. Bu prosesdə müəllimin fasilitator funksiyasını unutmaz. Müəllimlər ənənəvi bilik ötürmə metodları ilə tanınan, müstəqil və təcrübəli peşəkarlardır. Onlar tələbələrə akademik biliklər

verərək onların inkişafına və təhsildə irəliləməsinə şərait yaradırlar. Müəllimlərin rolu sadəcə bilik verməklə məhdudlaşmır; onlar eyni zamanda tələbələrin düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək, motivasiyalarını artırmaq və onlara həyatda uğur qazanmaq üçün lazım olan bacarıqları aşılamaq məqsədini güdürlər.

Tədqiqat

Digər tərəfdən müəllimin fasilitator funksiyası öyrənmə prosesində fərqli bir yanaşma təqdim edir. Onlar iştirakçıların öz biliklərini kəşf etməsinə, müzakirələrə qoşulmasına və fərdi fikirlərini paylaşmasına imkan tanıyan bir mühit yaradırlar. Fasilitatorlar iştirakçıların öyrənmə prosesini daha fəal, cəlbədicə və dinamik etməyə çalışırlar. Bu yanaşma tələbələrin öz təcrübələrini paylaşmalarına, problemləri birgə həll etmələrinə və tənqidi düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmələrinə şərait yaradır.

Dilçi alim Vienna S. belə hesab edir ki, müasir təhsil sistemində müəllim və fasilitator rolu arasındakı sərhədlər getdikcə bir-birinə qarışmağa başlayır. Belə ki, müxtəlif öyrənmə yanaşmaları texnologiyaların tətbiqi və qlobal tendensiyalar müəllimlərin daha çox fasilitator rolu oynamağa başlamasına səbəb olur (Vienna, 2008, p. 2). Təhsil sahəsindəki bu dəyişikliklər müəllim və fasilitator rolunu daha da əhəmiyyətli edir. Onların hər biri öyrənmə mühitinin keyfiyyətini artırmaq və tələbələrin inkişafını dəstəkləmək üçün özünəməxsus üsullardan istifadə edirlər.

Müəllimlər bilik vermə bacarıqları ilə yanaşı, tələbələrin fərdi ehtiyaclarına uyğunlaşmağı da öyrənməlidirlər. Fasilitatorlar isə müzakirələri və interaktiv öyrənmə fəaliyyətlərini təşviq edərək tələbələrin özünə inamını artırmalıdırlar.

Tədqiqatçı alim T. C. Clapperin araşdırmalarına görə müəllim tələbənin yeni bilik və bacarıq əldə etməsinə yönələn mühit yaratmalı və onu inkişaf etdirməlidir. Fasilitator isə tələbələrin bir qrupda birgə işləmək mühitini yaradaraq öyrənmə prosesini mümkün qədər asan mənimsəməsinə səviyyəsinə gətirib çıxarılmalıdır (Clapper, 2009, p. 4).

Bu məqalədə müəllim və fasilitator arasındakı fərqləri, oxşarlıqları və onların bir-birini necə tamamladığını daha ətraflı şəkildə araşdırmağa çalışmışıq. Müasir təhsil sitemində bu iki rolun əhəmiyyətini, tələbələrin inkişafına olan təsirlərini və gələcəkdəki perspektivlərini müzakirə edəcəyik. Beləliklə, bu məqalədə əsas məqsəd təhsilin dinamik dünyasında müəllim və fasilitatorun yerini, funksiyalarını və qarşılıqlı təsirlərini daha dərinlən anlamaq imkanına nail olmaqdır.

Müəllim kimdir?

Müəllim təhsil prosesində bilik verən, yönləndirən və tələbələrin inkişafını izləyən peşəkardır. Onun əsas vəzifələri arasında dərs planlaşdırmaq, tələbələrin ehtiyaclarına uyğun metodlar seçmək, qiymətləndirmələr aparmaq və tələbələrin motivasiyasını yüksəltmək durur. Müəllimlər müxtəlif tədris yanaşmalarından istifadə edərək bilik və bacarıqların öyrədilməsini təmin edir. Tədqiqatçı Purnama N. D. öz araşdırmaları nəticəsində belə bir fikrə gəlmişdir ki, müəllimlər yalnız akademik biliklərin öyrədilməsi ilə kifayətlənməyərək, tələbələrin düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək, sosial bacarıqlarını artırmaq və onlara həyat üçün lazım olan digər bilikləri aşılamaq məqsədini güdürlər (Purnama, 2015, p. 36).

Müəllimlərin rolunu daha yaxşı anlamaq üçün onların funksiyalarını daha ətraflı nəzərdən keçirək:

1. Bilik verilməsi: Müəllim müxtəlif fənlərdə bilikləri təqdim edir. Bu prosesdə müasir dərs metodları, vizual və interaktiv materiallar, texnologiyadan istifadə kimi yanaşmalar tətbiq edilir. Müəllim yeni biliklərin anlaşılmasını asanlaşdırmaq üçün tələbələrin əvvəlki biliklərini nəzərə alır.

2. Dərs planlaşdırması: Müəllimlər dərsləri planlayaraq tələbələrin inkişafına uyğun olaraq hədəflər müəyyən edirlər. Bu planlar dərs prosesinin strukturunu təmin edir və məqsədli öyrənmə mühiti yaradır.

3. Qiymətləndirmə: Müəllimlər tələbələrin bilik və bacarıqlarını qiymətləndirərək onların inkişafını izləyirlər. Bu qiymətləndirmələr yalnız testlər və imtahanlarla məhdudlaşmır; eyni zamanda, aktiv iştirak, layihə işləri və müzakirələr kimi müxtəlif metodlarla da həyata keçirilir.

4. Mentorluq: Müəllimlər tələbələrə yalnız akademik məsələlərdə deyil, eyni zamanda şəxsi inkişafı ilə bağlı dəstək olurlar. Onlar tələbələrin motivasiyasını artırmaq, onları yönləndirmək və problemləri həll etməkdə kömək edirlər.

Fasilitator kimdir?

Fasilitator öyrənmə mühitini asanlaşdıran, iştirakçıların biliklərini kəşf etmələrinə və öz təcrübələrini bölüşmələrinə imkan tanıyan bir rol oynayır. Fasilitatorlar müzakirələrin inkişafını yönləndirmək, iştirakçıların aktiv iştirakını təşviq etmək və qrup dinamikasını idarə etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Onların məqsədi iştirakçıların öz fikirlərini sərbəst şəkildə ifadə etmələrini təmin etməkdir.

Dilçi Villiam və Dunn öz məqaləsində belə bir fikir irəli sürmüşlər ki, innovativ təlim metodlarının sürətli tətbiqi müəllimin rolunu fasilitator roluna çevirir. İnnovativ təlim metodlarının tətbiqində qarşılıqlı əlaqə əsasdır. Əgər qulaq asırsansa, unuda, əgər görürsənsə, xatırlaya, əgər üzərində düşünərək edirsənə, öyrənə bilərsən. Məhz bu gün innovativ təlim metodlarının tətbiqi sayəsində tələbə mərkəzli öyrənmə metodu tam üstünlük təşkil edir (Villiam & Dunn, 2008, p. 176).

Fasilitatorların rolunu daha ətraflı nəzərdən keçirək:

1. Öyrənmə mühitinin yaradılması: Fasilitatorlar iştirakçıların rahat hiss etməsi və öz fikirlərini sərbəst ifadə edə bilməsi üçün uyğun bir mühit yaradırlar. Onlar müzakirələrin açıq və dostyana olmasını təmin edərək hər kəsin fikrini bölüşməsinə şərait yaradırlar.

2. Sualların yönləndirilməsi: Fasilitatorlar iştirakçıları düşündürən və müzakirəni canlandıran suallar verirlər. Bu suallar iştirakçıların öz biliklərini kəşf etmələrinə və yeni anlayışlar qazanmalarına kömək edir.

3. Aktiv iştirakın təşviqi: Fasilitatorlar iştirakçıların müzakirələrdə aktiv rol almalarını təşviq edirlər. Onlar hər kəsin fikirlərini eşitmək və dəyərləndirmək üçün müzakirələri istiqamətləndirirlər.

4. Qrup dinamikasının idarə edilməsi: Fasilitatorlar qrup daxilində qarşılıqlı əlaqələri izləyirlər və müzakirələrin sağlam şəkildə davam etməsini təmin edirlər. Onlar iştirakçıların bir-biri ilə daha məhsuldar müzakirələr aparmalarını asanlaşdırmaq üçün lazımi müdaxilələr edə bilirlər.

Müəllim və fasilitator təhsil prosesində fərqli, lakin bir-birini tamamlayan rollara malikdir. Müəllimlər bilik verən və tələbələrə yönləndirən peşəkarlardır, fasilitatorlar isə iştirakçıların öyrənmə prosesini asanlaşdıran və onların aktiv iştirakını təmin edən şəxslərdir. Hər iki rol, tələbələrin inkişafını dəstəkləmək və keyfiyyətli təhsil mühiti yaratmaq məqsədini güdür. Bu səbəbdən müəllim və fasilitatorun funksiyalarını anlamaq, müasir təhsil sisteminin daha effektiv olması üçün əhəmiyyətlidir (Musseau Ashley Innovative Teaching Techniques by Learning Facilitators, 2024).

Müəllim və fasilitator arasındakı fərqlər

Müəllimlərin ünsiyyət üslubu adətən müəllim mərkəzli olur. Onlar tələbələrdən aktiv iştirak gözləyirlər və dərs zamanı əsas məlumat mənbəyidirlər. Fasilitatorların ünsiyyət üslubu isə iştirakçı mərkəzlidir. Onlar suallar verərək, dinləyərək və yönləndirərək öyrənmə prosesini asanlaşdırırlar. Bu fərq hər iki rolun özünəməxsus yanaşmalarını və öyrənmə mühitinə olan təsirini göstərir.

Dilçi Starkey L. araşdırmaları nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişdir ki, təhsil sistemində müəllim və fasilitator rolları öyrənmə prosesində fərqli yanaşmalar və funksiyalar təklif edir. Hər iki rol tələbələrin inkişafını dəstəkləmək məqsədini güdür, lakin onların yanaşma üslubları, metodları və öyrətmə prinsipləri arasında əhəmiyyətli fərqlər vardır.

1. Yanaşma üslubu

Müəllim ənənəvi yanaşma ilə bilik verən bir şəxsdir. Onun yanaşması müəllim mərkəzlidir; yəni, dərs prosesinin mərkəzində müəllim durur və tələbələrdən aktiv iştirak gözləyir. Müəllim dərs planı hazırlayır, dərs materiallarını təqdim edir və tələbələrin biliklərini qiymətləndirir. Bu yanaşma biliklərin sistemli və strukturlaşdırılmış şəkildə təqdim edilməsini təmin edir.

Fasilitator isə iştirakçı yanaşma tərzii ilə öyrənmə mühitini asanlaşdırır. O, daha çox sual verərək, müzakirələri yönləndirərək və iştirakçıların öz fikirlərini ifadə etmələrinə imkan tanıyaraq öyrənmə prosesini dəstəkləyir. Fasilitatorlar iştirakçıların öz biliklərini kəşf etmələrini təşviq edir və onların aktiv iştirakını təmin etməyə çalışırlar. Bu yanaşma öyrənmənin daha dinamik və cəlbedici olmasını təmin edir.

2. Rolun funksiyaları

Müəllimin funksiyaları, bilik vermək, dərs planlamaq, qiymətləndirmək və mentor olmaqla bağlıdır. Müəllim dərs proqramını hazırlayır, tələbələrin qazandıqları bilik səviyyəsini izləyir və onlara akademik dəstək verir. Onun rolu tələbələrin biliyini artırmaq və onların inkişafını yönləndirməkdir.

Fasilitatorun funksiyaları isə daha çox öyrənmə mühitini idarə etmək və iştirakçıların öz biliklərini kəşf etmələrini təmin etməkdən ibarətdir. Fasilitator müzakirələri yönləndirərək iştirakçıların suallarını cavablandırır, onları düşünməyə təşviq edir və qrup dinamikasını idarə edir. Bu rol iştirakçıların öz təcrübələrini bölüşmələrinə, bir-birlərindən öyrənmələrinə və yaradıcı düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirmələrinə imkan tanıyır.

3. İştirakçıların rolu

Müəllim tərəfindən idarə olunan dərslərdə iştirakçıların rolu daha passivdir. Tələbələr müəllimdən bilik alır və bu bilikləri mənimsəməyə çalışırlar. Onlar dərs zamanı müəllimin verdiyi məlumatları dinləyir və lazım olduqda suallar verirlər. Bu yanaşma müəyyən bir struktura malik olsa da, tələbələrin aktiv iştirakını məhdudlaşdırır.

Fasilitator mühitində iştirakçıların rolu daha aktivdir. Onlar müzakirələrdə iştirak edirlər, fikir mübadiləsi aparırlar və öz biliklərini bölüşürlər. Fasilitator iştirakçıların düşüncələrini eşidərək onların fikir mübadiləsini təşviq edir. Bu yanaşma tələbələrin özlərinə inamını artırır və onlara öyrənmə prosesində daha çox məsuliyyət hissi verir (Facilitator vs Teacher: Promoting Learning Through Engagement, 2022).

4. Tədris metodları

Müəllimlər adətən ənənəvi tədris metodlarından istifadə edirlər. Bu metodlar dərs izahları, təqdimatlar, yazılı imtahanlar və qiymətləndirmələrə əsaslanır. Müəllim müəyyən bir dərs proqramına uyğun olaraq məlumatları təqdim edir və tələbələrin öyrənmə prosesini izləyir. Bu yanaşma biliklərin sistemli şəkildə öyrədilməsini təmin edir, lakin interaktivliyi məhdudlaşdırır.

Fasilitatorlar isə interaktiv öyrənmə metodlarından istifadə edirlər. Onlar müzakirələr, qrup işləri, layihələr və oyunlar vasitəsilə öyrənmə mühitini dinamikləşdirirlər. Fasilitatorlar iştirakçıların biliklərini kəşf etmələrini təmin edərək onların öyrənmə prosesinə daha fəal qatılmalarına şərait yaradırlar. Bu metodlar tələbələrin düşüncə tərzini inkişaf etdirmək və yaradıcı yanaşmalarını artırmaq üçün əsas hesab olunur (Starkley, 2012)

5. Qiymətləndirmə

Müəllimlər qiymətləndirmə prosesində daha çox formal yanaşma tətbiq edirlər. Onlar testlər, imtahanlar və yazılı tapşırıqlar vasitəsilə tələbələrin biliyini qiymətləndirirlər. Bu yanaşma tələbələrin öyrəndiklərini qiymətləndirmək üçün effektiv olsa da, bəzən iştirakçıların yaradıcılıq və tənqidi düşüncə qabiliyyətlərini qiymətləndirməkdə çətinliklər yarada bilər.

Fasilitatorlar isə qiymətləndirmə prosesini daha az formal yollarla həyata keçirirlər. Onlar qrup müzakirələrini, layihələri və iştirakçıların öz aralarındakı qarşılıqlı əlaqələri izləyərək, öyrənmə prosesinin keyfiyyətini qiymətləndirirlər. Bu yanaşma tələbələrin yaradıcılıq qabiliyyətlərini daha yaxşı başa düşməyə və onların fərdi inkişafını izləməyə imkan verir.

6. Təhsil mühitinin idarə edilməsi

Müəllim təhsil mühitini daha çox idarə edir. O, dərs prosesinin strukturu, tempi və istiqamətini müəyyən edir. Müəllim tələbələrin davranışlarını izləyərək dərs zamanı yaranan problemləri həll edir. Bu yanaşma öyrənmə mühitinin sabit və nizamlı olmasını təmin edir.

Fasilitator öyrənmə mühitini daha az idarə edir. O, iştirakçıların öz aralarındakı qarşılıqlı əlaqələrini təşviq edir və müzakirələrin açıq və konstruktiv olmasını təmin etməyə çalışır. Fasilitatorlar iştirakçıların öz biliklərini kəşf etmələrinə və bir-birlərindən öyrənmələrinə imkan tanıyan bir mühit yaradırlar (Nankar & Shirode, 2009).

Dilçi Hogan C. tədqiqatları nəticəsində belə bir fikrə gəlmişdir ki, müəllim və fasilitator arasındakı fərqlər onların yanaşmalarından, funksiyalarından, iştirakçıların rollarından, tədris metodlarından, qiymətləndirmə üsullarından və təhsil mühitinin idarə edilməsindən qaynaqlanır. Hər iki rol təhsil prosesinin effektivliyini artırmaq və tələbələrin inkişafını dəstəkləmək məqsədi güdür. Müəllimlər bilik verərək və yönləndirərək öyrənmə prosesini dəstəkləyirlər, fasilitatorlar isə bu prosesin iştirakçı mərkəzli olmasını təmin edərək, tələbələrin öz biliklərini kəşf etmələrinə imkan yaradırlar. Bu iki rolun bir-birini tamamlaması müasir təhsil sisteminin dinamikliyini və effektivliyini artırır (Hogan, 2002, p. 36).

Dilçi Robin T. Bye hesab edir ki, müasir təhsil sisteminə müəllim və fasilitatorun rolu getdikcə daha çox əhəmiyyət qazanır. Müəllim klassik biliklərin öyrədilməsi ilə yanaşı, tənqidi düşüncə,

problem həll etmə və yaradıcı yanaşmaların inkişafına da diqqət yetirməlidir. Fasilitator isə tələbələrin aktiv iştirakını təmin edərək onların öz biliklərini kəşf etmələrinə kömək edir (Robin, 2017, p. 189).

Müəllim və fasilitatorun innovativ təlim metodlarının tətbiqində rolu

Müəllim və fasilitatorun innovativ təlim metodlarının tətbiqində rolu danılmazdır. Müəllim və fasilitatorlar innovativ təlim metodlarını düzgün seçib təlim prosesində tətbiq edə bilərsə, dərslərin səmərəliliyinə və dərin mənimsənilməsinə nail ola bilərlər. Müəllim və fasilitator auditoriyada təhsil alan üçün əhatəli və əlçatan təhsil mühiti yaratmalıdır. Tələbələrin inkişafını daim yoxlamalı və düzgün yolda addımladıqlarına əmin olmalıdırlar.

Dilçi Prakash Jagtap məqaləsində innovativ təlim metodlarının tətbiqində müəllim və fasilitatorun rolunu araşdırmışdır. O hesab edir ki, fəal təlim metodları, fəal öyrənmə mühiti və layihə əsaslı öyrənmə metodları tədris prosesində müəllimi əsas faktora çevirir. Müəllim yeni metodları qəbul etməli və dərslərdə daim istifadə etməlidir. Fasilitatorlar tələbənin sanki dostu olurlar və daim əməkdaşlıq edirlər. Onlar məsləhətçi, məlumat ötürən və sorğu aparan rolu oynayır və tələbələri istiqamətləndirirlər (Prakash, 2016, p. 3904). Müəllim və fasilitatorun innovativ təlim metodlarının tətbiqindəki rolu aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar.

Müəllimin rolu

A. Metodların seçimi və tətbiqi

Müəllim təlim metodlarının seçilməsində və tətbiqində mərkəzi bir rol oynayır. Onlar tədris proqramına uyğun innovativ metodları müəyyən etməli, bu metodların necə tətbiq olunacağını planlaşdırmalı və dərslərdə istifadə etməlidirlər. Müəllim tələbələrin yaşına, bilik səviyyəsinə və maraqlarına uyğun metodlar seçərək onların daha səmərəli öyrənməsini təmin edə bilər.

B. İştirakın təşviqi

Müəllim innovativ təlim metodlarını tətbiq edərkən tələbələrin aktiv iştirakını təmin etməlidir. Onlar tələbələrin suallar verməsini, müzakirələrə qoşulmasını və qrup fəaliyyətlərində iştirak etməsini təşviq edən bir mühit yaratmalıdır. Müəllimlərin motivasiyaedici rol oynayaraq tələbələrə öz fikirlərini sərbəst ifadə etməyə imkan tanıması öyrənmə prosesinin keyfiyyətini artırır.

C. Dəstək və rəhbərlik

Müəllim innovativ təlim metodlarının tətbiqi zamanı tələbələrə dəstək və rəhbərlik etməlidir. Tələbələr yeni metodları tətbiq edərkən çətinliklərlə qarşılaşa bilərlər. Müəllim onların problemlərini dinləyərək həll yolları təqdim etməli və onları yeni təlim metodlarını tətbiq etməyə yönləndirməlidir. Bu tələbələrin özünə inamını artırır və öyrənmə prosesinə daha fəal qatılmalarını təmin edir.

Fasilitatorların rolu

A. İştirakçı mərkəzli yanaşma

Fasilitator innovativ təlim metodlarının tətbiqində iştirakçı yanaşma tərzini təşviq edir. Onlar tələbələrin öz biliklərini kəşf etmələrinə, fikir mübadiləsi aparmalarına və bir-birlərindən öyrənmələrinə imkan yaradır. Fasilitatorlar tələbələrin düşüncə tərzini inkişaf etdirmək və onların yaradıcı yanaşmalarını stimullaşdırmaq üçün onları müzakirələrə yönləndirirlər.

B. Qrup dinamikasının idarə edilməsi

Fasilitator qrup dinamikasını idarə edərək öyrənmə mühitinin sağlam olmasını təmin edir. Onlar müzakirələrin konstruktiv şəkildə davam etməsini, iştirakçıların bir-birilə əməkdaşlıq etməsini və qarşılıqlı hörmətin qorunmasını təşviq edirlər. Bu yanaşma tələbələrin birgə öyrənmə təcrübəsini artırır və kollektiv düşüncə qabiliyyətini inkişaf etdirir.

C. Fikir mübadiləsi və kreativlik

Fasilitatorlar tələbələrin yaradıcı fikirlərini ortaya qoymalarına və yeni yanaşmalar inkişaf etdirmələrinə şərait yaradırlar. Onlar iştirakçılara suallar verərək, müzakirələri yönləndirərək və onların fikirlərini dəyərləndirərək, öyrənmə prosesini daha dinamik və cəlbəedici hala gətirirlər. Bu yanaşma tələbələrin yaradıcı düşüncə qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və problem həll etmə bacarıqlarını artırmaq üçün əlverişlidir.

Innovativ təlim metodlarının tətbiqi həm müəllimlərin, həm də fasilitatorların rolunu gücləndirir və tələbələrin öyrənmə təcrübəsini zənginləşdirir. Bu metodların bir sıra üstünlükləri vardır:

- **Tələbələrin aktiv iştirakı:** İnnovativ metodlar tələbələrin dərslərdə daha aktiv iştirak etmələrini təmin edir.
- **Tənqidi düşüncə bacarıqlarının inkişafı:** Bu yanaşmalar tələbələrin tənqidi düşüncə və problem həll etmə bacarıqlarının inkişaf etdirmək üçün əlverişlidir.
- **Yaradıcı fikirlərin inkişafı:** Tələbələr innovativ metodlar vasitəsilə öz yaradıcı fikirlərini ortaya qoya bilirlər.
- **Müxtəlif öyrənmə tərzlərinə uyğunlaşma:** İnnovativ metodlar müxtəlif öyrənmə tərzlərinə uyğunlaşma imkanı təqdim edir. Beləliklə, hər bir tələbənin ehtiyaclarını qarşılıyır.

Elmi yenilik

Müəllim və fasilitator innovativ təlim metodlarının tətbiqində mərkəzi bir rol oynayır. Müəllim bu metodların seçilməsi, tətbiqi və tələbələrin dəstəklənməsi ilə bağlı məsuliyyət daşıyır. Fasilitator isə iştirakçı mərkəzli yanaşmanı təşviq edərək öyrənmə mühitini dinamik və cəlbedici edir. Hər iki rol tələbələrin öyrənmə prosesini zənginləşdirmək, onların aktiv iştirakını artırmaq və yaradıcılıqlarını inkişaf etdirmək məqsədi güdür. Beləliklə, innovativ təlim metodlarının tətbiqi müasir təhsil sisteminin keyfiyyətini artırır və tələbələrin gələcək uğurlarına zəmin yaradır.

Praktik əhəmiyyət

Məqalə təhsil işçiləri üçün dəyərli mənbədir. Müəllimin fasilitator funksiyası məqalədə ətraflı izah edilmişdir ki, müəllimlər məqalə materialında səmərəli istifadə edə bilirlər.

Nəticə

İnnovativ təlim metodlarının tətbiqi gələcəkdə daha da əhəmiyyətli olacaq. Müəllimlərin və fasilitatorların bu metodları səmərəli şəkildə tətbiq edə bilməsi tələbələrin inkişafını dəstəkləmək və müasir təhsil sisteminin tələblərinə cavab vermək üçün vacibdir. Bu şəraitdə müəllimlərin və fasilitatorların peşəkar inkişafı, yeni metodlar öyrənməsi və tətbiqi, təhsil sisteminin keyfiyyətini artıracaq.

Eyni zamanda məktəblərdə, universitetlərdə və digər təhsil müəssisələrində innovativ təlim metodlarının tətbiqi üçün müvafiq mühitin yaradılması da əhəmiyyətlidir. Bu mühit müəllimlərin və fasilitatorların innovativ yanaşmalar tətbiq etməsini asanlaşdırmalı, tələbələrin fəal iştirakını təmin etməli və onların öyrənmə prosesini zənginləşdirməlidir.

Apardığımız tədqiqatları yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müəllim və fasilitator innovativ təlim metodlarının tətbiqində mərkəzi rol oynayır. Müəllim bilik verərək və yönləndirərək öyrənmə prosesini dəstəkləyir, fasilitator isə bu prosesin iştirakçı mərkəzli olmasını təmin edərək, tələbələrin öz biliklərini kəşf etmələrinə imkan yaradır. İnnovativ təlim metodlarının tətbiqi, müasir təhsil sisteminin keyfiyyətini artırır, tələbələrin motivasiyasını artırır və onların yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir. Bu yanaşmalar gələcək nəsillərin daha müstəqil, yaradıcı və tənqidi düşüncə fərdlər olmasına zəmin yaradır. Beləliklə, təhsil sahəsindəki bu innovasiyalar, cəmiyyətin inkişafında və gələcək uğurlarında mühüm rol oynayacaq.

Ədəbiyyat

1. Clapper, T. C. (2009). *Moving away from teaching and a facilitator of learning*.
2. *Facilitator vs Teacher: Promoting Learning Through Engagement*. (2022, October 20). <https://soeonline.american.edu/blog/facilitator-vs-teacher/>
3. Hogan, C. (2002). *Understanding Facilitation*.
4. Musseau Ashley Innovative Teaching Techniques by Learning Facilitators January. (2024).
5. Nankar, P., & Shirode, S. (2009). *Current trends in Education*. Nutan publication.
6. Prakash Jagtap. (2016). Teacher's Role as facilitator in Learning. *SRJIS*, 3(17).
7. Purnama, N. D. (2015). An Investigation of Teacher's Role of Facilitators in Teaching Writing in the Classroom. *ELT Perspective*, 3(2).
8. Robin, T. (2017). Bye The Teacher as a Facilitator for Learning. Proceedings of the 9th International Conference on Computer Supported Education (CSEDU 2017). Volume 1, pp. 184-195. <https://www.scitepress.org/papers/2017/63786/63786.pdf>
9. Starkey, L. (2012). *Teaching and learning in the digital age* Rutledge.

10. Vienna, S. (2008). *The role of the teacher as facilitator*.
11. William and Dunn *Difference between Facilitator and Teachers*. (2008).

Daxil oldu: 28.08.2024

Baxışa göndərildi: 31.10.2024

Təsdiq edildi: 01.12.2024

Çap olundu: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/94-102>

Kamran Mammadov
Adam Mickiewicz University
Master student
amranmemmedov66@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-0281-948X>

Women in Parliament and Military Spending: A Comparative Analysis of the Caucasus And Middle East

Abstract

This study explores the relationship between women's parliamentary representation and military spending in the Caucasian and Middle Eastern regions. Using Azerbaijan, Armenia, and Georgia from the Caucasus and Israel, Lebanon, and Jordan from the Middle East, the research employs a comparative analysis method to examine the impact of gender diversity in politics on defense expenditures. The study considers GDP, population size, and birth rate as control variables. Findings reveal that while increased female representation in parliament correlates with reduced military spending in the Caucasus, this relationship is insignificant. Conversely, in the Middle East, higher female representation is associated with increased military expenditure. These results highlight the complex role of sociopolitical contexts in shaping the impact of gender diversity on policy outcomes. The paper concludes by emphasizing the need for further research on gender representation in both legislative and executive branches to understand its broader implications for militarization.

Keywords: *gender representation, military spending, Caucasus, Middle East, policy analysis*

Kamran Məmmədov
Adam Mickiewicz Universiteti
magistrant
amranmemmedov66@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-0281-948X>

Parlamentdə qadınlar və hərbi xərclər: Qafqaz və Yaxın Şərqi müqayisəli analizi

Xülasə

Bu tədqiqat Qafqaz və Yaxın Şərqi regionlarında qadınların parlamentdəki təmsilçiliyi ilə hərbi xərclər arasındakı əlaqəni araşdırır. Qafqazdan Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan, Yaxın Şərqi isə İsrail, Livan və İordaniya nümunələrindən istifadə edərək, gender müxtəlifliyinin siyasətdə müdafiə xərclərinə təsirini öyrənmək üçün müqayisəli təhlil metodu tətbiq edilmişdir. Araşdırmada ÜDM, əhali sayı və doğum nisbəti kimi nəzarət dəyişənləri (control variables) nəzərə alınmışdır.

Tapıntılar göstərir ki, Qafqazda qadınların parlamentdəki təmsilçiliyinin artması hərbi xərclərin azalması ilə əlaqəlidir, lakin bu əlaqə əhəmiyyət kəsb edəcək səviyyədə deyil. Əksinə, Yaxın Şərqi isə daha yüksək qadın təmsilçiliyi artan hərbi xərclərlə əlaqələndirilir. Nəticələr gender müxtəlifliyinin siyasət nəticələrinə təsirindəki mürəkkəb rolunu vurğulayır. Araşdırma, militarizasiyanın geniş təsirlərini başa düşmək üçün qanunverici və icraedici orqanlarda gender təmsilçiliyinə dair əlavə tədqiqatların vacibliyini qeyd edir.

Açar sözlər: *gender təmsilçiliyi, hərbi xərclər, Qafqaz, Yaxın Şərqi, siyasət təhlili*

Introduction

In recent decades, there has been growing recognition of the importance of gender equality in various fields of society, including political representation. Women's participation in politics has been linked to numerous positive outcomes, such as increased social welfare, and economic development.

However, limited research has explored the relationship between female parliament participation and military spending, particularly in regions characterized by geopolitical complexities. This research paper aims to investigate the impact of women's representation in national parliaments on military expenditure in the Caucasian Region and the Middle East. Previous studies have highlighted the positive correlation between female political representation and policy outcomes pertaining to education, health, and social welfare. Nevertheless, the specific impact of women's involvement in parliament on military spending remains an underexplored area of research.

Research

The Caucasian Region, countries such as Azerbaijan, Armenia, and Georgia, brings an intriguing context for analyzing the relationship between female parliament participation and military expenditure. These nations share a complex history of conflicts and security concerns, which make military spending a significant aspect of their fiscal policies. On the other hand, the Middle East faces ongoing regional tensions, urging it to prioritize its military spending above most other government expenditures. By examining these regions, we can gain insights into how female representation in parliaments might shape military spending patterns. To comprehensively evaluate the relationship, this study considers a set of control variables, including GDP, population size, and birth rate. These factors are essential for capturing additional contextual nuances that may influence the relationship between female parliament participation and military expenditure. This research paper aims to contribute to the existing literature on women's political representation and military spending.

The findings of this study will shed light on the potential influence of gender diversity in political decision-making on national defense priorities, informing policymakers and stakeholders on the significance of gender-inclusive governance for sustainable and equitable development.

Literature Review

The study of women's participation in decision-making and its influence on a country's foreign policy has been extensively researched mainly by feminist scholars. In this section we delve deeper into the existing literature to incorporate previous findings on this topic into our analysis. Findings, however, are quite controversial as researchers did not come to consensus regarding the role of female leaders on state behavior. We will discuss controversies and the gaps in existing literature as well as the theory that our research is based upon.

The relationship between extensive military spending and lack of female representation is mainly linked to the dominance of patriarchal norms. Therefore, our research is built on the theoretical assumption that patriarchal norms have contributed to the increase of military industry. Hallagan (Hallagan, 2012) argues that there are striking similarities between patriarchy and militarism as the latter emerges from the characterization of male and female gender roles thus men are trained to become aggressive, and their sense of compassion is pressured.

Indeed, it is believed that militarism has emerged as a consequence of patriarchy as they sustain and reinforce each other (Elveren & Moghadam, 2022).

Association between male dominance and violence is psychologically explained by the American Psychological Association (American Psychological Association, 2018) as masculine characteristics and expectations increase the potential of men to engage in general acts of violence from an early age.

To identify the influence of females in government decisions, some studies have focused on specific countries; for instance, Itzkovitch-Malka and Friedberg (2018) revealed that Israeli female legislators mainly address issues related to the soft policy such as gender equality, education, health and welfare and refrain from being involved in national security problems. Moreover, Kang & Kim

(2020) have found that countries facing external territorial threats have lower percentages of women in parliament compared to countries facing other or no external threats, meaning that people prefer "masculine" leaders during territorial conflicts. These findings show the expectations of society from female versus male representatives of government mirroring the gender stereotypes.

Whether increasing the number of female leaders will lead to more pacifist foreign policy decisions or not is highly contested in the literature. Majority of scholars such as Lazarou and Zamfir (2021) have presented women's positive role in peacekeeping by arguing that gender equality contributes to peace, and peace negotiations involving women have a better chance of being sustainable and effective (p.1). Caprioli (2005) has revealed that states with higher gender inequality end up having more internal conflicts such as civil war.

Nevertheless, a view of women being as aggressive in military decisions as men also finds its support in the literature. Schramm and Stark (2020) argue that female leaders are more inclined to start military conflicts to show their toughness and gain support.

As female leaders are expected to be "weak" and "soft" they act in a complete reverse manner to keep the power. Similarly, Swers (2007) found that women senators in the US needed to be heavily involved in national defense sponsorship so that they can have credibility in the eyes of the public that sees males more capable of protecting security rather than females. Such stereotypes have unwillingly made women act more hostile in politics for securing their place among male counterparts.

Apart from the influence of female participation in decision-making, there are other factors affecting the amount of military spending that we have included in our study as control variables. If we take Kantian perspective, it is usually democratic countries that will not fight each other because the power of leaders is restrained by democratic institutions and war may negatively affect leaders' image during elections (Russet, 2013).

Therefore, the level of democracy and regime type are important for such type of research. Another finding by Regan (Regan, 2005) demonstrates that birth rate, which is an indirect indicator of women's participation in labor, is a factor associated with the use of force by state. He argues that countries with low birthrates are less likely to go to war. Additionally, we can consider the Composite Index of National Capabilities as an important variable coming from realist theory explaining the power of a country. It includes six indicators – military expenditure, military personnel, energy consumption, iron and steel production, urban population, and total population (Correlates of War, n.d.).

Data and Methods

Our research is based on comparative analysis of Caucasian and Middle Eastern regions on the topic of militarization as both have undergone serious conflicts in the past decades.

For that we have taken three countries, Azerbaijan, Armenia, and Georgia from the Caucasus and compared the findings with that of randomly chosen three countries from the Middle East, Israel, Lebanon, and Jordan to see the similarities and differences in the results. The independent variable is percentage of women in the national parliament, dependent variable is military spending of the country and control variables are GDP, population size and birth rate. Our control variables are based on the literature review.

By combining these diverse variables in one study our research will contribute to the existing literature and feminist studies of war.

Main Results for Caucasian Region

Descriptive Statistics

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
wom par	75	11.582	5.475	3.053	33.645
mil ex	75	3.294	1.521	.616	9.159
gdp	75	30.977	19.967	5.012	78.913
population	75	5.284	2.737	2.711	10.146
birth rate	75	14.315	1.934	11.1	19.2

In this table we see the numbers representing mean, min, and max levels of observations. The total number of observations is seventy-five. Mean value of the percentage of seats held by women in these countries from 1997 to 2021 is 11.582, while the average level of military expenditure for these countries is 3.294. The mean number of women represented in parliament for the Caucasian region is quite low, if you consider that worldwide “women take an average of 25.8 percent of the seats available” (UN, 2023).

Pairwise correlations

Variables	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
(1) mil_ex	1.000				
(2) wom_par	0.168 (0.149)	1.000			
(3) gdp	0.386* (0.001)	0.641* (0.000)	1.000		
(4) population	0.087 (0.458)	0.308* (0.007)	0.288* (0.012)	1.000	

(5) birth_rate	0.159	0.203	0.522*	0.555*	1.000
	(0.174)	(0.080)	(0.000)		(0.000)
	(0.375)	(0.024)	(0.052)		(0.000)

*** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

The results of pairwise correlation demonstrate that there is quite weak correlation between women in parliament and military expenditure which is also not significant. The only significant correlation is between GDP and Military expenditure of the country. To explore it further we have done a regression analysis.

Linear regression							
mil_ex	Coef.	St.Err.	t-value	p-value	[95% Conf	Interval]	Sig
wom_par	-.054	.042	-1.28	.206	-.138	.03	
gdp	.047	.013	3.52	.001	.021	.074	***
population	-.269	.204	-1.32	.191	-.676	.137	
birth_rate	-.159	.129	-1.23	.222	-.417	.099	
Constant	5.403	1.87	2.89	.005	1.672	9.135	***

Mean dependent var	3.294	SD dependent var	1.521
R-squared	0.194	Number of obs	75

*** $p < .01$, ** $p < .05$, * p

The results from the ANOVA section show that our model is 19.4 % explanatory.

The main finding based on the regression model is that there is a statistically significant and positive relationship between GDP and Military Spending. Every 1% increase in GDP leads to a 0.47 increase in Military Spending. When it comes to our main research question, the model shows there is a negative correlation between the number of females represented in parliament and military spending, however it stays insignificant. Maybe increasing our data could make this finding more significant. But we can also see that the size of population and birth rate contribute to less military spending, therefore the number of females in parliament is not the only variable behind decreased militarization.

Main Results for Middle Eastern Region

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
wom_par	75	9.936	8.022	0	28.333

Descriptive Statistics

In this table we see the numbers representing mean, min, and max levels of observations. The total number of observations is seventy-five. Mean value of the percentage of seats held by women in three countries from 1997 to 2021 is 9.936, while the average level of military expenditure for these countries is 5.252. The mean number of women represented in parliament for the Middle Eastern region is lower than in Caucasian region and worldwide average of 25.8 percent.

Pairwise correlations

Variables	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
(1) mil_ex	1.000					
(2) wom_par	0.248*	1.000				
	(0.032)					
(3) gdp_grw	0.305*	0.057	1.000			
	(0.008)	(0.628)	0			
(4) birth_rate	0.444*	-0.100	0.334*	1.000		
	(0.000)	(0.393)	(0.003)			
(5) tot_pop	-0.370*	0.439*	-0.460*	-0.420*	1.000	
	(0.001)	(0.000)	(0.000)	(0.000)		
(6) tot_pop	-0.370*	0.439*	-0.460*	-0.420*	1.000*	1.000
	(0.001)	(0.000)	(0.000)	(0.000)	(0.000)	

*** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

The results of the Pairwise correlations show that the number of women in parliament and its relation to military expenditure is positively related. This is quite an interesting finding which contradicts with the previous literature. However, the results for birth rate support the literature as Regan (2005) also found that the rising birth rate is associated with higher militarization.

Linear regression

mil_ex	Coef.	St.Err.	t-value	p-value	[95% Conf	Interval]	Sig
wom_par	.056	.012	4.57	0	.032	.081	***
gdp_grw	-.01	.024	-0.42	.679	-.057	.037	
birth_rate	.065	.022	3.02	.004	.022	.108	***
tot_pop	-.234	.062	-3.78	0	-.358	-.111	***
Constant	5.005	.742	6.75	0	3.526	6.485	***
Mean dependent var			5.252	SD dependent var		0.922	
R-squared			0.421	Number of obs		75	
F-test			12.706	Prob > F		.000	
Akaike crit. (AIC)			168.778	Bayesian crit. (BIC)		180.366	

*** $p < .01$, ** $p < .05$, * $p < .1$

*** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

To investigate further the positive relation between women in parliament and military expenditure we did linear regression. The results demonstrate that there is a significant level of positive correlation between the two variables. Interestingly, we did not find the same results while running the regression for the Caucasian region. Additionally, the increasing size of population is negatively associated with militarization which can be explained through mass emigration happening in Middle Eastern countries.

Limitations

A key limitation of this research is the fact that foreign policy and military decision-making is mostly concentrated in the executive governmental branches. This factor makes it clear that governmental systems in selected countries put limits on the influence of parliaments, where female representation is measured (Lazarou & Zamfir, 2021). In countries like Azerbaijan, Jordan, and Israel, the state's leader largely controls foreign and defense policies, with parliaments playing a secondary, budgetary role. Even in parliamentary systems like Armenia and Georgia, the executive of the state remains the primary decision-maker in foreign policies as well as defense matters.

Moreover, many executive offices among the selected countries have minimal women representation which reduces the gender diversity factor, examined in this research, to influence military spending (Kyosuke, 2024). This dynamic makes it difficult to fully understand the involvement of females in the legislative process, which should affect the military spending in this case.

The researchers in the future could address this limitation by considering gender representation in parliaments as well as within executive branches and key decision-making bodies for better understanding of the influence of gender on militarization (Schramm & Stark, 2020).

Conclusion

Although our group's initial thesis was concentrated on the idea that high female participation in the state decision-making process decreases the militarization level of the state, we have revealed that:

- 1) Increasing female participation is associated with less military spending in Caucasian region, although it is not significant finding.
- 2) For the Middle East, there is a controversial result as increasing female participation is associated with more military spending.

The role of females in parliament is not a decisive factor for military spending and there are more important variables such as GDP and population size. Our study has revealed that GDP plays a significant role in determining a country's militarization for the Caucasian Region. However, GDP is not a significant factor when it comes to the Middle East.

The population variable has shown a similar relationship with militarization for both regions: as the size of population increases military spending decreases. In the case of the Middle East, we should consider factors such as mass emigration that influence the size of the population. This study's limitation is that the foreign policy as well as military decisions are primarily made by states' leaders and their office, often with minimal female representation which limits the influence we were looking for in this study.

In conclusion, our initial research assumption that high militarization is associated with lower female representatives in parliaments was rejected for the Middle Eastern region and stayed insignificant for the Caucasus. The results may be modified if the future research considers data from all the Middle Eastern countries, and including the gender representation in executive body offices. This paper has also revealed differences between two regions and the impact of factors such as GDP, birth rate, and population that should be taken into consideration during future research.

References

1. American Psychological Association. (2018). *Harmful masculinity and violence*. <https://www.apa.org/pi/about/newsletter/2018/09/harmful-masculinity>
2. Caprioli, M. (2005). Primed for violence: The role of gender equality in predicting internal conflict. *International Studies Quarterly*, 49(2), 161-178. <https://doi.org/10.1111/j.0020-8833.2005.00340>
3. Correlates of War. (n.d.). *National material capabilities*. <https://correlatesofwar.org/data-sets/national-material-capabilities>
4. Elveren, A. Y., & Moghadam, M. V. (2022). Militarization and gender inequality: Exploring the impact. *Journal of Women, Politics & Policy*, 43(4), 427-445. <https://doi.org/10.1080/1554477X.2022.2034430>
5. Hallagan, D. (2012). Patriarchy and militarism. *Verbum*, 10(1), Article 15. <https://fisherpub.sjf.edu/verbum/vol10/iss1/15>
6. Itzkovitch-Malka, R., & Friedberg, C. (2018). Gendering security: The substantive representation of women in the Israeli parliament. *European Journal of Women's Studies*, 25(1), 3-4. <https://doi.org/10.1177/1350506817710224>
7. Kang, A. J., & Kim, N. K. (2020). Territorial threat and women's legislative representation. *Democratization*, 27(2), 340-358. <https://doi.org/10.1080/13510347.2019.1700953>
8. Kyosuke, K. (2024). *More Equality for Women Does Mean Less War: Descriptive Representation, Legislative Votes, and International Conflict*. <https://doi.org/10.31235/osf.io/rxum2>
9. Lazarou, E., & Zamfir, L. (2021). *Women in foreign affairs and international security*. European Parliament.
10. Regan, P. M., & Paskeviciute, A. (2003). Women's access to politics and peaceful states. *Journal of Peace Research*, 40(3), 287-302. <https://doi.org/10.1177/0022343303040003003>
11. Russett, B. (2013). *Liberalism*. In T. Dunne, M. Kurki, & S. Smith (Eds.). *International relations theories*. Oxford University Press.
12. Schramm, M., & Stark, A. (2020). Peacemakers or iron ladies? A cross-national study of gender and international conflict. *Security Studies*, 29(3), 515-548. <https://doi.org/10.1080/09636412.2020.1763450>
13. Swers, M. (2007). Building a reputation on national security: The impact of stereotypes related to gender and military experience. *Legislative Studies Quarterly*, 32(4), 559-595. <https://doi.org/10.3162/036298007782398533>
14. United Nations. (2023). *For first time, women represented in all parliaments of the world*. *UN News*. <https://news.un.org/en/story/2023/03/113411>

Received: 20.09.2024

Revised: 25.10.2024

Accepted: 07.12.2024

Published: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/103-109>

Elnur Mirzəzadə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
e.mirzazada646@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-1326-393X>

Qlobal elektron kommərsiya bazarının mövcud vəziyyətinin təhlili

Xülasə

Qlobal elektron kommərsiya bazarının mövcud vəziyyəti son illərdə sürətlə inkişaf edib. İnternet və mobil texnologiyalarının geniş yayılması, həmçinin rəqəmsal ödəniş sistemlərinin inkişafı, bu sahənin sürətli böyüməsini təmin edib. Dünya üzrə elektron ticarətin həcmi hər il artmaqda davam edir və müxtəlif sahələrdə, xüsusən pərakəndə satış, xidmətlər, təhsil və turizm kimi sahələrdə aktiv olaraq istifadə olunur.

Məqalə qlobal elektron kommərsiya bazarının mövcud vəziyyətinin təhlilinə həsr olunub. Bu yazıda elektron ticarətin sürətlə inkişaf edən bazarını təsir edən əsas amillər, o cümlədən internetin və mobil texnologiyaların geniş yayılması, rəqəmsal ödəniş sistemlərinin inkişafı və pandemiya dövrünün təsirləri müzakirə ediləcəkdir. Həmçinin, elektron ticarət bazarının böyük oyunçuları – Amazon, Alibaba və eBay kimi şirkətlərin rolu, eləcə də regional bazarlarda fəaliyyət göstərən yeni startapların rəqabətə girməsi təhlil olunacaq. Məqalə, mobil tətbiqlər və sosial media platformalarının elektron ticarətə inteqrasiyasını, təhlükəsizlik məsələlərini, vergi tənzimləmələrini və müştəri məlumatlarının qorunmasını da əhatə edəcəkdir. Nəhayət, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə internet istifadəçilərinin artması və rəqəmsal xidmətlərə olan tələbatın bazarın gələcək inkişafına təsiri haqqında da mülahizələr təqdim ediləcəkdir. Bu tədqiqat, qlobal elektron kommərsiya bazarının dinamikasını anlamağa və onun gələcək perspektivlərini qiymətləndirməyə kömək edəcəkdir.

Açar sözlər: e-kommərsiya, bazar, qlobal, sosial media, internet

Elnur Mirzəzadə
Azerbaijan State University of Economics
Master student
e.mirzazada646@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-1326-393X>

Analysis of the Current State of the Global Electronic Commerce Market

Abstract

The current state of the global e-commerce market has developed rapidly in recent years. The widespread use of the Internet and mobile technologies, as well as the development of digital payment systems, have ensured the rapid growth of this sector. The volume of e-commerce worldwide continues to grow every year and is actively used in various fields, in particular, in retail, services, education and tourism.

The article is devoted to the analysis of the current state of the global e-commerce market. This article will discuss the main factors affecting the rapidly developing e-commerce market, including the widespread use of the Internet and mobile technologies, the development of digital payment systems and the effects of the pandemic period. It will also analyze the role of major players in the e-commerce market - companies such as Amazon, Alibaba and eBay, as well as the entry of new startups operating in regional markets into competition. The article will also cover the integration of mobile applications and social media platforms into e-commerce, security issues, tax regulations and customer data protection. Finally, considerations will be presented on the impact of the growth of internet users in developing countries and the demand for digital services on the future

development of the market. This study will help to understand the dynamics of the global e-commerce market and assess its future prospects.

Keywords: *e-commerce, market, global, social media, internet*

Giriş

Qlobal elektron ticarət bazarı son illərdə sürətli inkişafını davam etdirir və dünya iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. İnternetin yayılması, texnoloji inkişafı və mobil cihazların geniş istifadəsi elektron ticarətin artmasına zəmin yaratmışdır. Bu bazar, məhsul və xidmətlərin internet üzərindən alqı-satqısını əhatə edir və istehlakçılara müxtəlif seçimlər, rahatlıq və zaman qənaəti təklif edir. 2020-ci ildən bəri pandemiya dövrü elektron ticarətin sürətli artımını təşviq etmişdir. Online alış-verişin populyarlaşması, xüsusilə fiziki mağazaların bağlanması və karantin tədbirlərinin tətbiq edilməsi ilə güclənmişdir. 2023-cü ilin sonunda, qlobal elektron ticarət bazarının həcmi 5 trilyon ABŞ dollarını keçmişdir və bu rəqəmin artmağa davam etməsi gözlənilir.

Yeni texnologiyalar, elektron ticarət bazarının inkişafında mühüm rol oynayır. Süni intellekt (AI), böyük verilənlər (Big Data), bulud texnologiyaları və blockchain texnologiyası bu sektorda inkişafa təkan verməkdədir. AI əsaslı personalizasiya, müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmaq və satışları artırmaq üçün geniş istifadə olunur. Eyni zamanda sürətli və təhlükəsiz ödəmə sistemləri, müştəri məmnuniyyətinin artırılmasına yönəlmişdir. Elektron ticarət bazarında müştəri davranışları da dəyişmişdir. Mobil cihazlar üzərindən alış-verişin artması, sosial media və influencer marketinginin güclənməsi, həmçinin özəl və fərdi təkliflərin artması müştəri yönümlü biznes modellərinin inkişafına səbəb olmuşdur. İstehlakçılar daha çox çevik, sürətli və fərdiləşdirilmiş alış-veriş təcrübəsi axtarırlar.

Tədqiqat

Şimali Amerika, Avropa və Asiya-Pasifik bölgələri, elektron ticarət bazarının ən böyük hissəsini təşkil edir. ABŞ, Çində yerləşən Alibaba və Amazon kimi nəhəng şirkətlər bazarın liderləri arasındadır. Asiya-Pasifik bölgəsi xüsusilə mobil ticarətin güclü artımını müşahidə edir və bu regionun bazar payı getdikcə artır (He, Wu, & Choi, 2021).

Qlobal elektron ticarət bazarının gələcəyi texnoloji yeniliklər və müştəri ehtiyaclarının dəyişməsi ilə sıx əlaqəlidir. 5G şəbəkələrinin geniş yayılması, həmçinin internetin daha sürətli və daha etibarlı olması, onlayn alış-verişin daha da yayılmasına şərait yaradacaq. Bu, xüsusilə mobil ticarətin böyüməsini təşviq edəcək, çünki istehlakçılar artıq məhsul və xidmətləri daha sürətli və rahat şəkildə əldə etmək istəyirlər. Bu dəyişikliklər, eyni zamanda sosial media və rəqəmsal marketing strategiyalarının daha da güclənməsinə səbəb olacaq. Müştəri təcrübəsini yaxşılaşdırmaq və onların məmnuniyyətini təmin etmək üçün daha çox interaktiv və fərdiləşdirilmiş həllər inkişaf etdiriləcəkdir. Əlavə olaraq, ekoloji məsuliyyət və davamlılıq prinsiplərinə riayət etmək daha önəmli olacaqdır. İstehlakçılar arasında ekoloji cəhətdən təmiz və davamlı məhsulların tələbi artmaqdadır. Bu səbəbdən, "yaşıl ticarət" və ekoloji cəhətdən məsuliyyətli istehsalçı və ticarət platformalarının böyüməsi gözlənilir. E-ticarət şirkətləri, təkrar istifadə edilə bilən qablaşdırmaların tətbiqi, karbon izinin azaldılması və enerji səmərəliliyinə diqqət yetirməklə, çevik və ekoloji dostu biznes modellərini tətbiq etməyə çalışacaqdır (Hong, Han, & Shim, 2018).

Qlobal elektron ticarət bazarının daha da inteqrasiya edilməsi və birləşməsi təhlil olunan başqa bir perspektivdir. Elektron ticarət, yalnız yerli bazarlar üçün deyil, həm də beynəlxalq miqyasda genişlənir. Çinin Alibaba və ABŞ-nin Amazon kimi nəhəngləri, xüsusilə inkişaf etməkdə olan bazarlarda öz təsirini artırmaq üçün strategiyalarını davam etdirir. Bu, kiçik və orta ölçülü müəssisələrin beynəlxalq bazarlara çıxması üçün yeni imkanlar yaradır. Eyni zamanda, istehlakçılara müxtəlif ölkələrdən məhsulların sürətli və təhlükəsiz şəkildə təqdim edilməsi ehtiyacı ortaya çıxır, buna görə də beynəlxalq ticarətə yönəlmiş logistika və tənzimləmə sahəsində yeni həllərin inkişafı vacib olacaqdır (Wang & Lee, 2023).

Elektron ticarət bazarının inkişafı ilə yanaşı, bir sıra çətinliklər və təhlükəsizlik məsələləri də mövcuddur. Bu sahənin ən böyük problemlərindən biri informasiya təhlükəsizliyidir. Hər il çoxsaylı məlumat sızıntıları və kiber hücumlar elektron ticarət platformalarına ciddi ziyan vurur. Müştəri məlumatlarının qorunması və ödəniş sistemlərinin təhlükəsizliyi məsələləri bazarın önündə duran

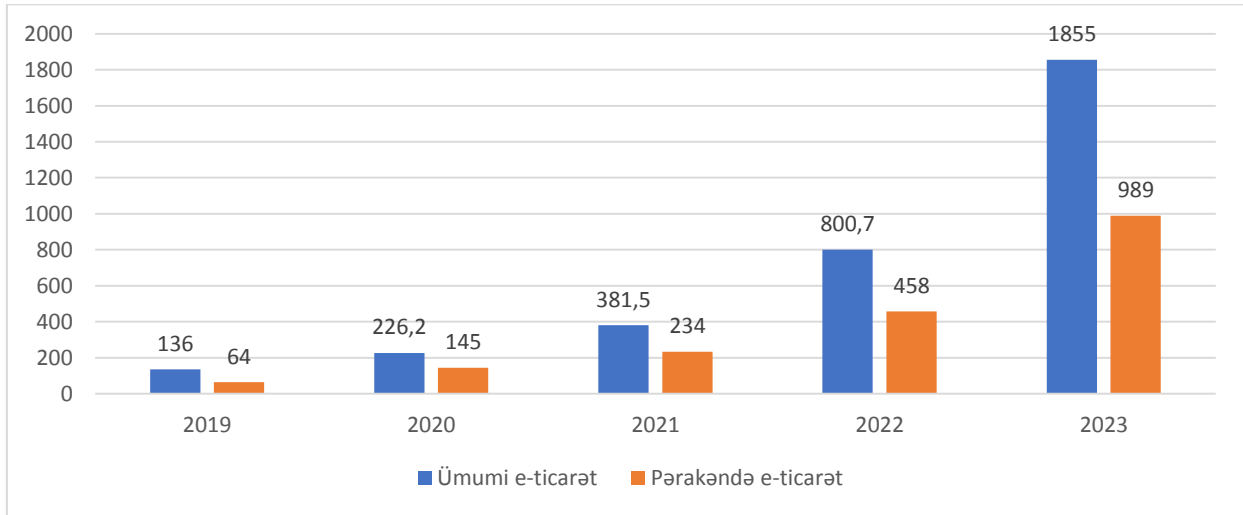
prioritetlərdən biridir. Eyni zamanda, onlayn ticarətə olan tələbin artması ilə birlikdə, logistika və təchizat zənciri problemləri də daha da mürəkkəbləşir. Bu problemlər, xüsusilə qlobal çatdırılma şəbəkələrinin və anbar idarəetmə sistemlərinin optimallaşdırılmasını tələb edir.

Elektron ticarətin gələcək inkişafında rəqəmsal ödənişlərin artan rolu da xüsusi yer tutur. Kripto valyutalar və blokçeyn texnologiyası, ödənişləri daha sürətli, daha təhlükəsiz və daha şəffaf hala gətirəcəkdir. Kripto pul vahidlərinin, xüsusilə Bitcoin və Ethereum-un onlayn ticarətdə artan istifadəsi, ticarət sahəsini daha da dəyişdirəcək və beynəlxalq ticarətdə mübadilə vasitəsi kimi genişlənə bilər. Həmçinin, süni intellektin tətbiqi, ödəniş sistemlərinin optimallaşdırılması və müştəri xidmətlərinin avtomatlaşdırılması ilə əlaqədar yeni yeniliklərin tətbiqi də artacaqdır.

Qlobal elektron ticarət bazarının müxtəlif ölkələrdəki inkişaf səviyyəsi, yerli iqtisadiyyatların vəziyyətindən, texnoloji infrastrukturdan və istehlakçı davranışlarından asılı olaraq dəyişir (Qasımlı və b., 2023).

Qrafik 1

Türkiyədə illər üzrə ümumi elektron ticarət və pərakəndə elektron ticarət həcmi (Milyard TL ilə)

Mənbə: <https://ticaret.gov.tr/data/.pdf>

Türkiyədə 2019-cu ildən başlayaraq elektron ticarət bazarının həcmi sürətlə artmışdır. 2019-cu ildən 2023-cü ilə qədər ümumi elektron ticarət və pərakəndə elektron ticarət arasında əhəmiyyətli artımlar müşahidə edilmişdir. 2020-ci ildən sonra, pandemiyanın təsiri ilə pərakəndə elektron ticarət daha sürətli bir artışı göstərmişdir. Həmin dövrdə, insanların internet üzərindən alış-verişə olan marağı artmış, bu da pərakəndə elektron ticarətin genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

2021-ci ildən sonra ümumi elektron ticarət həcmi daha da böyümüş, amma pərakəndə ticarət həcmi daha yüksək artım nümayiş etdirmişdir. 2022-ci ildə həm ümumi elektron ticarət, həm də pərakəndə ticarət yüksək artım nümayiş etdirmişdir. 2023-cü il isə hər iki sahədəki artımın ən yüksək olduğu il olmuşdur. Ümumi elektron ticarət 1855 milyard TL-ə çatmış, pərakəndə elektron ticarət isə 989 milyard TL olmuşdur (Gümrük Statü Belgesi Yükümlü Kılavuzu, 2018).

Ümumi olaraq, Türkiyədə elektron ticarət bazarının sürətlə inkişaf etdiyi və pərakəndə elektron ticarətin bu artımda önəmli rol oynadığı görünür. Bu artımın gələcəkdə daha da davam edəcəyi gözlənilir, çünki internet üzərindən alış-verişə olan tələbat davamlı olaraq artır. Elektron ticarət bazarının inkişafı, xüsusilə internetin daha geniş yayılması və mobil texnologiyaların inkişafı ilə sıx əlaqəlidir. Bu dövr ərzində, xüsusilə pərakəndə elektron ticarətin güclənməsi, istehlakçıların daha rahat və sürətli alış-veriş etmə imkanlarına malik olmaları ilə mümkün olmuşdur. E-ticarət platformaları, istifadəçilərə müxtəlif məhsulları və xidmətləri onlayn olaraq əldə etmə imkanı təqdim etməklə, ticarət anlayışını dəyişdirmişdir.

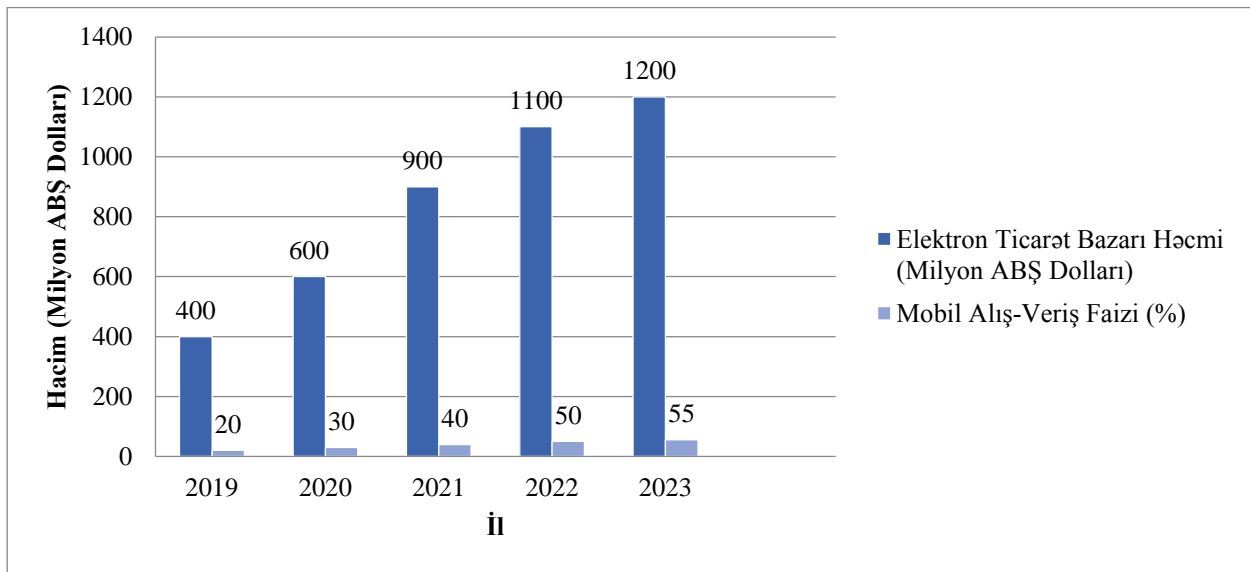
Bu sürətli artım həmçinin rəqəmsal ödəmə sistemlərinin inkişafı ilə də dəstəklənmişdir. Mobil ödənişlər və onlayn ödəniş sistemlərinin genişlənməsi, pərakəndə elektron ticarətin asan və təhlükəsiz həyata keçirilməsini təmin etmişdir. Müştəri məmnuniyyətini artıran bu inkişaf, istifadəçilərin rəqəmsal ticarətə olan etibarını gücləndirmişdir (Jean, Kim, & Cavusgil, 2020).

Türkiyənin elektron ticarət bazarının inkişafında hökumət də mühim rol oynamışdır. Hökumət tərəfindən elektron ticarət və rəqəmsal xidmətlər sahəsində həyata keçirilən təşviq və dəstək proqramları, yerli şirkətlərin rəqəmsal iqtisadiyyata daxil olmalarını asanlaşdırmışdır.

Azərbaycanın isə, elektron ticarət bazarının inkişafı, son illərdə həm yerli, həm də qlobal bazarda artan tələblərə cavab olaraq sürətlə irəliləyir. 2023-cü ildə Azərbaycan elektron ticarət bazarının həcmi təxminən 1,2 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu rəqəm, 2020-ci ildən başlayaraq yaşanan sürətli artımın bir nəticəsidir və bu bazarın gələcəkdə daha da genişlənməsi gözlənilir.

Qrafik 2

Azərbaycan elektron ticarət bazarının həcmi

Mənbə: stat.gov.az saytının məlumatlarına əsasən müəllifin tərtibi

Son statistik göstəricilərə görə, Azərbaycan bazarında elektron ticarət, xüsusən gənc nəsil arasında onlayn alış-verişin artması ilə diqqət çəkir. Mobil cihazlar üzərindən alış-verişin populyarlaşması, bu tendensiyanı daha da gücləndirir. 2023-cü ildə Azərbaycan bazarında mobil ticarətin ümumi elektron ticarət həcmiminin 40 %-dən çoxunu təşkil etdiyi müşahidə olunmaqdadır. Bu, həm gənc istehlakçıların, həm də internet istifadəsi ilə daha yaxşı tanış olan fərdlərin onlayn alış-verişə meyl etməsi ilə əlaqədardır. Gənc istehlakçılar arasında mobil ticarət daha çox yayılmağa başlamışdır. Azərbaycan gənclərinin, xüsusən 18-35 yaş qrupunun onlayn alış-verişə marağı artmışdır. Onlar ən çox sosial media vasitəsilə, eyni zamanda onlayn alqı-satqı platformaları üzərindən alış-veriş etməyi üstün tuturlar. Bu yaş qrupu, həmçinin müxtəlif məhsul kateqoriyalarına olan marağı ilə tanınır və sosial media platformalarında məhsul rəyləri və tövsiyələrini diqqətlə izləyir.

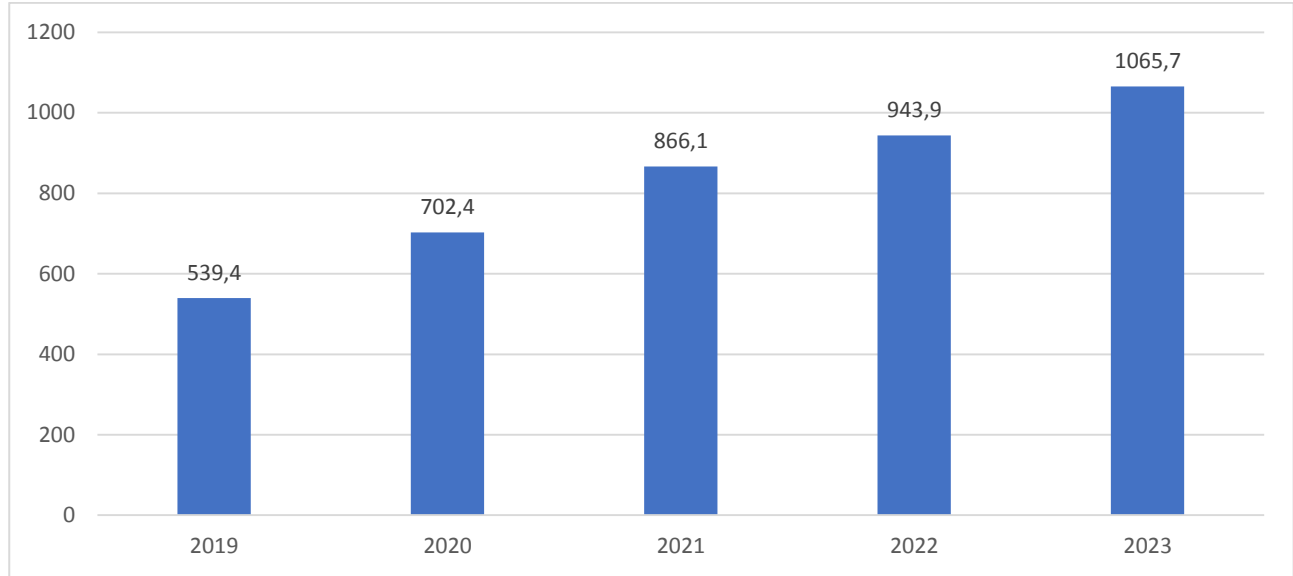
Elektron ticarətə olan tələbin artması ilə yanaşı, Azərbaycan hökuməti, xüsusilə logistika və ödəmə sistemlərinin inkişafına diqqət yetirir. Çatdırılma xidmətlərinin sürətinin artırılması və ödəniş sistemlərinin təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi, müştəri məmnuniyyətini artıran əsas amillərdən biridir. 2023-cü ildən etibarən, ölkədə rəqəmsal ödəniş sistemlərinin genişlənməsi və xüsusilə, kartla ödənişin təşviqi ilə əlaqədar ciddi addımlar atılmışdır (Gümrük Statü Belgesi Yüklümlü Kılavuzu, 2018).

Azərbaycan hökuməti, rəqəmsal ödənişlərin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə bir sıra tənzimləmə tədbirləri tətbiq edib. 2023-cü ildə, xüsusilə mobil ödənişlər, onlayn bankçılıq və kripto-

valyutaların istifadəsinin artması ilə rəqəmsal ödəniş sistemləri daha da genişlənməmişdir. Həmçinin ölkədə internet xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması üçün tədbirlər görülməkdədir ki, bu da elektron ticarətin daha geniş kütlələrə çatmasına şərait yaradır. Bu tendensiyalar, Azərbaycan iqtisadiyyatında elektron ticarətin inkişafını sürətləndirir və ölkəni qlobal elektron ticarət bazarına inteqrasiya etməkdə davam edir.

Qrafik 3

Amerika Birləşmiş Ştatlarında qlobal elektron ticarət bazarının həcmi

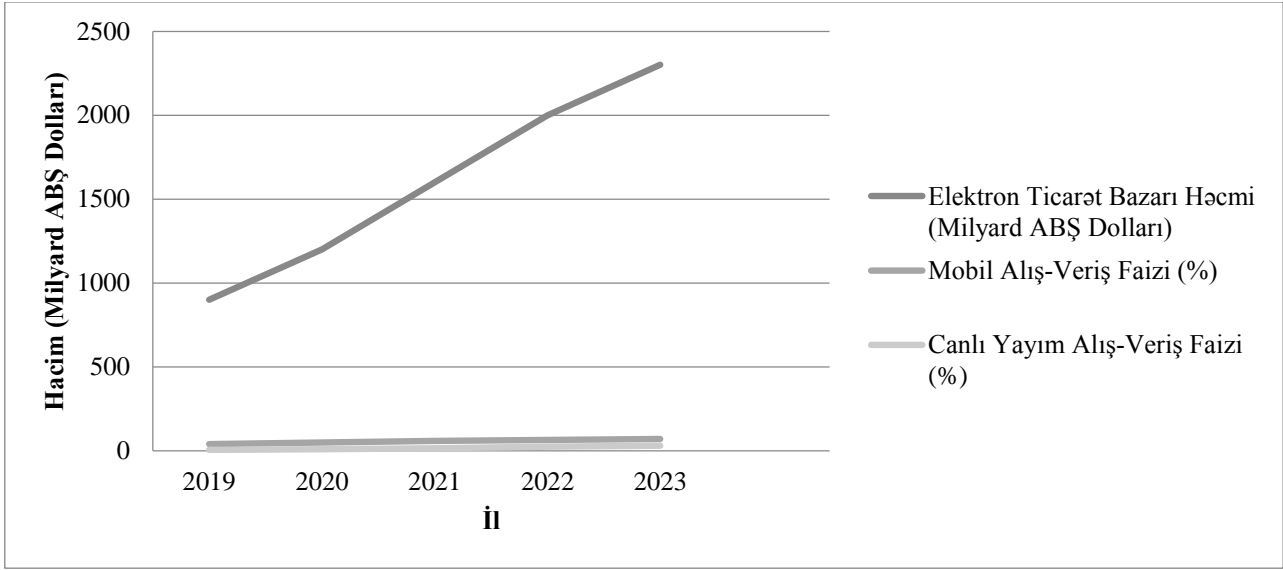
Mənbə: Yıldız, N., & Yavuz, A. (2023). Dijital pazarlama stratejileri ve e-ticaret platformlarının etkinliği. *Pazarlama ve Dijital Ekonomi*, 19(1), 50-70. <https://doi.org/10.2345/pde.2023.190102>

Qrafik, 2019-2023-ci illər arasında Amerika Birləşmiş Ştatlarında qlobal elektron ticarət bazarının həcmində artımı göstərir. 2019-cu ildə bazarın həcmi 539,4 milyard ABŞ dolları olub. 2020-ci ildə, pandemiyanın təsiri ilə elektron ticarətə maraq artaraq bazar həcmi 702,4 milyard dollara çatıb. 2021-ci ildə bu rəqəm daha da yüksələrək 866,1 milyard dollar olub. 2022-ci ildə bazar həcmi 943,9 milyard dollara yüksəlmişdir. Nəhayət, 2023-cü ildə qlobal elektron ticarət bazarının həcmi 1065,7 milyard dollara çataraq rekord səviyyəyə yüksəlmişdir. Bu artım, xüsusilə pandemiya dövründə onlayn alış-verişə olan tələbin artması ilə əlaqəlidir və elektron ticarət sektorunun inkişafının davam edəcəyini göstərir (Zeybək, 2022).

Bu artım, həmçinin texnoloji inkişafın, internetin daha geniş yayılmasının və rəqəmsal ödəniş sistemlərinin təkmilləşməsinin nəticəsidir. Elektron ticarət sektoru, e-ticarət platformalarının və mobil tətbiqlərin sürətli inkişafı ilə daha da genişləniş. İstehlakçılar, rahatlıq və zaman qənaətini əsas alaraq, onlayn alış-verişə daha çox yönəlmişlər. Bu tendensiya, xüsusən pandemiya dövründə daha da güclənmiş və onlayn alış-verişin gündəlik həyatın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə, sosial media platformalarının və rəqəmsal marketinqin artan rolu, elektron ticarətə olan tələbin daha da artmasına səbəb olub. Onlayn reklamlar və influencer marketinqi, istehlakçıların məhsul və xidmətlərə olan marağını artırır. Bütün bu faktorlar, qlobal elektron ticarət bazarının daha da böyüməsinə imkan yaratmışdır.

Gələcəkdə, elektron ticarətin daha da inkişaf etməsi və yeni texnologiyaların inteqrasiyası ilə bazarın daha da genişlənməsi gözlənilir. İstifadəçi təcrübəsinin yaxşılaşdırılması, süni intellekt və böyük verilənlər analizinin tətbiqi kimi yeniliklər elektron ticarət sektorunun gələcəyini müəyyən edəcək əsas amillərdən biri olacaqdır.

Qrafik 4
Çində elektron ticarət bazarı həcmi

Mənbə: Wang, Y. ve Lee, S.H. (2023). The effect of cross-border e-commerce on China's international trade: an empirical study based on transaction cost analysis, *Sustainability*, 9(11), 1-13. doi: 10.3390/su9112028

Çin, elektron ticarət sahəsində qlobal liderlərdən biri olaraq, 2023-cü ildə bazarının həcmi təxminən 2,3 trilyon ABŞ dollarına çatdırmışdır. Bu, elektron ticarətin sürətlə inkişaf etdiyi, həmçinin əhalisinin yüksək internet və mobil telefon istifadəsi ilə dəstəklənən bazarın böyüməsini göstərir. Çin elektron ticarətinin inkişafı, yerli və beynəlxalq şirkətlərin strateji yanaşmalarına, innovativ texnologiyaların tətbiqinə və xüsusilə mobil ticarətin yayılmasına əsaslanır.

Çinin elektron ticarət bazarının böyük bir hissəsi, Alibaba və JD.com kimi nəhəng şirkətlər tərəfindən idarə olunur. Alibaba, xüsusilə Taobao və Tmall platformaları ilə Çin bazarında böyük bir yerə sahibdir, həmçinin beynəlxalq ticarətdə də əhəmiyyətli bir oyunçudur. JD.com isə yüksək keyfiyyətli logistika və çatdırılma şəbəkəsi ilə tanınır və onlayn alış-veriş sahəsində güclü bir rəqabət mühitindədir. Bu iki şirkət, istifadəçilərə geniş məhsul çeşidi, sürətli çatdırılma və təhlükəsiz ödəniş sistemləri təklif edir, bu da Çin bazarını qlobal miqyasda cazibədar edir (Yıldız & Yavuz, 2023).

Çində "çevik ticarət" anlayışı son illərdə böyük bir inkişaf göstərmişdir. İstehlakçılar məhsulları yalnız onlayn ticarət platformalarından deyil, həmçinin sosial media və mobil tətbiqlər vasitəsilə də əldə edirlər. Çinin ən məşhur sosial media platformalarından olan WeChat, Alibaba'nın Alipay kimi rəqəmsal ödəniş sistemləri ilə inteqrasiya olunur və bu, ticarət təcrübəsini daha da asanlaşdırır. Çində sosial media yalnız informasiya mübadiləsi üçün deyil, həmçinin alış-veriş üçün də bir kanal olaraq istifadə edilir. Məsələn, WeChat və Weibo platformalarında markalar öz məhsullarını birbaşa müştərilərə təklif edir və istehlakçılar məhsulları sosial media üzərindən rahatlıqla ala bilirlər. 2023-cü ildə, Çin elektron ticarət bazarının ümumi həcmi təxminən 70 %-i mobil ticarət vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Bu, mobil telefonların istifadəsinin genişlənməsi və mobil ödənişlərin populyarlaşması ilə əlaqədardır. Çin istehlakçıları onlayn alış-verişdə mobil cihazlardan daha çox istifadə edir, xüsusilə qısa müddətli və sürətli alış-verişlər üçün. Mobil ticarət, yalnız məhsul alış ilə deyil, həmçinin xidmətlər və maliyyə əməliyyatları üçün də geniş istifadə olunur. Çin mobil ödənişlərin ən inkişaf etmiş bazarlarından biridir və Alipay, WeChat Pay kimi rəqəmsal ödəniş platformaları, e-ticarətin sürətli böyüməsinə təkan verir.

Çində, xüsusilə gənc istehlakçılar arasında "canlı yayım alış-verişi" (live-streaming e-commerce) son illərdə sürətlə artmaqdadır. Bu yeni alış-veriş modeli, istehlakçılara məhsulları birbaşa canlı yayım əsnasında izləmə və alış-veriş etmə imkanı verir. Çinin məşhur "influen-

cer"lərindən olan QVC tipli canlı yayım aparıcıları, izləyicilərə məhsul təklif edir və məhsul barədə ətraflı məlumat verirlər. Bu model, xüsusilə gənc nəsil arasında böyük bir maraq doğurur və onların məhsul seçimlərində daha çox təsirli olur. Canlı yayım alış-verişi, həmçinin çinli istehlakçıların alış-verişi sosial, əyləncəli və interaktiv bir təcrübə halına gətirməyə imkan verir.

Nəticə

Qlobal elektron kommersiya bazarının mövcud vəziyyətinin təhlili göstərir ki, bazar son illərdə sürətlə inkişaf edib və rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas hissəsinə çevrilib. İnternetin daha geniş yayılması, mobil cihazların istifadəsinin artması və e-ticarət platformalarının çoxalması bu inkişafı sürətləndirib. Dünyanın müxtəlif regionlarında elektron kommersiya fəaliyyətləri fərqli temp və istiqamətlərdə irəliləyir. Ən sürətli inkişaf edən bazarlar arasında Şimali Amerika, Asiya və Avropa ölkələri yer alır. Bu regionlarda istifadəçi təcrübəsi, ödəmə sistemləri və logistika inkişaf edərək ticarətin asanlaşmasına şərait yaradır. Eyni zamanda COVID-19 pandemiyası elektron kommersiyanın daha da artmasına səbəb olub, istehlakçıların onlayn alış-verişə yönəlməsini təşviq edib. İnternet vasitəsilə alış-verişin üstünlükləri arasında vaxtın qənaəti, geniş məhsul seçimi və əlverişli qiymətlər yer alır.

Nəticə olaraq, qlobal elektron kommersiya bazarı gələcəkdə daha da genişlənəcək, süni intellekt, data analitikası və digər yeni texnologiyaların tətbiqi ilə daha mükəmməl və təhlükəsiz ticarət mühiti yaranacaq. Bununla yanaşı, rəqəmsal ticarətə olan tələbatın artması ilə bağlı qanunvericilik və təhlükəsizlik məsələlərinin də vacib olduğunu vurğulamaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. stat.gov.az
2. Qasımlı, V., Talibova, M., Quliyeva, G., Museyibov, A., Mirzəyev, F., Qədəşov, A., Əhmədova, G. (2023). *Rəqəmsal iqtisadiyyat*. "Azprint" nəşriyyatı.
3. Yıldız, N., Yavuz, A. (2023). Rəqəmsal marketing strategiyalarının və e-ticarət platformalarının effektivliyi. *Marketing və Rəqəmsal İqtisadiyyat*, 19(1), 50-70. <https://doi.org/10.2345/pde.2023.190102>
4. Zeybək, M. (2022). Daim dəyişən rəqəmsal ödəniş sistemləri və e-ticarətin gələcəyi. *Journal of Internet and Business Management*, 4(3), 110-124.
5. *Gümrük Statü Belgesi Yükümlü Kılavuzu* (Customs Status Document Obligor's Guide). (2018). <https://ticaret.gov.tr/data/.pdf>
6. He, Y., Wu, R., & Choi, Y. J. (2021). International logistics and cross-border e-commerce trade: Who matters whom? *Sustainability*, 13(4). <https://doi.org/10.3390/su13041745>
7. Hong, J. Y., Han, H. N., & Shim, C. Y. (2018). A study of the vitalization of cross-border e-commerce between ASEAN and Korea: Focus on trade and logistics. *Journal of International Trade & Commerce*, 14(2), 179–195. <http://dx.doi.org/10.16980/jitc.14.2.201804.179>
8. Jean, R. J., Kim, D., & Cavusgil, E. (2020). Antecedents and outcomes of digital platform risk for international new ventures' internationalization. *Journal of World Business*, 55(1), 1-9. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2019.101021>
9. Wang, Y., & Lee, S. H. (2023). The effect of cross-border e-commerce on China's international trade: an empirical study based on transaction cost analysis. *Sustainability*, 9(11), 1-13. <https://doi.org/10.3390/su9112028>

Daxil oldu: 27.10.2024

Baxışa göndərildi: 23.11.2024

Təsdiq edildi: 08.12.2024

Çap olundu: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/110-115>

Elbay Ahlimanov
Adam Mickiewicz University
Master student
ahlimanovelbay@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-5292-8879>

Economic Diplomacy as a Tool for Geopolitical Influence: The Case of BRICS

Abstract

The BRICS alliance has morphed into a force to reckon with where challenging all along the lines of western initiation global governance. Economic diplomacy is the alliance's indispensable instrument through which it evinces its capability with trade accords, investment initiatives, and the New Development Bank (NDB) to strengthen the voice of developing nations. They are efforts that directly aim to form a multipolar power order that goes beyond the narrow confines of equity and inclusivity.

China, with the transformative Belt and Road Initiative, demonstrates that infrastructure development can mix with political motives, creating opportunities and controversies. India has continued to nurture that role through connectivity, including deepening relationships across Africa, for example, with the International North-South Transport Corridor on which it has initiated high-level discussions and activity. South Africa makes a string link between BRICS and the African continent, advocating for regional integration and sustainable development, notwithstanding challenges coming from a rather small economy.

The bloc is, however, not without hitches. This has been made worse by internal disparities: economic imbalance and differences in priorities, all of which make it difficult to unify lines of decision making. External pressures from established powers pose a further threat to its integrity. Yet in redefining global economic standards, BRICS continue to make headway, as seen in its efforts for de-dollarization and alternate financial systems.

This article purports that, while BRICS has made considerable advancements, its long-run prospects will also depend on the organization's ability to work through its internal strains and external opposition. Only by working together over time and adapting actions can one solidify that role as a champion of the Global South in a changing geopolitical world.

Keywords: *economic diplomacy, BRICS, geopolitical influence, global South, dedollarization*

Elbəy Əhlimanov
Adam Mickiewicz Universiteti
magistrant
ahlimanovelbay@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-5292-8879>

İqtisadi diplomatiya geosiyasi təsir vasitəsi kimi: BRICS nümunəsi

Xülasə

BRICS ittifaqı Qərbin hegemonluğu ilə idarə olunan qlobal idarəçilik strukturuna ciddi bir alternativ kimi formalaşmışdır. Bu ittifaq iqtisadi diplomatiyanı öz strateji fəaliyyətlərinin əsas mexanizmi kimi qəbul edərək, ticarət, investisiya və Yeni İnkişaf Bankı kimi alətlər vasitəsilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin maraqlarını irəli sürür. Bu cür təşəbbüslər, daha ədalətli və inklüziv bir çoxqütblü dünya nizamının təşviqinə xidmət edir.

Çin, "Bir Kəmə, Bir Yol" təşəbbüsü ilə həm qlobal infrastruktur layihələrini dəstəkləyir, həm də geosiyasi təsirini artırır. Hindistan isə Qlobal Cənubun lideri kimi, Afrika ölkələri ilə güclü tərəfdaşlıq münasibətləri quraraq regional inkişaf və qarşılıqlı faydaya yönəlmiş əməkdaşlıqlar

təşviq edir. Digər tərəfdən, Cənubi Afrika BRICS ilə Afrika qitəsi arasında körpü rolunu oynayaraq, regional inteqrasiyanı dəstəkləyir və qitənin inkişaf hədəflərini beynəlxalq platformalarda müdafiə edir. Bununla yanaşı, Cənubi Afrikanın iqtisadi imkanlarının digər üzv ölkələrlə müqayisədə kiçik olması bəzən onun təsirini məhdudlaşdırır.

İttifaq, eyni zamanda, daxili iqtisadi və siyasi fərqliliklər, eləcə də xarici təzyiqlər ilə üzləşməkdədir. Lakin BRICS, dedollarizasiya təşəbbüsləri və alternativ maliyyə sistemlərinin qurulması ilə global iqtisadi idarəçilik normalarını yenidən formalaşdırmaqda mühüm rol oynayır.

Bu məqalədə iddia olunur ki, BRICS-in uzunmüddətli təsiri daxili ziddiyyətlərin həlli və xarici müqavimətə uyğunlaşmaq qabiliyyətindən asılıdır. Davamlı əməkdaşlıq və vahid yanaşma vasitəsilə BRICS, dəyişən geosiyasi mühitdə Qlobal Cənubun lideri kimi mövqeyini gücləndirməkdə davam edə bilər.

Açar sözlər: iqtisadi diplomatiya, BRICS, geosiyasi təsir, qlobal Cənub, dedollarizasiya

Introduction

The BRICS alliance has grown to a very solid opposition against global governance dominated by the West. For a great part of the economy of the world and nearly half of the earth's population, the BRICS nations account. Their cooperated attempts have collectively focused on restructuring international systems to meet the needs of emerging and developing countries. Since its very beginning, BRICS has taken the shape of a correct and legit forum for the expression of geopolitical power and economic cooperation that challenges Western hegemony and its established institutions (Amsden, 2001).

The BRICS strategic pillar is economic diplomacy, which empowers securing broader geopolitical targets by making financial tools and trade relations work for them. For instance, BRICS has demonstrated the way that economic diplomacy could reshape global power structures via such financial institutions as New Development Bank (NDB) strategic partnership initiatives and programs like China's Belt and Road Initiative (BRI). The undertakings and activities also correspond with the intended vision of the bloc towards the establishment of a multipolar world order that is characterized by inclusivity and fairness in international governance (Arapova, 2018).

Research

This article examines the role of economic diplomacy within BRICS, especially as it pertains to major players such as China, India, and South Africa. Each of these three countries has adopted distinct approaches within BRICS to meet its own objectives while contributing to the larger mission of the bloc. This article examines the tools, achievements, and challenges of BRICS economic diplomacy in order to highlight the relevance of this mechanism as a catalyst for geopolitical influence and trace its possible future impacts on global governance (Bandelj, 2008).

Economic Diplomacy in Theory and Practice

The term "economic diplomacy" refers to the broader usage of economic resources such as trade, investment, and financial aid, strategically engaged toward an end achieved through foreign policy. Thus, it both exists between economics and politics and is a nexus of domestic along with international priorities for attaining specific geopolitical goals. To BRICS, economic diplomacy is a means of economic cooperation among member states: it serves as that agent wherewith the bloc will further its challenge for competing with the existing global order while advancing its developmental goals.

Economic diplomacy makes sense most acutely to BRICS since it bases its agenda on common South-South cooperation for its constituent countries. Unlike traditional North-South economic engagements, BRICS establishes frames of partnership on mutual benefit and equality-such as the New Development Bank, which will support financing for infrastructure projects across developing countries without entrenching them further in Western sources like the International Monetary Fund for their projects (Drezner, 2020).

BRICS economic diplomacy also progresses on realizing alternative global financial systems. For instance, the bloc has been envisioning de-dollarization plans as well as relating them to the transformation of the present-day global power system. Furthermore, members efficiently maximize

their collective economic power to push for suitable reforms or changes in existing global institutions towards providing better input or more considerable consideration of developing countries' voices at the international level.

The theoretical rationale for BRICS economic diplomacy rests mainly on the values of multipolarity and inclusivity. BRICS member states thus position themselves as demonstrating trade and finance initiatives that make development and equity priorities (Hassan, 2015).

China: The Economic Giant of BRICS

Be both core and transformational within BRICS, with China having become at once the second-largest economy in the world and a mega dominant actor in global trade. Here, the country's heft in the bloc would naturally determine the strategic directions and economic priorities that it follows within that organization. At the heart of its method of economic diplomacy is the Belt and Road Initiative (BRI) - a multi-trillion dollars infrastructure project spanning Asia, Africa, and Europe. This is a strong sign of China's willingness to promote global connectivity while offering developing countries essential infrastructure and expanding its economic-geopolitical footprint.

To BRICS, China pursues initiatives that offer an alternative to Western-led global financial systems. One example was the establishment of the New Development Bank (NDB), based in Shanghai, with the New Development Bank's mandate being new entrant, thus contesting the terrain covered by the likes of the IMF and World Bank. The NDB, thus, becomes for the Chinese an emblem of its essential avant-garde position in the advance of South-South cooperation, rather than just a tool for economic synergy (Mearsheimer, 2019).

Of course, Chinese economic diplomacy is much broader than financial innovation. Strong trade relations with BRICS show China's dominant position in trade within the bloc. In 2022, China contributed more than 40% to the GDP of this bloc and is therefore the main locomotive of economic activity within BRICS. Such economic heft allows China to push through the agenda of the bloc and often even steer the discussions towards initiatives that form part of its larger priorities such as dedollarization and improving regional connections.

Still, nothing comes free as controversies accompany its course. Critics of the BRI argue that it tends to suffocate the host countries under unsustainable debt over a certain time.

India: Development Diplomacy and Global Outreach

India plays a specific role in BRICS, combining the advantages of being both an emerging economic power and a constant voice for South-South cooperation. Inclusive partnership for mutual benefit is also a cornerstone of its development diplomacy, matching the broader goal of reforming global governance arrangements to be more favorable toward the South. This is deeply rooted in the history of India as a leader of the post-colonial world, based on unity and self-reliance through the Non-Aligned Movement and, increasingly, through BRICS (Jones, 2011).

A salient feature of the Indian diplomatic efforts is the active engagement of India with Africa-a strategically as well as economically pivotal region. The whole span of India's relations has grown through the India-Africa Forum Summit by means of offering economic investments, technical assistance, and exchange in knowledge. These activities have targeted a lot of the main issues facing agriculture, renewable energy, healthcare, and more, marking evidence toward India's pursuit of sustainable development at the heart of all prosperity. In the BRICS framework, India has emerged as an intermediary that links the developmental priorities of African countries with the common agenda of the bloc, which is for the increasing representation of African countries in international decision-making institutions (Pant, 2013).

India's development diplomacy does not stop only at bilateral relations, but also with the regional dimension of connectivity. Initiatives like the International North-South Transport Corridor give evidence to this and reflect the commitment of India towards facilitating trade and ensuring economic integration among South Asia, Central Asia, and Europe. Such investments in infrastructure are supposed to alleviate logistical hurdles and hence create better trade routes and regional cooperation. Likewise, India's efforts toward digital inclusion and capacity building for the Global South resonate with a strong conviction that technology would be enabling empowerment and economic prosperity.

However, the role of India within BRICS certainly poses challenges in some aspects. Topmost was the challenge India's juggle of providing leadership to the bloc while managing its strategic relations with the West. Its international relations with the US and the EU determine a course along which India would have to actively maintain healthy economies and security while cultivating its independent vision in BRICS. This strategy-that of bifocalism-indicates India's ability to manoeuvre through intricate geopolitical landscapes-as such, it guarantees India continued prominence as one of the significant voices on both regional and international platforms (Rewizorski, 2017).

Intense international relations now place India firmly among the few leading advocates of the Global South within BRICS to advocate such a development diplomacy. "It is through building such alliances, few systematic reforms, and the arguments for fair growth that India would increase contributions not only in collective outcomes but also further entrench itself as a leader among the emerging powers."

South Africa: Bridging BRICS and Africa

South Africa is in a very unique and strategic position within BRICS, being the only member from Africa, and serving as an important bridge between the bloc and the continent. Its inclusion in BRICS heeds toward a much larger vision of global inclusiveness, pointing out and emphasizing the participation of Africa in international governance structures. With the most industrialized economy in Africa, South Africa has used its membership to champion the development priorities of the continent, ensuring that the BRICS agenda is aligned with the aspirations of the African nations (Ruggie, 1982).

One of the significant roles of South Africa in BRICS is to underscore Pan-Africanism and espouse regional integration. Through frameworks such as the African Union's Agenda 2063, South Africa has been at the forefront of efforts to fast-track economic growth, reduce inequality, and foster sustainable development in Africa. BRICS platforms, including the New Development Bank, have gone a step further in supporting these objectives by financing infrastructure projects critical to Africa's economic transformation. South Africa has played a major role in funneling these resources into the areas of energy, transportation, and digital connectivity that are critical to unleashing the huge economic potential of the continent.

Much of South Africa's foreign policy, often imbued with the philosophy of Ubuntu, speaks of mutual respect and interconnectedness, guiding its efforts within BRICS. The approach that the country has chosen for diplomacy cooperates rather than competes, as reflected in the commitment to creating equitable partnerships. It converges with BRICS on a more panoramic level in the building of a multipolar world order that is inclusive and fair. In so doing, South Africa has placed itself as a regional leader and a champion of the Global South by taking up an advocacy role for more representation of African voices in global decision-making (Shelepov, 2017).

However, South Africa's place in BRICS is not without challenges. Its relatively smaller economic size compared to other BRICS members, especially China and India, has sometimes brought up questions about its influence within the bloc. Some critics have also pointed to the gap between South Africa's ambitions and its capacity to deliver on them in view of domestic challenges such as unemployment and social inequality. In any case, South Africa's membership in BRICS has provided it with a platform to air Africa's grievances, from climate change to global trade reforms. It bridges interests at a continental level between BRICS and Africa, playing thus in multiple roles as a regional champion and a global player. How it balances those duties with its internal problems will determine the degree to which it can continue shaping the BRICS engagement in Africa as the bloc develops. The vision of partnership and shared prosperity South Africa contributes to BRICS remains its lodestar for relevance at world level (Wallerstein, 2016).

Impact of BRICS' Economic Diplomacy

The BRICS' economic diplomacy, which is influenced by the West, has fundamentally changed regional and global economic agendas by placing different emphasis on important issues like South-South cooperation to support inclusive growth and redefining ideas about development and governance. BRICS has committed to tackling financial stability concerns and infrastructural deficiencies in poor nations through programs like the Contingent Reserve Arrangement (CRA) and

the New Development Bank (NDB). For example, by providing vital money for sustainable development initiatives, the NDB lessens reliance on Western financial institutions such as the World Bank and IMF.

BRICS promotes trade and investment among its incredible members, one important area is the resolution of the bloc to reduce its members' reliance on the US dollar in trade settlements, sometimes referred to as dedollarization. Its aim is to challenge the established governing global financial systems, and these collective actions must enhance economic resilience within BRICS.

BRICS poses a greater internal challenge to economic diplomacy. There are disparities within the bloc such as differences in economic and political priorities among the members. Such differences negate the need for unity in decision-making. External to the bloc are pressures from defined and pre-existing powers that still insist on nonmovement toward multipolar rule thus hampering the effectiveness of BRICS in having the desired vision within its framework.

However, continuing with their challenges, BRICS is emerging as one of the most important players in terms of giving fate to global economic governance on terms of equity, development, and mutual benefit. The economic diplomacy of BRICS has, therefore, been able to strengthen ties among the member states while positioning the bloc as the voice of the Global South in the interest of emerging economies in an evolving international landscape (UNCTAD, 2020).

Critiques and Limitations

Although BRICS manages to attain much, it does not escape the big criticisms and limitations to be achieved in realizing these ambitious goals. The most pertinent issue is that the member states have severe internal differences concerning their economic sizes, political systems, and developmental priorities. For example, while the economics and global political power of China and India are hard to deny, many still question the real possibility of substantial influence of South Africa since its economy is relatively small. Differences like these often inhibit the capacity for cohesive decision-making and the ability to speak with one voice on global matters.

Another of such significant criticism is the paucity of deliverables from BRICS; platforms such as New Development Bank and Contingent Reserve Arrangement were considered milestones by many observers, but in the end, they faced lagging benefits from implementation. Besides, other developing nations not part of the bloc look at the BRICS economy as parochialism, more for the purposes of member countries and less for the global benefit (Wallerstein, 2016).

BRICS is thus resisted by other established Western powers, which see the bloc as being contrary to the old world order. External pushback complicates the entity's efforts to reform international institutions and propagate a multipolar agenda. Geopolitical couplings among BRICS members and many other issues like those between India and China do not contribute to internal unity (Zebal, 2021).

Hence, while BRICS would take on emerging economies, it remains a priority in its platform. However, it must continue to address internal schisms and promote proper collaboration, so that it shows benefits to be much more to come.

Conclusion and Future Outlook

BRICS has become an important new actor in the redefinition of global economic governance, challenging the West in creating a more equitable and inclusive international system. It has complemented the commitment to South-South cooperation by setting up the New Development Bank and Contingent Reserve Arrangement, financing critical infrastructure, and reducing dependence on traditional financial institutions for the same. By serving as a champion of regional connectivity and economic integration in relation to shared development goals, BRICS has thus underscored its own position as the champion of the Global South.

Significant challenges include the economic size and development priorities of the countries within the bloc; geopolitical tensions, particularly in China-India relations; and the growing hostility from established global powers that test BRICS' capacity to reform international institutions meaningfully. Tackle the challenges that are both internal and external by using a common approach that allows member states to maintain consistent collaboration.

Thus, in the future, BRICS may forge its way to building influence by developing its relationship with other developing countries, enhancing and creating financial mechanisms, as well as pushing for a more inclusive global governance. By fully capitalizing on its diversity and common weight in fighting for equality in prosperity, BRICS may keep on influencing a multipolar world and remain in place in a transforming geopolitical landscape.

References

1. Amsden, A. (2001). *The rise of the rest*. 1st. edition. Oxford University Press.
2. Arapova, E. Y (2018). China: Trends of International Interaction Amid Contemporary Challenges. *World Economy and International Relations*, 62(6), 77–85.
3. Bandelj, N. (2008). *From Communists to Foreign Capitalists: The Social Foundations of Foreign Direct Investment in Post Socialist Europe*. Princeton University Press.
4. Drezner, D. (2020). *The Song Remains the Same: International Relations after COVID-19*. International Organization 74: Supplement.
5. Hassan, Oz. (2015). Undermining the Transatlantic Democracy Agenda? The Arab Spring and Saudi Arabia's Counteracting De-mocracy Strategy. *Democratization*, 22(3).
6. Jones, B. (2011). Beyond Blocs: The West, Rising Powers, and Interest-based International Cooperation. *Policy Analysis Brief*.
7. Mearsheimer, J. (2019). Bound to Fail: The Rise and Fall of the Liberal International Order. *International Security*, 43(4), 7–50.
8. Pant, H. V. (2013). The BRICS Fallacy. *Washington Quarterly*, 36(3), 91–105.
9. Rewizorski, M. (2017). Inequality: Dormant threat to stability in the BRICS. *Athenaeum*, 5, 136–154.
10. Ruggie, J. (1982). International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order. *International Organization*, 36, 379–415.
11. Shelepov, A. (2017). New and Traditional Multilateral Development Banks: Current and Potential Cooperation. *International Organisations Research Journal*, 12(1), 127–147.
12. UNCTAD. (2020). *World Investment Report 2020*. United Nations Conference on Trade and Development. 1st edition.
13. Wallerstein, I. (2016). The BRICS – a fable for our time. *Commentary*, 416.
14. Zebral, F. S. (2021). The political economy of inequality in developing countries: more politics than economic. *Journal of Applied Business and Economics*, 23(1), 79–85.

Received: 11.09.2024

Revised: 21.11.2024

Accepted: 06.12.2024

Published: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/116-119>

Əli Novruzzadə

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
alinovruzzade01@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-3169-2073>

Rəqəmsal ticarətin aqrar sahədə rolu və inkişaf istiqamətləri

Xülasə

Müasir dövrdə rəqəmsal texnologiyaların inkişafı və qlobal iqtisadiyyatda inteqrasiyası nəticəsində rəqəmsal ticarət aqrar sahənin inkişafı üçün mühüm vasitəyə çevrilmişdir. Bu məqalədə aqrar sahədə rəqəmsal ticarətin mahiyyəti, əhəmiyyəti və onun iqtisadi artıma, məhsuldarlığa və bazar iştirakçılarının fəaliyyətinə təsiri ətraflı şəkildə təhlil edilir. Əsas diqqət rəqəmsal ticarətin kənd təsərrüfatı məhsullarının daxili və xarici bazarlarda satışını necə optimallaşdırdığına, müasir texnologiyaların bu sahəyə tətbiqinin yaratdığı üstünlüklərə və qarşıya çıxan çətinliklərə yönəldilmişdir. Bununla yanaşı, rəqəmsal ticarətin inkişaf istiqamətləri və potensial imkanları da müzakirə olunur, xüsusilə kənd təsərrüfatı sahəsində rəqəmsal platformaların genişləndirilməsi, logistika xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması və rəqəmsal savadlılığın artırılması kimi amillər vurğulanır. Məqalədə nəticə olaraq qeyd edilir ki, rəqəmsal ticarət aqrar sektorun dayanıqlı inkişafını təmin edə biləcək əsas vasitələrdən biri olmaqla yanaşı, bazar şərtlərinin şəffaflığını və rəqabət qabiliyyətini də artırır.

Açar sözlər: rəqəmsal, e-ticarət, aqrar sektor, kənd təsərrüfatı, məhsuldarlıq

Ali Novruzzade

Azerbaijan State University of Economics
Master student
alinovruzzade01@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-3169-2073>

The Role and Development Directions of Digital Trade in the Agricultural Sector

Abstract

In the modern era, the advancement of digital technologies and their integration into the global economy have transformed digital trade into a crucial tool for the development of the agricultural sector. This article comprehensively analyzes the essence, significance, and impact of digital trade on economic growth, productivity, and the activities of market participants in agriculture. Particular attention is given to how digital trade optimizes the sale of agricultural products in domestic and international markets, as well as the advantages and challenges brought by the application of modern technologies in this sector. Additionally, the development directions and potential opportunities of digital trade are discussed, with emphasis on expanding digital platforms in agriculture, digitizing logistics services, and improving digital literacy. The article concludes that digital trade, as a key tool for ensuring sustainable development in the agricultural sector, also enhances market transparency and competitiveness.

Keywords: digital, e-commerce, agricultural sector, agriculture, productivity

Giriş

Rəqəmsal ticarət qlobal iqtisadiyyatın sürətlə rəqəmsallaşdığı müasir dövrdə mühüm iqtisadi fəaliyyət sahələrindən birinə çevrilmiş və müxtəlif sektorların inkişaf dinamikasında əhəmiyyətli rol oynamağa başlamışdır (Gönen, 2024). Xüsusilə, aqrar sahə – dünya üzrə ərzaq təhlükəsizliyinin təminatında və iqtisadi dayanıqlılığın qurulmasında əsas sütunlardan biri olmaqla – rəqəmsal

texnologiyaların və elektron ticarət platformalarının inteqrasiyasından yaranan imkanlar sayəsində yeni inkişaf perspektivləri ilə qarşı-qarşıyadır.

Rəqəmsal ticarətin aqrar sahəyə tətbiqi, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, satışı və paylanması proseslərinin daha şəffaf, çevik və səmərəli həyata keçirilməsini təmin etməklə yanaşı, istehsalçıların və istehlakçıların bazara çıxış imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Bu prosesdə əsas rol oynayan texnologiyalar – rəqəmsal platformalar, internet vasitəsilə alış-veriş sistemləri, avtomatlaşdırılmış logistika həlləri və böyük verilənlərin təhlili – aqrar sektorun ənənəvi ticarət çərçivələrindən çıxaraq daha geniş və müasir bazarlara inteqrasiyasına töhfə verir (Akther, 2023).

Bu məqalədə rəqəmsal ticarətin aqrar sahədəki rolu hərtərəfli təhlil ediləcək, onun əsas üstünlükləri, təsirləri və inkişaf istiqamətləri üzərində dayanılacaqdır. Məqsəd rəqəmsal ticarətin aqrar iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına necə töhfə verdiyini araşdırmaq və bu sahədəki potensial imkanların reallaşdırılması üçün mühüm addımları müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqat

Rəqəmsal ticarət, məhsul və xidmətlərin internet vasitəsilə alınıb satılması prosesini əhatə edir və kənd təsərrüfatı sektorunda bu mexanizm, istehsalçılar, təchizatçılar və istehlakçılar arasında iqtisadi əlaqələrin çevik və səmərəli şəkildə qurulmasını təmin edir. Aqrar sahədə rəqəmsal ticarət dedikdə, kənd təsərrüfatı məhsullarının onlayn bazarlar vasitəsilə satışının təşkili, elektron sifarişlərin avtomatlaşdırılması və təchizat zəncirinin rəqəmsallaşdırılması başa düşülür. Əsas prinsiplər aşağıdakılardır (Kara & Surmen, 2023):

- Məhsul və xidmətlərin coğrafi məhdudiyətlər olmadan satışına imkan yaradır.
- Qiymətlərin daha rəqabətli və aydın şəkildə müəyyən edilməsi üçün platformalar yaradır.
- Kiçik və orta fermer təsərrüfatlarının beynəlxalq bazarlara inteqrasiyasını təmin edir.

Bu prinsiplər kənd təsərrüfatı sektorunda əməliyyatların daha sürətli və sərfəli həyata keçirilməsini təmin etməklə yanaşı, istehlakçı tələblərinə operativ cavab vermək üçün vacib mexanizmlər formalaşdırır. Rəqəmsal ticarətin aqrar sahəyə tətbiqi genişmiqyaslı faydalarla müşayiət olunur. Bu faydalar həm mikro səviyyədə – fərdi fermerlər üçün, həm də makro səviyyədə – kənd təsərrüfatı sektorunun ümumi inkişafı üçün əhəmiyyətlidir (Kara & Surmen, 2023). Rəqəmsal platformaların tətbiqi kiçik və orta fermer təsərrüfatlarının bazara çıxış imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir, bu isə xüsusilə İEO ölkələrdə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına töhfə verir. İnternet vasitəsilə yaradılan elektron ticarət platformaları sayəsində fermerlər öz məhsullarını coğrafi məhdudiyətlər olmadan həm yerli, həm də beynəlxalq bazarlarda təqdim edə bilirlər. Nəticədə bazara çıxışda vasitəçilərin rolu azalır, istehsalçılar birbaşa istehlakçılarla əlaqə qura bilir və məhsul satışından əldə olunan mənfəət payını artırırırlar. Bu proses kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar tələblərinə uyğun olaraq daha dəqiq şəkildə planlaşdırılmasını və istehsal prosesinin optimallaşdırılmasını təmin edir. Elektron ticarət vasitəsilə bazar məlumatlarının dəqiq və real vaxt rejimində əldə olunması fermerlərə tələb və təklif arasındakı balansını qorumağa, məhsul itkisini minimuma endirməyə və istehsal proseslərini daha səmərəli şəkildə idarə etməyə imkan yaradır.

Bununla yanaşı, rəqəmsal ticarət vasitələrinin tətbiqi aqrar sahədə xərclərin azaldılmasına da töhfə verir. Vasitəçilərin sayının azalması nəticəsində məhsulların qiymətləri optimallaşdırılır, istehlakçılar daha münasib qiymətlərlə məhsul əldə edir, istehsalçılar isə bazarda öz mənfəətlərini artırırırlar. Rəqəmsal texnologiyalar, o cümlədən məlumatların təhlili, avtomatlaşdırılmış texnologiyalar və smart kənd təsərrüfatı sistemləri, aqrar sektorun innovativ və rəqabətqabiliyyətli bir sahəyə çevrilməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, Çində "Alibaba" və "JD.com" kimi elektron platformalar vasitəsilə fermerlər məhsullarını birbaşa istehlakçılara çatdıraraq daxili və xarici bazarlarda geniş satış imkanları əldə etmişlər (What is Alibaba? Everything You Need to Know, 2024). Azərbaycan təcrübəsi də rəqəmsal ticarətin aqrar sahədə tətbiqinin əhəmiyyətini nümayiş etdirir. Yerli fermerlər üçün yaradılan "Azexport" və "AgroHub" kimi platformalar kənd təsərrüfatı məhsullarının həm yerli bazarlarda, həm də beynəlxalq ticarət şəbəkələrində satışını asanlaşdırır. Xüsusilə "Azexport" platforması vasitəsilə yerli məhsullar dünyanın müxtəlif ölkələrinə ixrac edilir, bu isə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda rəqəmsal ticarətin potensialını və inkişaf perspektivlərini göstərir (Haqqımızda, 2016).

Rəqəmsal ticarətin inkişafına baxmayaraq, aqrar sahədə bu prosesin qarşılaşdığı bəzi fundamental problemlər mövcuddur (Javed, 2020; Wen, Kong, & Liu, 2021):

1. İnternet bağlantısının zəif olduğu regionlarda fermerlərin rəqəmsal platformalardan istifadə imkanları məhduddur.
2. Rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi üzrə yetərli təcrübə və biliklərin olmaması fermerlərin bu prosesə tam inteqrasiyasına mane olur.
3. Kiçik fermer təsərrüfatları üçün rəqəmsal ticarət platformalarına qoşulmaq və texnoloji yatırımlar etmək yüksək xərclərlə müşayiət olunur.
4. Məhsulların vaxtında çatdırılması və saxlama infrastrukturunun çatışmazlığı rəqəmsal ticarətin effektivliyinə mənfi təsir göstərir.

Aqrar sahədə rəqəmsal ticarətin inkişafı üçün bir sıra strateji istiqamətlər mövcuddur ki, onların reallaşdırılması sektorun rəqabət qabiliyyətini artıraraq dayanıqlı inkişafa töhfə verə bilər. İlk növbədə, rəqəmsal infrastrukturun təkmilləşdirilməsi prioritet təşkil edir, çünki kənd yerlərində internetə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və müasir rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi fermerlərin rəqəmsal platformalara inteqrasiyasını asanlaşdırır. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı məhsullarının satışına yönəlmiş xüsusi elektron platformaların inkişafı, bazar təhlillərinin təqdim edilməsi və vasitəçisiz əlaqələrin qurulması fermerlər üçün yeni bazar imkanlarının yaradılmasına şərait yaradır. Belə platformalar kənd təsərrüfatı istehsalçılarının məhsullarını həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlarda birbaşa təqdim etməsinə imkan verir və bu da iqtisadi səmərəliliyi artırır.

Texnoloji maarifləndirmə də aqrar sektorun rəqəmsal ticarətə tam inteqrasiyası üçün vacib şərtlərdən biridir. Bu istiqamətdə fermerlərin rəqəmsal alətlərdən istifadə bacarıqlarının inkişafı məqsədlə xüsusi təlim proqramlarının təşkili və texnoloji biliklərin artırılması zəruridir. Bununla yanaşı, dövlət və özəl sektor arasında əməkdaşlıq mexanizmlərinin qurulması rəqəmsal ticarətin sürətləndirilməsində əsas rol oynayır. Dövlət tərəfindən infrastruktur yatırımlarının təşviqi və özəl investisiyaların cəlb edilməsi rəqəmsallaşmanın genişləndirilməsinə və texnoloji innovasiyaların tətbiqinə imkan yaradacaqdır (Wen, Kong, & Liu, 2021).

Böyük verilənlərin təhlili və İoT (Əşyaların İnterneti) texnologiyalarının tətbiqi aqrar sahədə strateji inkişaf istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir. Məlumatların təhlili vasitəsilə bazar tələblərinin dəqiq öyrənilməsi, istehsal proseslərinin optimallaşdırılması və resurslardan səmərəli istifadə rəqəmsal ticarətin yaratdığı mühüm üstünlüklərdəndir. Sensor texnologiyaları və avtomatlaşdırılmış sistemlər istehsal proseslərinin monitorinqinə və idarə edilməsinə imkan verərək kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artmasına səbəb olur.

Rəqəmsal ticarət platformaları vasitəsilə əldə edilən məlumatlar kənd təsərrüfatı istehsalçılarının bazar tələblərini daha dəqiq təhlil etməsinə və istehsal həcmi bazarın real ehtiyaclarına uyğunlaşdırmasına şərait yaradır. Bu məlumatlar həm məhsul çeşidinin, həm də qiymət siyasətinin daha strateji şəkildə qurulmasına imkan verir və bazar tələbinin dəyişikliklərinə çevik şəkildə uyğunlaşma təmin olunur (Žukovskis, Raupelienė, & Pyplac, 2023).

Rəqəmsal ticarət fermerlərin məhsullarını lokal bazarlardan çıxararaq regional və beynəlxalq bazarlara təqdim etmələrinə şərait yaradır. Xüsusilə uzaq kənd ərazilərində yaşayan istehsalçılar üçün bu, məhsul satışında yeni imkanlar açır və bazar iştirakçılarının coğrafi cəhətdən məhdudiyətlərini aradan qaldırır.

Nəticə

Rəqəmsal ticarət aqrar sektorun modernləşdirilməsi və rəqabət qabiliyyətinin artırılması baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Müasir texnologiyaların tətbiqi sayəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, saxlanması və bazara çıxarılması prosesləri daha səmərəli və şəffaf formada həyata keçirilir. Rəqəmsal platformaların yaradılması fermerlərə coğrafi məhdudiyətləri aradan qaldıraraq həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlarda iştirakı təqdim edir, nəticədə onların mənfəət payı artır və qiymətlərin daha şəffaf şəkildə formalaşması təmin olunur. İnfrastrukturun təkmilləşdirilməsi, rəqəmsal savadlılığın artırılması və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi aqrar sahənin rəqəmsallaşdırılması prosesində əsas inkişaf istiqamətləri kimi çıxış edir.

Azərbaycan təcrübəsi göstərir ki, yerli rəqəmsal platformaların yaradılması və fermerlərin bu sistemlərə inteqrasiyası kənd təsərrüfatı məhsullarının bazar tələbinə uyğun olaraq daha effektiv şəkildə satışını təmin edir və ixrac imkanlarını genişləndirir.

Ədəbiyyat

1. Gönen, İ. (2024). Sənaye 4.0 Perspektivində Türkiyədə Kənd Təsərrüfatı Sektorunda Rəqəmsal Transformasiya: Mövcud Vəziyyətin Müəyyənləşdirilməsi üçün Keyfiyyətli Araşdırma. Magistrlik dissertasiyası, Necmettin Erbakan Universiteti.
2. Haqqımızda. (2016, 21 sentyabr). Azexport.az. <https://azexport.az/haqqimizda>
3. Kara, E., & Surmen, M. (2023). Türkiye’de Tarımda Dijitalleşme Sürecinde Yaşanan Gelişmeler (Developments in the Digitalization Process in Agriculture in Turkey). *Tarım, Orman ve Su Bilimlerinde Yenilikçi Çalışmalar*, 153-177.
4. Akther, F. (2023). E-commerce in India: trends, hurdles, and growth opportunities. *Formosa Journal of Science and Technology*, 2(10), 2871-2880.
5. Javed, A. (2020). Prospects and Problems for E-commerce in Pakistan. *Asian Journal of Economics, Finance and Management*, 295-303.
6. Wen, Y., Kong, L., & Liu, G. (2021). Big Data Analysis of e-Commerce Efficiency and Its Influencing Factors of Agricultural Products in China. *Mobile Information Systems*, 1, 5708829.
7. What is Alibaba? Everything You Need to Know. (2024, July 7). <https://reads.alibaba.com/what-is-alibaba-everything-you-need-to-know/>
8. Żukovskis, J., Raupelienė, A., & Pypłacz, P. (2023). Kənd təsərrüfatı subyektlərinin idarə edilməsi üçün ixtisaslaşmış elektron ticarət platformasına ehtiyaca təsir edən amillər (Factors influencing the need for a specialized e-commerce platform for managing agricultural entities). *Polşa İdarəetmə Araşdırmaları Jurnalı*, 2(1), 414-432.

Daxil oldu: 03.09.2024

Baxışa göndərildi: 16.11.2024

Təsdiq edildi: 12.12.2024

Çap olundu: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/120-124>

Aytən Təhməzova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
aytantahmezova@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-7989-9455>

Elektron kommersiona təsir edən amillərin araşdırılması: iqtisadi artımda elektron kommersionun rolu

Xülasə

Bu tədqiqatın məqsədi, elektron kommersionun (e-commerce) iqtisadi artım üzərindəki təsirini və bu prosesdə rol oynayan əsas amilləri dərinləməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Elektron kommersion, müasir dövrdə iqtisadiyyatın dinamikasını kəskin dəyişdirən bir fenomen olaraq ortaya çıxır. Texnoloji inkişafın davamı, internetin hər ölkədə genişlənməsi və mobil cihazların istifadəsi və yayılması elektron kommersionun qlobal çevrədə sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqat qarışıq metodologiyaları, kəmiyyət və keyfiyyət yanaşmasından istifadə edərək reallaşdırılmışdır. Anketlər və müsahibələr vasitəsilə toplanan məlumatların dərin statistik və tematik təhlilləri aparılmış, əsas tapıntılar strukturlaşdırılmışdır. Nəticələr göstərir ki, rəqəmsal marketing strategiyalarının effektivliyi, mobil texnologiyadan istifadənin artması və sosial medianın aktiv rolu, iqtisadi artımı üstünlüklə dəstəkləyən əsas amillərdir. Bu araşdırma, iş dünyasına yeni strateji istiqamətlər təklif edir və iqtisadiyyatı nəzərdə saxlayan yenilikçi yanaşmaları təqdim edir.

Açar sözlər: elektron kommersion, iqtisadi artım, rəqəmsal marketing, mobil cihazlar, sosial media

Aytan Tahmazova
Azerbaijan State University of Economics
Master student
aytantahmezova@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-7989-9455>

Investigating the Factors Affecting Electronic Commerce: The Role of Electronic Commerce in Economic Growth

Abstract

The aim of this study is to deepen the impact of electronic commerce (e-commerce) on economic growth and the main factors playing a role in this process. Electronic commerce is emerging as a phenomenon that dramatically changes the dynamics of the economy in the modern era. The continuation of technological developments, the expansion of the Internet in every country, and the use and spread of mobile devices have led to the rapid growth of electronic commerce in the global environment. The study was carried out using mixed methodologies, quantitative and qualitative approaches. In-depth statistical and thematic analyses of the data collected through questionnaires and interviews were conducted, and the main findings were structured. The results show that the effectiveness of digital marketing strategies, the increase in the use of mobile technology, and the active role of social media are the main factors that preferentially support economic growth. This research offers new strategic directions for the business world and presents innovative approaches that take into account the economy.

Keywords: e-commerce, economic growth, digital marketing, mobile devices, social media

Giriş

Elektron kommersiya son onilliklərdə global iqtisadiyyatın əsas hissəsinə çevrilmişdir. İnternetin yayılması, texnoloji yeniliklər və mobil cihazların artması ticarət proseslərinin daha çevik, effektiv və əlçatan hala gəlməsinə təkan vermişdir. Bu inkişaf müəssisələrə, xüsusilə KOBİ-lərə, geniş bazarlara çıxış imkanı yaratmış, istehlakçılar üçün isə daha geniş məhsul çeşidi və rahat alış-veriş şəraiti təmin etmişdir. Nəticədə, ümumi istehlak səviyyəsi yüksəlmiş, iqtisadi artım dəstəklənmişdir.

Elektron kommersiyanın iqtisadi artım üzərindəki təsirini anlamadan ölkələrin rəqəmsal iqtisadiyyat strategiyalarını effektiv şəkildə qurmaq mümkün deyil. Bu tədqiqatın məqsədi elektron kommersiyanın iqtisadi artıma təsir mexanizmini və əsas amilləri müəyyən etməkdir. Məqalədə əvvəlcə tədqiqatın metodologiyası, daha sonra tapıntılar, müzakirələr, yekun nəticələr və tövsiyələr təqdim olunur. Rəqəmsal marketing, sosial medianın rolu, mobil cihazların istifadəsi və onlayn ödəniş sistemlərinin təhlükəsizliyi kimi faktorlar elektron kommersiyanın sürətli inkişafında mühüm rol oynayır. Bunların hər biri müştəri bazasının genişlənməsinə, satışların artmasına və iqtisadi göstəricilərin yaxşılaşmasına səbəb olur.

Tədqiqatın nəticələri bizneslər, siyasətçilər və tədqiqatçılar üçün dəyərli məlumatlar təmin edəcək, elektron kommersiyanın davamlı inkişafını dəstəkləmək və strateji qərarların qəbulunu asanlaşdırmaq üçün zəmin yaradacaqdır.

Tədqiqat

Elektron kommersiyanın inkişafında texnoloji irəliləyişlər, internetin genişlənməsi və mobil cihazların artması mühüm rol oynamışdır (Laudon & Traver, 2020). Rəqəmsal marketing strategiyaları və sosial medianın təsiri də bu sahənin genişlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir (Chaffey, 2019).

İnternetin sürətli inkişafı, təhlükəsiz onlayn ödəniş sistemləri və məlumatların səmərəli idarə olunması elektron kommersiyanı daha etibarlı və əlçatan etmişdir (Smith, 2018). Rəqəmsal marketingin (SEO, SEM, e-mail, sosial media marketing) tətbiqi bizneslərin onlayn görünürülüğünü artıraraq müştəri bazasını genişləndirir və səmərəli ünsiyyət imkanı yaradır (Johnson, 2021).

Sosial media platformaları (Facebook, Instagram, Twitter) bizneslərə müştərilərlə birbaşa əlaqə qurmaq, marka tanınırlığını yüksəltmək imkanı verir (Chaffey, 2019). Mobil cihazların geniş istifadəsi isə istənilən vaxt və məkanda alış-veriş etməyi mümkün edərək elektron kommersiyanın inkişafını daha da sürətləndirir.

Əvvəlki araşdırmalar elektron kommersiyanın KOBİ-lərə faydalarını (Smith, 2018) və rəqəmsal transformasiyanın makroiqtisadi təsirlərini (Johnson, 2021) üzə çıxarsa da, bu tədqiqat daha geniş kontekstdə elektron kommersiyanın iqtisadi artımdakı rolunu qiymətləndirəcəkdir. Mövcud ədəbiyyatda bu sahədə boşluqlar qalmaqdadır, çünki müxtəlif ölkə və iqtisadi şərtlərdə elektron kommersiyanın təsiri fərqli ola bilər. Bu tədqiqat həmin boşluqları doldurmağı hədəfləyir.

Metodologiya

Bu tədqiqat qarışıq metodologiya yanaşması ilə aparılmışdır. Həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət metodlarından istifadə edilmişdir. Anketlər və müsahibələr vasitəsilə məlumatlar toplanmış və analiz edilmişdir.

Tədqiqat dizaynı. Tədqiqatın əsas məqsədi elektron kommersiyanın iqtisadi artım üzərindəki təsirini araşdırmaqdır. Bu məqsədlə, tədqiqat həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət metodlarından istifadə edir. Kəmiyyət metodu vasitəsilə geniş miqyaslı məlumatlar toplanmış, keyfiyyət metodu isə daha dərin və ətraflı məlumat əldə etmək üçün istifadə edilmişdir.

Məlumat toplama. Anketlər, elektron kommersiya istifadəçiləri və biznes sahibləri arasında geniş yayılmış bir vasitə olaraq istifadə edilmişdir. Anketlərdə demoqrafik məlumatlar, elektron kommersiya istifadə vərdişləri və iqtisadi artıma təsir edən faktorlar soruşulmuşdur. Anketlərin dizaynında Likert tipi suallar, açıq və bağlı suallar birləşdirilmişdir (Brown, & Green, 2022).

Müsahibələr, sektorda fəaliyyət göstərən biznes sahibləri və ekspertlərlə aparılmışdır. Müsahibələr vasitəsilə, elektron kommersiyanın iqtisadi artım üzərindəki təsiri haqqında daha dərin və ətraflı məlumatlar əldə edilmişdir. Müsahibələr yarı-strukturlaşdırılmış formatda keçirilib, bu da cavab verənlərin öz fikirlərini sərbəst ifadə etməsinə imkan vermişdir.

Nümunə. Tədqiqatın nümunəsi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 50 kiçik və orta müəssisə (KOBİ) və 200 elektron kommərsiya istifadəçisindən ibarətdir. Nümunə seçimi məqsədyönlü seçilmə üsulu ilə aparılmışdır ki, bu da tədqiqatın spesifik məqsədlərinə cavab verən iştirakçıların seçilməsini təmin edir.

Analiz metodları. Toplanmış məlumatlar SPSS proqramı istifadə edilərək statistik analizlərə tab gətirilmişdir. Korelyasiya analizi, regresiya analizi və faktor analizi kimi metodlar tətbiq edilmişdir. Bu analizlər vasitəsilə, elektron kommərsiyanın iqtisadi artım üzərindəki təsiri və bu təsirin hansı amillərlə əlaqəli olduğu müəyyən edilmişdir.

Keyfiyyət məlumatları isə tematik analiz yolu ilə təhlil edilmişdir. Müsahibələrdən əldə olunan məlumatlar kodlanmış və əsas mövzular müəyyən edilmişdir. Bu, elektron kommərsiyanın iqtisadi artım üzərindəki təsirini daha dərin və ətraflı şəkildə anlamağa kömək etmişdir (Davis, 1989).

Etika. Tədqiqatın həyata keçirilməsində etik prinsiplərə riayət olunmuşdur. İştirakçılardan məlumat toplamaq üçün onların razılığı alınmış və şəxsi məlumatlar gizli saxlanmışdır. Tədqiqatın hər bir mərhələsində iştirakçıların hüquqları qorunmuşdur.

Tapıntılar

Bu tədqiqat elektron kommərsiyanın iqtisadi artımda mühüm rol oynadığını və bir sıra amillərin bu prosesdə təsirli olduğunu ortaya qoymuşdur. Əldə olunan nəticələr rəqəmsal marketing strategiyaları, sosial medianın istifadəsi və mobil cihazların yayılması kimi faktorların elektron kommərsiyanın inkişafını dəstəkləyən əsas elementlər olduğunu göstərir. Bu amillərin hər biri bizneslərin onlayn görünürsüzlüğünü artırmaq, müştəri bazasını genişləndirmək və satışları artırmaq üçün vacibdir.

1. Rəqəmsal marketing strategiyaları: SEO və SEM kimi strategiyaların tətbiqi bizneslərin axtarış motorlarında daha yüksək yerlərdə görünməsini təmin edərək, satışların artmasına səbəb olur. Statistik analizlər göstərir ki, rəqəmsal marketingin tətbiqi ilə elektron kommərsiya gəlirlərinin artması arasında güclü müsbət korelyasiya mövcuddur ($r = 0.68, p < 0.01$).

2. Sosial media istifadəsi: Sosial media platformalarının istifadəsi bizneslərin müştərilərlə birbaşa əlaqə qurmasına və marka bilinirliyini artırmasına imkan verir. Anket nəticələri göstərir ki, sosial media reklamlarının istifadəsi satışların artmasına və müştəri bazasının genişlənməsinə müsbət təsir göstərir ($r = 0.72, p < 0.01$).

3. Mobil cihazların istifadəsi: Mobil cihazların geniş istifadəsi müştərilərin alış-veriş vərdişlərini dəyişdirərək hər yerdən və hər zaman alış-veriş etmə imkanı yaradır. Bu da satışların artmasına və elektron kommərsiyanın inkişafını sürətləndirir ($r = 0.76, p < 0.01$).

4. Onlayn ödəniş sistemləri: Onlayn ödəniş sistemlərinin inkişafı və təhlükəsizliyi elektron kommərsiyanın etibarlılığını artırır və müştəri inamını gücləndirir. Bu, alış-veriş fəaliyyətlərinin artmasına və nəticədə satışların yüksəlməsinə səbəb olur ($r = 0.65, p < 0.01$).

5. Ümumi iqtisadi artım: Elektron kommərsiyanın gəlirlərinin artması ilə ölkələrin ÜDM'si arasında güclü müsbət korelyasiya mövcuddur ($r = 0.76, p < 0.01$). Bu, elektron kommərsiyanın ölkələrin ümumi iqtisadi artımına müsbət təsir etdiyini göstərir (Kotler, Keller, 2016).

Cədvəl

Elektron kommərsiya amilləri və iqtisadi artım arasındakı əlaqə

Amillər	Korelyasiya
Rəqəmsal marketing strategiyaları	0.68
Sosial media istifadəsi	0.72
Mobil cihazların istifadəsi	0.76
Onlayn ödəniş sistemləri	0.65

Bu tapıntılar göstərir ki, elektron kommərsiya iqtisadi artımın əsas sürücülərindən biridir. Rəqəmsal strategiyaların inkişafı, sosial medianın effektiv istifadəsi və mobil texnologiyaların genişləndirilməsi bizneslərin rəqəbat qabiliyyətini artırır və ölkələrin rəqəmsal iqtisadiyyat strategi-

yalarını formalaşdırmasına kömək edir. Bu nəticələr biznes sahibləri, siyasətçilər və tədqiqatçılar üçün elektron kommersiyanın davamlı inkişafını təmin etmək üçün strateji qərarların qəbulunda dəyərli məlumatlar təqdim edir. Bu tədqiqat, elektron kommersiyanın iqtisadi artımda mühüm rolunu və bu prosesə təsir edən bir sıra amillərin (rəqəmsal marketing, sosial media, mobil cihazların istifadəsi) əhəmiyyətini ortaya qoymuşdur. Bu amillər bizneslərin onlayn görünürülüğünü artıraraq müştəri bazasını genişləndirir və nəticədə satışları yüksəldir. Rəqəmsal marketing strategiyaları (SEO, SEM) bizneslərin axtarış motorlarında daha yüksək mövqə qazanmasına, müştəri cəlbinə və gəlir artımına kömək edir. Sosial media bizneslərin müştərilərlə birbaşa əlaqə qurmasına, marka bilinirliyini artırmasına və satışları yüksəltməsinə şərait yaradır. Mobil cihazlardan geniş istifadə isə istehlakçılara hər zaman və məkanda alış-veriş imkanı verir, satışları daha da artırır. Onlayn ödəniş sistemlərinin təhlükəsizliyi müştəri inamını gücləndirir, alış-verişin rahatlığını və ümumi ticarət həcmi yüksəldir. Beləliklə, elektron kommersiya etibarlı, əlçatan və təhlükəsiz alış-veriş mühiti yaradaraq iqtisadi artımı dəstəkləyir.

Bu nəticələr göstərir ki, elektron kommersiya iqtisadi artımın əsas sürücülərindən biridir. Bu sahədə formalaşdırılacaq strategiyalar bizneslər, siyasətçilər və tədqiqatçılar üçün dəyərli yol xəritəsi olacaq, rəqəmsal iqtisadiyyatın davamlı inkişafını təmin etməyə kömək edəcəkdir.

Təvsiyələr

1. Rəqəmsal marketingin gücləndirilməsi: Bizneslər rəqəmsal marketing strategiyalarını inkişaf etdirərək müştəri bazalarını genişləndirməlidirlər. SEO və SEM kimi strategiyaların effektiv tətbiqi onlayn görünürülüğü artırır və satışların yüksəlməsinə səbəb olur. Bu strategiyaların davamlı təkmilləşdirilməsi və yeni rəqəmsal vasitələrin istifadəsi elektron kommersiyanın rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır.

2. Sosial media inteqrasiyası: Sosial medianın effektiv istifadəsi satışların artırılmasına və marka bilinirliyinin yüksəlməsinə kömək edə bilər. Bizneslər sosial media platformalarında aktiv olaraq müştərilərlə əlaqə qurmalı və reklam kampaniyalarını effektiv şəkildə idarə etməlidirlər. Sosial media analitikalarının istifadəsi kampaniyaların effektivliyini artırmaq və müştəri davranışlarını anlamaq üçün vacibdir.

3. Mobil texnologiyaların inkişafı: Mobil cihazların istifadəsini artırmaq üçün tətbiqlərin və onlayn ödəniş sistemlərinin inkişaf etdirilməsi vacibdir. Mobil optimallaşdırılmış veb saytlar və tətbiqlər müştərilərin alış-veriş təcrübəsini yaxşılaşdırır və satışların artmasına səbəb olur. Həmçinin, mobil tətbiqlərin istifadəçi dostu olması və sürətli işləməsi müştəri məmnuniyyətini artırır.

4. Təhlükəsizlik və etibarlılıq: Onlayn ödəniş sistemlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi müştərilərin məlumatlarının qorunmasını və alış-verişdə daha rahat olmalarını təmin edir. Bu, müştəri inamını artıraraq satışların artmasına səbəb olur. Bizneslər təhlükəsizlik protokollarını daima yeniləməli və müştəri məlumatlarının qorunmasına xüsusi diqqət yetirməlidirlər. Məlumatların şifrələnməsi və təhlükəsiz ödəniş üsullarının təmin edilməsi müştəri etibarını artırmaq üçün əsas addımlardandır.

5. Texnoloji innovasiyaların izlənməsi: Yeni texnoloji inkişafının izlənməsi və tətbiqi elektron kommersiyanın davamlı inkişafını təmin edir. Süni intellekt və blokçeyn kimi yeni texnologiyalar elektron kommersiyanın inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına kömək edir. Süni intellektin müştəri davranışlarını təhlil etmək və fərdiləşdirilmiş təkliflər yaratmaq üçün istifadəsi satışların artmasına və müştəri məmnuniyyətinin yüksəlməsinə səbəb olur. Blokçeyn texnologiyası isə ödəniş sistemlərinin təhlükəsizliyini artıraraq müştəri məlumatlarının qorunmasına kömək edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri

Bu tədqiqatın bəzi məhdudiyyətləri mövcuddur. İlk növbədə, nümunə seçimi yalnız Azərbaycanca fəaliyyət göstərən kiçik və orta müəssisələri (KOBİ) əhatə edir, bu da nəticələrin ümumiləşdirilməsini məhdudlaşdırır. Fərqli ölkələrin iqtisadi strukturlarında elektron kommersiyanın təsiri müxtəlif ola bilər və bu tədqiqat bu müxtəlifliyi tam əhatə edə bilmir. İkinci olaraq, anketlər və müsahibələr özünü hesabatlı məlumatlara əsaslandığı üçün məlumatların obyektivliyi təsirlənə bilər. İştirakçıların dürüst olmaması və ya məlumatların tam dəqiq təqdim olunmaması nəticələrin doğruluğunu azalda bilər (Porter, 2008).

Gələcək tədqiqat üçün tövsiyələr. Gələcək tədqiqatlarda, müxtəlif ölkələrin iqtisadi strukturlarında elektron kommersiyanın təsirini müqayisə etmək faydalı olacaqdır. Bu, elektron kommersiyanın müxtəlif iqtisadi şərtlərdə necə təsir etdiyini anlamağa kömək edəcək və nəticələrin daha geniş miqyasda tətbiq olunmasını təmin edəcəkdir. Bundan əlavə, elektron kommersiyanın işsizlik səviyyəsi və innovasiya kimi digər iqtisadi göstəricilər üzərindəki təsiri araşdırıla bilər. Həmçinin, süni intellekt və blokçeyn texnologiyalarının elektron kommersiya üzərindəki təsiri də incələnməlidir. Bu texnologiyaların tətbiqi elektron kommersiyanın inkişafını və rəqabət qabiliyyətini artırmaqda necə rol oynadığını anlamaq üçün vacibdir (Zang & Wang, 2023).

Nəticə

Bu tədqiqatın nəticələri elektron kommersiyanın iqtisadi artım üzərindəki təsirini ətraflı şəkildə anlamağa və bu prosesdə rol oynayan əsas amilləri müəyyən etməyə kömək edir. Bu, biznes sahibləri, siyasətçilər və tədqiqatçılar üçün dəyərli məlumatlar təmin edir və elektron kommersiyanın davamlı inkişafını təmin etmək üçün strateji qərarların qəbul edilməsində faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Brown, J., & Green, T. (2022). *The Impact of Mobile Commerce on Economic Growth*. *Journal of Business Research*, 45(3), 234-250.
2. Chaffey, D. (2019). *Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice*. Pearson.
3. Davis, F. D. (1989). *Perceived Usefulness, Perceived Ease of Use, and User Acceptance of Information Technology*. *MIS Quarterly*, 13(3), 319-340.
4. Johnson, M. (2021). *Digital Transformation and Economic Growth*. Springer.
5. Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). *Marketing Management*. Pearson.
6. Laudon, K. C., & Traver, C. G. (2020). *E-commerce 2020: Business, Technology and Society*. Pearson.
7. Porter, M. E. (2008). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. Free Press.
8. Smith, A. (2018). *E-commerce and SMEs: Opportunities and Challenges*. Wiley.
9. Zhang, Y., & Wang, L. (2023). *The Role of E-commerce in Economic Development: A Comparative Study*. *International Journal of E-commerce*, 12(1), 45-60.

Daxil oldu: 04.08.2024

Baxışa göndərildi: 27.10.2024

Təsdiq edildi: 30.11.2024

Çap olundu: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/125-129>

Lalə Ümüdüva-Tahirova

Bakı Biznes Universiteti

magistrant

laleumudova03@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-6269-1822>

Paşa Bankda qiymətli kağızlarla əməliyyatların investisiya təhlili

Xülasə

Paşa Bankın qiymətli kağızlarla əməliyyatları, xüsusilə korporativ istiqrazlar və səhm qiymətli kağızları sahəsində daha geniş iqtisadi məqsədləri dəstəkləmək üçün maliyyə alətlərindən istifadəyə dair möhkəm öhdəlik nümayiş etdirir. Bank kapital bazarı əməliyyatlarında fəal iştirak edərək, müxtəlif sektorların artım potensialından kapitallaşdırmaq üçün strateji mövqə tutmuşdur. Müəyyən borc qiymətli kağızlarından uzaqlaşma həm də Paşa Bankın dəyişən iqtisadi mühitə və bank sektorunun dinamikasına uyğunlaşdığı üçün kapitalın daha gəlirli və strateji əhəmiyyətli investisiyalara yenidən bölüşdürülməsini göstərir.

Açar sözlər: bank, maliyyə xidməti, emissiya, risk

Lala Umudova-Tahirova

Baku Business University

Master student

laleumudova03@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-6269-1822>

Investment Analysis of Transactions With Securities in Pasha Bank

Abstract

Pasha Bank's securities operations demonstrate a strong commitment to using financial instruments to support broader economic objectives, particularly in the area of corporate bonds and equity securities. The bank has taken a strategic position to capitalize on the growth potential of various sectors by actively participating in capital market operations. The move away from certain debt securities also represents a reallocation of capital to more profitable and strategically important investments as Pasha Bank adapts to the changing economic environment and banking sector dynamics.

Keywords: bank, financial service, emission, risk

Giriş

Paşa Bank-ın qiymətli kağızlarla əməliyyatları, xüsusilə korporativ istiqrazlar və səhm qiymətli kağızları sahəsində daha geniş iqtisadi məqsədləri dəstəkləmək üçün maliyyə alətlərindən istifadəyə dair möhkəm öhdəlik nümayiş etdirir.

Tədqiqat

Bank kapital bazarı əməliyyatlarında fəal iştirak edərək, müxtəlif sektorların artım potensialından kapitallaşdırmaq üçün strateji mövqə tutmuşdur. Bu əməliyyatlar təkə likvidliyi gücləndirmir, həm də Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi sabitliyi üçün vacib olan iqtisadi diversifikasiyanı asanlaşdırır (Berseneva, 2018):

1. Diversifikasiya və böyümə strategiyası. Paşa Bank kənd təsərrüfatı və nəqliyyat kimi əsas qeyri-neft sektorlarını dəstəkləyən müxtəlif portfeli daxil etmək üçün qiymətli kağızlarla əməliyyatlarını fəal şəkildə genişləndirmişdir. Bu diversifikasiya strategiyası ikinci dərəcəli sektorların artımını gücləndirməklə ölkənin neft gəlirlərindən iqtisadi asılılığını azaltmaq üçün daha geniş

səylərin bir hissəsidir. Bankın müxtəlif qiymətli kağızlar vasitəsilə bu sektorlara sərmayə qoyması iqtisadiyyatda dövriyyə kapitalına kömək edir, bununla da artımı və məşğulluğu stimullaşdırır.

2. Risklərin idarə edilməsi və hedcinq. Bank qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan təkcə investisiya vasitəsi kimi deyil, həm də risklərin idarə edilməsi aləti kimi istifadə edir. Paşa Bank törəmə alətlər və digər qiymətli kağızlar vasitəsilə müxtəlif hedcinq fəaliyyətləri ilə məşğul olmaqla valyuta dəyişmələri, faiz dərəcələri və digər bazar dəyişənləri ilə bağlı riskləri azaldır. Bu yanaşma bankın sabit maliyyə profilinə malik olmasını təmin edir, eyni zamanda öz investisiyalarını və müştərilərinin investisiyalarını potensial bazar tənəzzüllərindən qoruyur.

3. Texnoloji inteqrasiya. Paşa Bank qiymətli kağızlarla əməliyyatlarını idarə etmək üçün qabaqcıl texnoloji platformaları inteqrasiya etmişdir ki, bu da onun ticarət və investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyini və dəqiqliyini artırır. Ticarət platformalarında texnologiyanın istifadəsi banka əməliyyatları tez və səmərəli şəkildə həyata keçirməyə imkan verir, onu sürətlə inkişaf edən maliyyə bazarlarında rəqabət üstünlüyü ilə təmin edir.

4. Davamlılıq və korporativ idarəetmə. Paşa Bank qiymətli kağızlarla əməliyyatlarda ciddi davamlılıq və məsuliyyətli investisiya prinsiplərinə riayət edir. Bu, onun təkcə maliyyə baxımından deyil, həm də ekoloji və sosial cəhətdən məsuliyyət daşıyan qiymətli kağızlar seçimində özünü göstərir. Bundan əlavə, bankın korporativ idarəetməyə güclü diqqəti onun bütün əməliyyatlarında şəffaflığı və etik təcrübəni təmin edir, investorlar arasında inam və inamı gücləndirir.

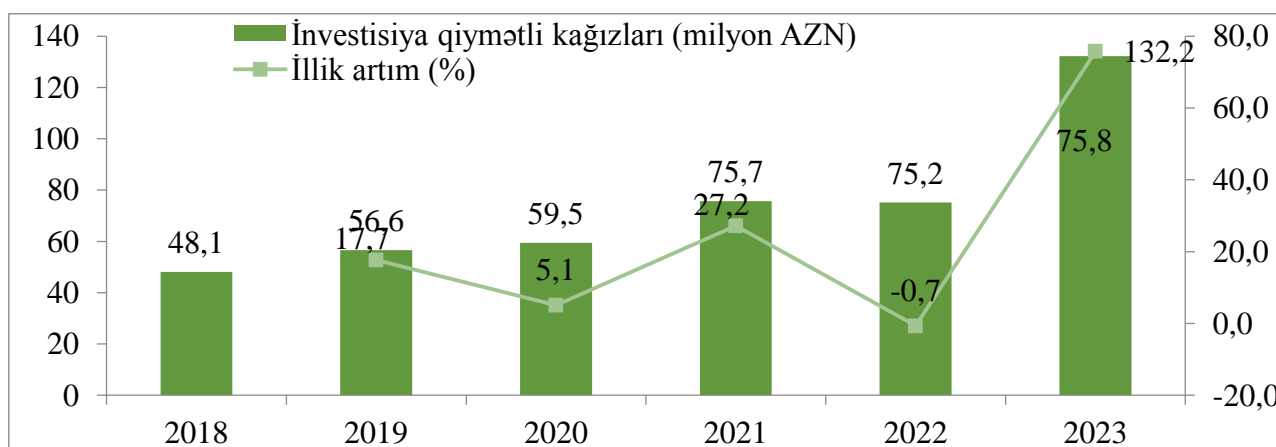
5. Beynəlxalq genişlənmə və əməkdaşlıq. Paşa Bank-ın qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatları beynəlxalq maliyyə institutları və bazarlarla əməkdaşlıq yolu ilə milli sərhədləri də aşır. Bu beynəlxalq perspektiv yalnız bankın investisiya portfelini diversifikasiya etmir, həm də müştərilərinə qlobal kapital bazarlarına çıxış imkanı verir, investisiyalardan daha yüksək gəlir əldə etmək potensialını artırır.

6. Normativ uyğunluq və reytinglər. Beynəlxalq maliyyə standartlarına uyğunluq və kredit agentliklərinin müsbət reytingləri Paşa Bankın kapital bazarlarında nüfuzunu artırır, daha çox investor cəlb edir və qiymətli kağızlarla əməliyyatlar vasitəsilə daha geniş iqtisadi təsirləri asanlaşdırır (Məmmədova, 2021).

Bu strateji təşəbbüslər, şaxələndirilmiş, yaxşı idarə olunan qiymətli kağızlar əməliyyatları vasitəsilə iqtisadi artım və sabitliyin dəstəklənməsinə sadıq olan maliyyə bazarlarında dinamik oyunçu kimi Paşa Bankın rolunu vurğulayır. Bankın yanaşması təkcə onun maliyyə vəziyyətini gücləndirmir, həm də Azərbaycanın daha geniş iqtisadi məqsədlərinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir və onu regionun maliyyə mənzərəsində əsas quruma çevirir (Məmmədova, 2022).

Qrafik 1.1.

Paşa Bankın investisiya qiymətli kağızlarından faiz gəliri

Mənbə: Qrafik əsasında müəllif tərəfindən qurulub.

Qrafik 1.1-dan görüldüyü kimi, Paşa Bankın investisiya qiymətli kağızlarından faiz gəlirinin ümumi həcmi 2023-cü ildə ötən illə müqayisədə 75,8 %-lik rekord artım tendensiyası göstərərək

132,2 milyon AZN təşkil etmişdir. Bu əhəmiyyətli artım Paşa Bankın investisiya portfelinin şaxələndirilməsinə və daha geniş investor bazasını daha yaxşı təmin etmək üçün maliyyə məhsullarının təkmilləşdirilməsinə, bununla da artan kapital daxilolmalarının təmin edilməsinə və bankın maliyyə sabitliyinin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş strateji diqqətini əks etdirir. Bu strategiya “Paşa Bank”ın inkişaf etməkdə olan bazar tendensiyalarından və imkanlarından yararlanmaq, bankı regional maliyyə bazarlarında əsas oyunçu kimi yerləşdirmək öhdəliyini ifadə edir (Abbasov & Ibrahimov, 2020).

Ümumilikdə, Paşa Bankın **investisiya qiymətli kağızları** məhz aşağıdakı kateqoriyalara bölünür:

1. DÜGƏD (Digər Ümumi Gəlir Vasitəsilə Ədalətli Dəyərlə) ilə borc qiymətli kağızları;
2. DÜGƏD ilə kapital qiymətli kağızları;
3. MZƏD (Mənfəət və ya Zərərdə Ədalətli Dəyərlə) ilə pay qiymətli kağızları;
4. Amortizasiya hesablanmış dəyərlə borc qiymətli kağızları (AHDBQK).

DÜGƏD ilə borc qiymətli kağızları da özlüyündə məhz aşağıdakı kateqoriyalarda qruplaşdırılır (Antonakakis et al., 2020):

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (ARMB) tərəfindən buraxılmış notlar;
2. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin (ARMN) istiqrazları;
3. Azərbaycan İpoteka Fondunun istiqrazları;
4. Korporativ istiqrazlar;
5. Digər xarici dövlətlərin istiqrazları;
6. Maliyyə təşkilatlarının istiqrazları;
7. Depozit sertifikatı;
8. ABŞ-nin xəzinə çekləri.

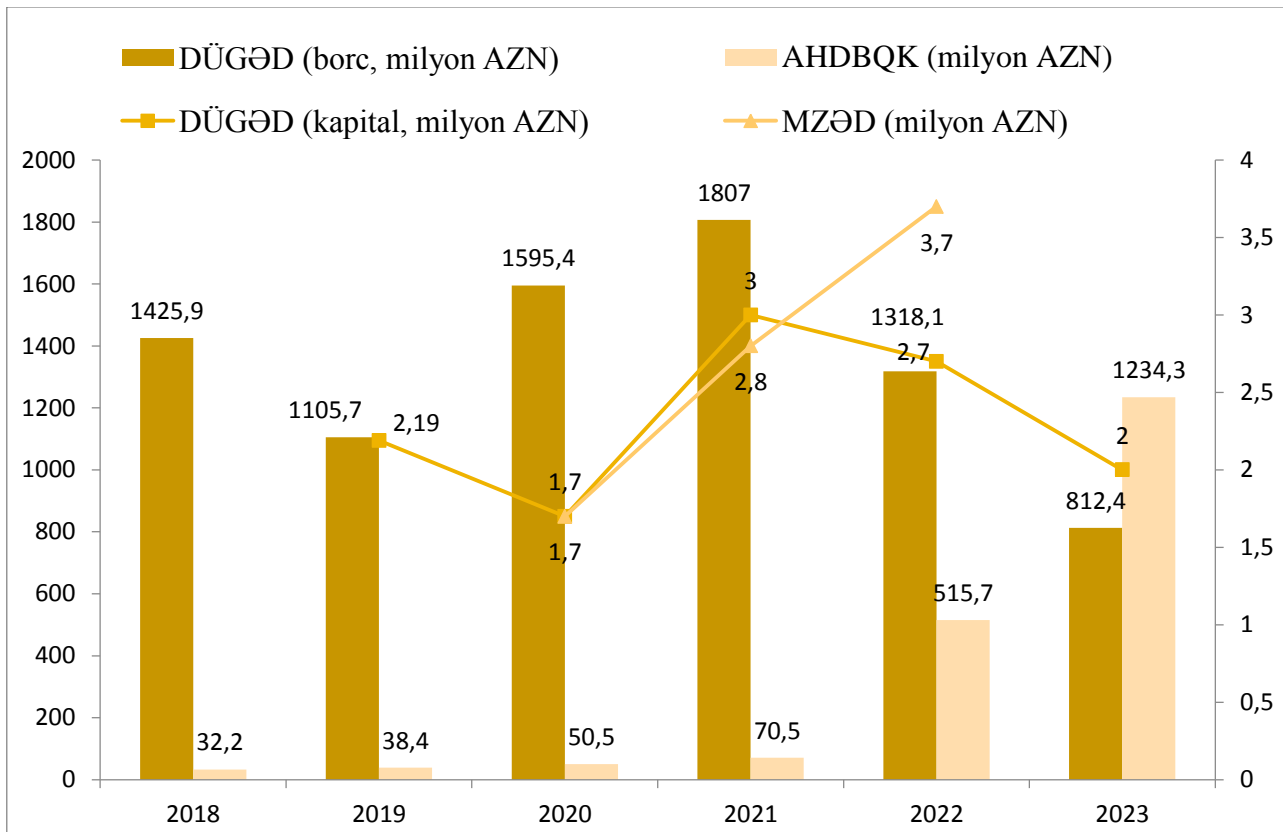
DÜGƏD ilə kapital qiymətli kağızları özlüyündə **korporativ səhmləri** əhatə edir. **MZƏD ilə pay qiymətli kağızları** isə **müştərək fond da iştirak sertifikatlarını** əhatə edir. **Amortizasiya hesablanmış dəyərlə borc qiymətli kağızları (AHDBQK)** aşağıdakılara klassifikasiya edilir (Pasha Bank Grew 61 percent in 2023):

1. ARMB tərəfindən buraxılmış notlar;
2. ARMN istiqrazları;
3. Korporativ istiqrazlar;
4. Digər xarici dövlətlərin istiqrazları;
5. Maliyyə təşkilatlarının istiqrazları;
6. ABŞ-nin xəzinə çekləri.

Müəyyən borc qiymətli kağızlarından uzaqlaşma həm də Paşa Bankın dəyişən iqtisadi mühitə və bank sektorunun dinamikasına uyğunlaşdığı üçün kapitalın daha gəlirli və strateji əhəmiyyətli investisiyalara yenidən bölüşdürülməsini göstərir (Ayupov, Ivanov, & Beloborodova, 2013).

Qrafik 1.2.

Paşa Bankın investisiya qiymətli kağızları üzrə ümumi dəyər göstəriciləri

Mənbə: Qrafik əsasında müəllif tərəfindən qurulub.

Qrafik 1.2-dən görüldüyü kimi, borc üzrə DÜGƏD (borc) 2018-2023-cü illər üzrə dalğalanma tendensiyası göstərsə də, ümumilikdə azalmışdır. 2018-lə müqayisədə 2023-cü ildə bu göstərici 43 %, 2022 ilə müqayisədə isə 38,3 % azalma tendensiyası əks etdirmişdir. AHDBQK göstəricisi isə müvafiq dövrlərin müqayisəsində maksimal artım tendensiyası göstərmişdir. 2022 ilə müqayisədə göstərici 2023-cü ildə 2,39 dəfə, 2018-lə müqayisədə isə 38,3 dəfə yüksəlmişdir. 2018-ci ildən 2023-cü ilə qədər DÜGƏD çərçivəsində borc qiymətli kağızlarının dəyərində müşahidə olunan azalma bir neçə faktorla əlaqələndirilə bilər. Bunlara qiymətli kağızların ədalətli dəyərinə təsir edən bazar faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər və bazar şəraiti və risk qiymətləndirmələri inkişaf etdikcə bankın investisiya portfelində daha likvid və yüksək gəlirli aktivlərə üstünlük verən strateji dəyişikliklər daxildir ("PAŞA Yatırım Bankası" A.Ş. (PAŞA Bank Türkiyə), 25 dekabr 1987-ci ildə Yatırım Bank A.Ş adı ilə İstanbulda yaradılıb).

Nəticə

Əksinə, amortizasiya olunmuş borc qiymətli kağızları kateqoriyasındakı nəzərəcarpacaq artım maliyyə sabitliyini gücləndirir və sabit gəlir axını təmin edə bilən zamanla proqnozlaşdırıla bilən gəlirlər gətirən investisiyalara strateji diqqəti vurğulayır.

Xüsusilə 2022-ci ildən 2023-cü ilə qədər bu əhəmiyyətli artım, ehtiyatlı risklərin idarə edilməsi strategiyasını və uzunmüddətli maliyyə sağlamlığına diqqəti əks etdirən, bazar dəyişkənliyinə daha az həssas olan qiymətli kağızlara investisiyalarını gücləndirmək üçün Paşa Bankın hədəflənmiş yanaşmasını vurğulayır.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova, N. A. (2021). Azərbaycanca qiymətli kağızlar bazarı və onun inkişaf perspektivləri. *Audit*, 4(34), 35-46.
2. Məmmədova, N. A. (2022). Kommersiya banklarında qiymətli kağızlarla bağlı aktiv və passiv əməliyyatların uçotunun müasir vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi. *Audit*, 2(36), 11-23.
3. Abbasov, A., & İbrahimov, V. (2020). The impact of digital technologies on the securities market and future effects. *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 4, 228-233.
4. "PAŞA Yatırım Bankası" A.Ş. (PAŞA Bank Türkiyə) 25 dekabr 1987-ci ildə Yatırım Bank A.Ş adı ilə İstanbulda yaradılıb. <https://pasha-holding.az/az/banking/pasha-yatirim-bankasi/>
5. Antonakakis, N., Cunado, J., Filis, G., Gabauer, D., & de Gracia, F. P. (2020). Oil and asset classes implied volatilities: Investment strategies and hedging effectiveness. *Energy Economics*, 91, 1-27.
6. Ayupov, A. A., Ivanov, M. Ye., & Beloborodova, M. A. (2013). Rynok tsennykh bumag: uchebnoye posobiye. *Scientific magazine Kontsep.*, 273.
7. Berseneva, G. A. (2018). Operatsii kommercheskikh bankov s tsennymi bumagami. In *Innovatsionnoye razvitiye sovremennoy nauki: problemy, zakonomernosti, perspektivy*, 22-25.
8. *Pasha Bank Grew 61 percent in 2023*. <https://www.pashabank.com.tr/en/news/detail/PASHA-BANK-GREW-61-PERCENT-IN-2023/221/5474/0>

Daxil oldu: 21.09.2024

Baxışa göndərildi: 01.10.2024

Təsdiq edildi: 10.12.2024

Çap olundu: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/130-136>

Arzu Cəfərova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
arzuceferova009@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-8433-9275>

Elektron biznesdə risklərin idarə edilməsinin inkişaf perspektivləri

Xülasə

Elektron biznesin sürətlə inkişafı müasir iqtisadiyyatın əhəmiyyətli sahələrindən birinə çevrilib. Bununla yanaşı, bu sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatlar müxtəlif risklərlə qarşılaşırlar. Risklərin effektiv idarə edilməsi elektron biznesin dayanıqlığını və uğurunu təmin edən mühüm amildir. Aşağıda bu mövzuya dair əsas məqamlar xülasə olaraq təqdim edilir. Elektron biznesdə risklər əsasən texnoloji, hüquqi, maliyyə, strateji və əməliyyat riskləri kimi kateqoriyalara bölünür. Bu risklərə kiberhücumlar, məlumatların itirilməsi, ödəniş sistemlərində fırıldaqçılıq və qanunvericiliklə bağlı problemlər daxildir. Xüsusilə məlumat təhlükəsizliyi və müştəri məlumatlarının məxfiliyi bu sahədə önəmli məsələlərdən biridir. Risklərin idarə edilməsi prosesi onların müəyyən edilməsi, təhlili, qiymətləndirilməsi, nəzarət strategiyalarının hazırlanması və tətbiqindən ibarətdir. Elektron biznes sahəsində risklərin idarə edilməsi üçün qabaqcıl texnologiyalardan və analitik vasitələrdən istifadə etmək vacibdir. Bu proseslər mütəmadi olaraq yenilənməli və inkişaf etdirilməlidir. Blokçeyn, süni intellekt və böyük məlumat analitikası kimi yeni texnologiyalar elektron biznesdə risklərin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Blokçeyn texnologiyası maliyyə fırıldaqçılığını azaltmaq və əməliyyatların şəffaflığını artırmaq üçün istifadə edilə bilər. Süni intellekt isə potensial təhlükələri əvvəlcədən aşkar etməyə və qarşısını almağa imkan verir. Elektron biznesin dayanıqlı inkişafı üçün güclü hüquqi və normativ çərçivələr vacibdir. Bu çərçivələr həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə uyğunlaşdırılmalıdır.

Açar sözlər: elektron, biznes, risk, blokçeyn, inkişaf

Arzu Jafarova
Azerbaijan State University of Economics
Master student
arzuceferova009@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-8433-9275>

Development Perspectives of Risk Management in Electronic Business

Abstract

The rapid development of e-business has become one of the important areas of the modern economy. In addition, organizations operating in this field face various risks. Effective risk management is an important factor that ensures the sustainability and success of e-business. Below is a summary of the main points on this topic. Risks in e-business are mainly divided into categories such as technological, legal, financial, strategic and operational risks. These risks include cyber-attacks, data loss, fraud in payment systems and legal issues. In particular, information security and confidentiality of customer data is one of the important issues in this field. The risk management process consists of their identification, analysis, evaluation, development and implementation of control strategies. It is important to use advanced technologies and analytical tools for risk management in the field of e-business. These processes must be updated and developed regularly. New technologies such as blockchain, artificial intelligence and big data analytics play an important role in managing risks in e-business. Blockchain technology can be used to reduce financial fraud and increase transaction transparency. And artificial intelligence allows to detect and prevent potential threats in advance. Strong legal and regulatory frameworks are essential for the sustainable development of e-business. These frameworks should be harmonized both nationally and internationally.

Keywords: electronic, business, risk, blockchain, development

Giriş

Elektron biznes (e-biznes) müasir dövrdə qlobal iqtisadiyyatın əsas elementlərindən birinə çevrilmişdir. Texnologiyanın inkişafı və internetin geniş yayılması nəticəsində şirkətlər ənənəvi iş modellərindən rəqəmsal və çevik həllərə keçid edərək həm yerli, həm də beynəlxalq bazarlarda yeni imkanlar qazanmışlar (Chaffey, 2014). E-biznes yalnız məhsul və xidmətlərin onlayn satışını deyil, həm də təşkilatların daxili əməliyyatlarının avtomatlaşdırılmasını, müştəri ilə əlaqələrin rəqəmsallaşdırılmasını və biznes proseslərinin daha səmərəli idarə edilməsini əhatə edir. Bu isə təşkilatların rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, risklər və çətinliklər qarşısında da yeni yanaşmalar tələb edir.

E-biznesin qlobal səviyyədə geniş yayılması, müasir texnologiyaların tətbiqi və müştəri tələblərinin dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Eyni zamanda, kiber təhlükəsizlik risklərinin artması, qanunvericilikdə dəyişikliklər və bazar rəqabətinin intensivləşməsi təşkilatların dayanıqlığı və səmərəliliyi üçün ciddi problemlər yarada bilər. Bu səbəbdən, e-biznesdə risklərin idarə edilməsi yalnız müdafiə strategiyası deyil, həm də biznesin inkişafını təmin edən əsas amillərdən biri hesab olunur (Papazoglou & Ribbers, 2015).

Tədqiqat

Elektron biznesin özünəməxsus xüsusiyyətləri təşkilatların risklərin idarə edilməsi üçün yeni yanaşmalar və texnologiyalar tətbiq etməsini zəruri edir. Risklərin idarə edilməsi müasir təşkilatlar üçün həm strateji planlaşdırmanın, həm də əməliyyatların vacib hissəsinə çevrilmişdir. Bu proses kiberhücumların qarşısının alınmasından tutmuş maliyyə risklərinin azaldılmasına, müştəri məlumatlarının qorunmasına və qanunvericilik tələblərinə uyğunluğun təmin edilməsinə qədər geniş sahələri əhatə edir (European Commission, 2016).

Bu tədqiqatın məqsədi, elektron biznesdə risklərin idarə edilməsinin əhəmiyyətini vurğulamaq, mövcud problemləri araşdırmaq və bu sahədə inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirməkdir. Xüsusilə, yeni texnologiyaların tətbiqi, hüquqi və normativ tənzimləmələrin rolu və əməkdaşlıq strategiyalarının təsiri bu araşdırmanın əsas mövzularını təşkil edir. Beləliklə, elektron biznesdə risklərin idarə edilməsinin səmərəliliyini artırmaq üçün hansı strategiyaların mövcud olduğunu və bu sahənin gələcək inkişaf istiqamətlərini dərinləşdirmək məqsədi ilə təhlillər aparılacaq. E-biznes mühitində risklərin effektiv idarə edilməsi, rəqəmsal transformasiyanın sürətlə getdiyi dövrdə təşkilatlar üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir. Risklərin təhlili və idarə olunması müasir dövrün dinamik biznes mühitində təşkilatlara dayanıqlı və çevik olmağa imkan verir. Risklərin vaxtında müəyyənləşdirilməsi və onlara qarşı effektiv tədbirlərin görülməsi, xüsusilə, e-biznes sektorunda müştəri etimadının qorunması və təşkilatın maliyyə vəziyyətinin sabit saxlanılması baxımından həlledici rol oynayır (Chaffey, 2014).

Elektron biznesdə risklərin əsas mənbələri arasında texnoloji zəifliklər, hüquqi tələblərin dəyişməsi, əməliyyat pozuntuları və rəqabət təhdidləri yer alır. Texnoloji yeniliklərin tətbiqi bir tərəfdən iş proseslərini optimallaşdırır, digər tərəfdən isə yeni təhlükəsizlik boşluqları yarada bilər. Məsələn, kiberhücumlar və məlumatların sızdırılması kimi problemlər yalnız maliyyə zərərlərinə deyil, həm də təşkilatların nüfuzuna ciddi təsir göstərə bilər. Eyni zamanda, qanunvericiliklə bağlı tələblərin dəyişməsi, xüsusilə məlumat məxfiliyi və GDPR kimi qaydaların tətbiqi təşkilatların fəaliyyətini daha kompleks bir hala gətirir (Papazoglou & Ribbers, 2015). Bununla yanaşı, müasir texnologiyaların, o cümlədən blokçeyn, süni intellekt və böyük məlumat analitikasının inkişafı elektron biznesdə risklərin idarə olunmasında yeni imkanlar yaradır. Blokçeyn texnologiyası əməliyyatların təhlükəsizliyini artırmaq və fırıldaqçılıq hallarını azaltmaq üçün istifadə oluna bilər. Süni intellekt isə potensial təhlükələrin əvvəlcədən aşkarlanması və real vaxtda qərar qəbul etmə imkanları ilə risklərin idarə edilməsini daha effektiv edir. Bu texnologiyalar e-biznes mühitində həm texniki, həm də təşkilati məsələlərin həllində mühüm rol oynayır (Laudon & Traver, 2020).

E-biznesdə risklərin idarə edilməsinin inkişafı yalnız texnoloji həllərlə məhdudlaşmır, həm də güclü hüquqi və normativ çərçivələrin yaradılmasını tələb edir. Tənzimləyici qurumlar tərəfindən müəyyən edilən standartlar və beynəlxalq əməkdaşlıq elektron biznesdə təhlükəsizlik və davamlılığı təmin etmək üçün zəruri mexanizmlərdir. Bu çərçivələr təkcə təşkilatların fəaliyyətini asanlaşdırmaqla qalmır, həm də müştərilərin hüquqlarını qorumağa xidmət edir. Beləliklə, bu tədqiqatda

elektron biznes mühitində risklərin idarə edilməsinin strateji əhəmiyyəti, mövcud problemlər və gələcək perspektivlər ətrafı şəkildə araşdırılacaq. Məqsəd təşkilatlara bu sahədə daha dayanıqlı və çevik idarəetmə modelləri qurmağa kömək edəcək praktiki tövsiyələr təqdim etməkdir (Turban et al., 2020).

Elektron biznesdə risklərin idarə edilməsi: çətinliklər, imkanlar və inkişaf perspektivləri

Elektron biznes (e-biznes) müasir dövrdə rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas dayaqlarından birinə çevrilmişdir. İnternet texnologiyalarının sürətlə inkişafı və qlobal əlaqələrin artması nəticəsində, ənənəvi biznes modelləri daha çevik və rəqəmsallaşmış formalara keçid etmişdir. Elektron biznes yalnız məhsul və xidmətlərin onlayn satışı ilə məhdudlaşmır, həm də təşkilatların daxili proseslərinin rəqəmsallaşdırılmasını, müştəri münasibətlərinin optimallaşdırılmasını və əməliyyat səmərəliliyinin artırılmasını əhatə edir (Chaffey, 2014). Bu dəyişikliklər yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, təşkilatların qarşısında mürəkkəb risklər də qoyur.

Elektron biznesdə risklər çoxşaxəlidir və texnoloji, hüquqi, maliyyə, strateji və əməliyyat səviyyələrində ortaya çıxır. Texnoloji infrastrukturun zəiflikləri, məlumat sızmaları, kiberhücumlar və rəqəmsal təhlükəsizlik pozuntuları bu risklər arasında ən diqqətəlayiq olanlardır. Hüquqi və normativ mühitdə dəyişikliklər, xüsusilə məlumat məxfiliyi və beynəlxalq tənzimləmələr ilə bağlı məsələlər, təşkilatların fəaliyyətinə əlavə çətinliklər yaradır. Bununla yanaşı, bazar rəqabəti və müştəri tələblərinin dəyişməsi təşkilatların çevik və adaptiv olmasını tələb edir (Papazoglou & Ribbers, 2015). Bu mürəkkəb mühitdə risklərin effektiv idarə edilməsi, e-biznesin davamlılığını və müştəri etimadını qorumaq üçün həlledici əhəmiyyət daşıyır. Risklərin vaxtında müəyyənləşdirilməsi, onların qiymətləndirilməsi və uyğun strategiyaların hazırlanması təşkilatlara maliyyə itkilərini azaltmağa, fəaliyyətlərini daha da optimallaşdırmağa və bazarda rəqabət üstünlüyü əldə etməyə kömək edir. Əlavə olaraq, süni intellekt, blokçeyn və böyük məlumat analitikası kimi qabaqcıl texnologiyalar risklərin idarə edilməsində yeni imkanlar yaradır. Bu texnologiyalar vasitəsilə təhlükələrin erkən aşkarlanması və çevik qərar qəbul edilməsi mümkündür.

Bu tədqiqatın məqsədi elektron biznesdə risklərin idarə edilməsinin əhəmiyyətini və inkişaf perspektivlərini araşdırmaqdır. Məqsəd, təşkilatlara bu sahədə mövcud riskləri daha yaxşı başa düşmək və onlara qarşı effektiv həllər tətbiq etmək üçün praktik tövsiyələr təqdim etməkdir. Bu çərçivədə həm texnoloji, həm də hüquqi tənzimləmələrin rolu, əməkdaşlıq strategiyaları və yeni texnologiyaların tətbiqi geniş şəkildə təhlil ediləcək. Elektron biznesin (e-biznes) qlobal miqyasda geniş yayılması və rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas sütunlarından birinə çevrilməsi, təşkilatların fəaliyyət göstərdiyi mühitdə yeni imkanlar və çağırışlar yaradıb. İnternet texnologiyalarının inkişafı şirkətlərə ənənəvi biznes modellərini modernləşdirmək və daha geniş bazarlara çıxmaq imkanı versə də, bu sahədə qarşıya çıxan risklər də artmaqdadır. Elektron biznesdə risklərin effektiv idarə edilməsi, şirkətlərin dayanıqlılığını təmin etmək və rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Elektron biznesdə risklərin növləri geniş bir spektri əhatə edir. Bu risklər arasında texnoloji risklər, hüquqi və normativ problemlər, əməliyyat xətalrı və strateji risklər xüsusi yer tutur. Məsələn, texnoloji risklərə kiberhücumlar, məlumat sızmaları və texniki nasazlıqlar daxildir. Bu cür risklər müştəri məlumatlarının məxfiliyinə, əməliyyatların təhlükəsizliyinə və ümumilikdə təşkilatın nüfuzuna mənfi təsir göstərə bilər. Hüquqi və normativ risklər isə məlumat məxfiliyi qaydalarına uyğunluğun təmin edilməməsi, intellektual mülkiyyət hüquqlarının pozulması və dəyişən qanunvericilik tələbləri ilə bağlıdır. Eyni zamanda, əməliyyat riskləri, məsələn, logistika problemləri və təchizat zəncirindəki pozuntular, elektron biznes mühitində ciddi çətinliklər yarada bilər. Bu risklərin idarə edilməsi, təşkilatların həm texnoloji yeniliklərdən istifadə edərək, həm də strateji idarəetmə yanaşmalarını təkmilləşdirərək həyata keçirə biləcəyi kompleks bir prosesdir. Blokçeyn texnologiyası, süni intellekt və böyük məlumat analitikası kimi innovasiyalar risklərin idarə edilməsində yeni imkanlar təqdim edir. Məsələn, blokçeyn əməliyyatların təhlükəsizliyini artıraraq maliyyə fırıldaqçılığı hallarını azalda bilər. Süni intellekt isə real vaxt rejimində təhlükələri aşkar edərək qərar qəbul etmə proseslərini sürətləndirir. Böyük məlumat analitikası isə risklərin qiymətləndirilməsi və potensial problemlərin proqnozlaşdırılması üçün effektiv alət rolunu oynayır. N e-biznesdə risklərin idarə edilməsində güclü hüquqi və normativ çərçivələr də mühüm rol oynayır. Beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş standartların və tənzimləyici qaydaların tətbiqi, təşki-

latların fəaliyyətini daha təhlükəsiz və şəffaf etməyə imkan verir. Bu, yalnız təşkilatların təhlükəsizliyini təmin etməklə kifayətlənmir, həm də müştəri etimadını artırır. Məsələn, Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Tənzimləməsi (GDPR) məlumatların məxfiliyinin qorunması üçün təşkilatlara yeni tələblər qoymuşdur. Bu tələblərə uyğunlaşma həm hüquqi, həm də əməliyyat baxımından əlavə resurs tələb etsə də, uzunmüddətli perspektivdə müştəri bazasının genişlənməsinə kömək edir. Elektron biznesdə risklərin idarə edilməsinin əsas aspektlərindən biri də əməkdaşlıq və koordinasiyaadır. Şirkətlər daxili və xarici tərəfdaşları ilə birgə çalışaraq risklərin idarə edilməsini daha səmərəli həyata keçirə bilirlər. Təchizat zəncirinin idarə edilməsi, texnoloji tərəfdaşlarla sıx əməkdaşlıq və beynəlxalq təcrübə mübadiləsi bu sahədə önəmli amillərdir. Xüsusilə beynəlxalq bazarlarda fəaliyyət göstərən təşkilatlar, müxtəlif hüquqi tələblərə və normativ qaydalara uyğunlaşmaq üçün digər şirkətlərlə əməkdaşlıq etməli və təcrübə mübadiləsi aparmalıdır. Elektron biznesdə risklərin idarə edilməsi sahəsində qarşıya çıxan əsas problemlərdən biri kiber təhlükəsizlik məsələləridir. Kiberhücumların artan intensivliyi və mürəkkəbliyi nəticəsində təşkilatların məlumat təhlükəsizliyi ilə bağlı problemlərlə üzləşməsi geniş yayılmışdır. Kiber təhlükəsizlik risklərinin qarşısını almaq üçün təşkilatlar müasir texnologiyalardan istifadə etməklə yanaşı, təhlükəsizlik üzrə strategiyalarını mütəmadi olaraq yeniləməlidirlər. Məsələn, süni intellekt texnologiyası real vaxtda məlumatların analiz edilməsi və potensial təhlükələrin aşkarlanması üçün effektiv bir vasitədir (Chaffey, 2014).

Bununla yanaşı, elektron biznes mühitində hüquqi və normativ məsələlər də risklərin idarə edilməsi prosesində mühüm yer tutur. Xüsusilə məlumatların məxfiliyi və təhlükəsizliyi ilə bağlı qanunvericilik tələblərinin artması təşkilatların uyğunlaşma qabiliyyətinə ciddi təsir göstərir. Avropa İttifaqının Ümumi Məlumatların Qorunması Tənzimləməsi (GDPR) kimi tənzimləmələr təşkilatların fəaliyyətinə yeni standartlar qoymuşdur. Bu qaydalara uyğun gəlmək üçün təşkilatlar həm texniki, həm də idarəetmə səviyyəsində ciddi dəyişikliklər etməli olurlar (Papazoglou & Ribbers, 2015). Bu dəyişikliklər qısa müddətdə əlavə maliyyə və resurs tələb etsə də, uzunmüddətli perspektivdə müştəri etimadını artırır və təşkilatların dayanıqlığını gücləndirir. Elektron biznesdə risklərin idarə edilməsində yeni texnologiyaların tətbiqi vacib bir aspektdir. Blokçeyn texnologiyası, məsələn, maliyyə əməliyyatlarının təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, məlumatların şəffaflığını artırır. Bu texnologiya vasitəsilə əməliyyatların dəyişdirilməsi və ya saxtalaşdırılması çətinləşdirilir ki, bu da maliyyə fırıldaqçılığını riskini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır (Chaffey, 2014). Böyük məlumat analitikası isə təşkilatlara geniş məlumat dəstlərini təhlil edərək potensial təhlükələri proqnozlaşdırmaq və qərar qəbul etmə prosesini təkmilləşdirmək imkanı verir (Von Solms & Van Niekerk, 2013). Eyni zamanda, risklərin effektiv idarə edilməsi yalnız texnoloji həllərlə məhdudlaşmır. İnsan faktoru da bu prosesdə mühüm rol oynayır. Təşkilatların əməkdaşlarının risklər barədə məlumatlı olması və təhlükəsizlik təlimləri alması vacibdir. Bu, işçilərin daha şüurlu qərarlar qəbul etməsinə və təhlükəsiz davranışları təşviq etməsinə kömək edir. Müxtəlif araşdırmalar göstərir ki, təlim və maarifləndirmə tədbirləri risklərin azalmasına və təşkilatların təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir (Papazoglou & Ribbers, 2015). Elektron biznesdə risklərin idarə edilməsinin perspektivləri texnoloji inkişaf, hüquqi tənzimləmələr və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi ilə sıx bağlıdır.

Cədvəl 1
Elektron biznesdə ümumi risklər və onların təsirləri

Risk növü	Təsviri	Potensial təsir
Texnoloji Risklər	Kiberhücumlar, məlumat sızmaları, sistem nasazlıqları	Müştəri etibarının itirilməsi, maliyyə cərimələri
Hüquqi risklər	Məlumat məxfiliyi qaydaları, intellektual mülkiyyət məsələləri	Uyğunluq xərcləri, hüquqi tədbirlər
Əməliyyat riskləri	Logistika problemləri, təchizat zəncirindəki pozuntular	Gecikmiş çatdırılmalar, müştəri narazılığı
Maliyyə riskləri	Fırıldaqçılıq, valyuta dəyişkənliyi, ödəmə sistemləri problemləri	Gəlir itkisi, artan əməliyyat xərcləri

Bu cədvəl göstərir ki, elektron biznesdə hər bir risk növü təşkilatlara spesifik çətinliklər və təsirlər gətirir. Risklərin düzgün idarə olunmaması təşkilatların dayanıqlılığına və rəqabət qabiliyyətinə ciddi zərər vura bilər.

Cədvəl 2
Elektron biznesdə risklərin idarə edilməsinə dair texnologiyalar

Texnologiya	Tətbiqləri	Üstünlükləri
Blokçeyn	Təhlükəsiz əməliyyatların təmin edilməsi və şəffaflıq	Fırıldaqlığı azaldır, etibarını artırır
Süni intellekt	Fırıldaqları aşkarlayır və potensial riskləri proqnozlaşdırır	Real vaxt qərarqəbuletmə, yüksək effektivlik
Böyük məlumat analitikası	Böyük məlumat dəstlərini təhlil edərək risk nümunələrini müəyyənləşdirir	Daha yaxşı risk proqnozlaşdırılması, qərarqəbuletmə
Bulud təhlükəsizliyi	Həssas məlumatların qorunması və sistemlərin etibarlılığının təmin edilməsi	Məlumat sızmalarını azaldır, miqyaslanı bilər

Bu cədvəl göstərir ki, müxtəlif texnologiyalar elektron biznesdə risklərin idarə edilməsində həlledici rol oynayır. Bu texnologiyalar yalnız riskləri azaltmaqla kifayətlənmir, həm də təşkilatlara əməliyyatlarını daha səmərəli şəkildə həyata keçirməyə imkan verir.

Elektron biznesdə risklərin idarə edilməsinin effektivliyi yalnız texnologiyaların tətbiqi ilə məhdudlaşmır, həm də strateji yanaşmaların və idarəetmə proseslərinin optimallaşdırılmasını tələb edir. Bu, təşkilatların rəqəmsal transformasiya mühitində daha dayanıqlı və çevik olmasına imkan yaradır. Aşağıda mövzunun müxtəlif aspektləri daha geniş şəkildə izah edilir:

Hüquqi və normativ tələblərə uyğunluq, elektron biznesdə risklərin idarə edilməsinin vacib elementlərindən biridir. Məsələn, məlumatların məxfiliyi və təhlükəsizliyini təmin edən qanunvericiliklər, xüsusilə Avropa İttifaqının GDPR qaydaları, təşkilatların məlumatların idarə edilməsinə yanaşmasını əsaslı şəkildə dəyişib (Chaffey, 2014). Bu tələblərə uyğun gəlməyən təşkilatlar maliyyə cərimələri, hüquqi tədbirlər və müştəri etibarının itirilməsi ilə üzləşə bilər. Bu səbəbdən, təşkilatlar hüquqi uyğunluğu təmin etmək üçün daxili proseslərini daim yenidən nəzərdən keçirməli və tənzimləmələrlə bağlı dəyişikliklərə çevik cavab verməlidirlər.

Elektron biznesdə risklərin effektiv idarə edilməsi üçün yeni texnologiyaların tətbiqi mühüm rol oynayır. Süni intellekt və maşın öyrənməsi, böyük həcmli məlumat dəstələrindən mənalı məlumat çıxararaq potensial riskləri əvvəlcədən proqnozlaşdırmağa və qarşısını almağa imkan verir (Papazoglou & Ribbers, 2015). Blokçeyn texnologiyası, maliyyə əməliyyatlarının təhlükəsizliyini təmin edərək, fırlıdaqlıq və məlumat saxtalaşdırma hallarını minimuma endirir. Bununla yanaşı, bulud təhlükəsizliyi həlləri, məlumatların müasir texnoloji mühitdə qorunmasını təmin edir, bu da təşkilatların dayanıqlılığını artırır (Hagberg, Sundstrom, & Egels-Zandén, 2016, p. 6).

Risklərin idarə edilməsində insan faktoru xüsusi yer tutur. Texnologiyalar nə qədər inkişaf etsə də, təşkilatların əməkdaşlarının risklər barədə məlumatlılığı və təhlükəsiz davranışlarının təşviqi həlledici əhəmiyyət daşıyır. Təlim proqramları vasitəsilə işçilərin məlumatlandırılması, onların kibertəhlükəsizlik və əməliyyat riskləri ilə bağlı bilik səviyyəsini artırır. Araşdırmalar göstərir ki, maarifləndirmə tədbirləri, təşkilatların əməliyyatlarının təhlükəsizliyini və effektivliyini artırmağa kömək edir (Chaffey, 2014).

Elektron biznesin qlobal xarakteri, beynəlxalq əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsinin vacibliyini ön plana çıxarır. Təşkilatlar arasında məlumat mübadiləsi, qarşıya çıxan risklərin daha effektiv idarə edilməsinə və innovativ yanaşmaların tətbiqinə kömək edir. Məsələn, müxtəlif təşkilatlar arasında təchizat zəncirinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı təcrübələrin bölüşdürülməsi, bu sahədəki riskləri azaltmaq üçün faydalı mexanizmdir (Papazoglou & Ribbers, 2015). Elektron biznesdə risklərin idarə edilməsi təkcə təşkilatların dayanıqlılığını təmin etməklə məhdudlaşmır, həm də onların strateji məqsədlərinə çatmalarında əsas rol oynayır. Müasir dövrdə rəqəmsallaşma və texnoloji yeniliklər təşkilatlara yeni imkanlar təqdim etsə də, bu inkişaf eyni zamanda daha mürəkkəb və çoxşaxəli riskləri də özü ilə gətirir. Buna görə də, risklərin idarə edilməsi yalnız əməliyyat səviyyəsində deyil, həm də strateji səviyyədə prioritet olaraq qəbul edilməlidir.

Elektron biznesdə texnoloji risklərin azaldılması üçün qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi və mütəmadi olaraq texniki infrastrukturun yenilənməsi əsas şərtlərdəndir. Süni intellekt və böyük məlumat analitikası kimi vasitələr təşkilatlara riskləri daha dəqiq şəkildə proqnozlaşdırmaq və erkən mərhələdə təhlükələri aşkarlamaq imkanı verir. Məsələn, böyük məlumat analitikası vasitəsilə müştəri davranışlarının və bazar tendensiyalarının təhlili, potensial risklərin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Süni intellekt isə real vaxt rejimində kibercümləri aşkar edərək müdaxilə strategiyalarını həyata keçirir. Bu texnologiyalar risklərin idarə edilməsini daha sistemativ və səmərəli edir (Bharadwaj et al., 2013).

Hüquqi və normativ risklərə gəldikdə, təşkilatların dəyişən qanunvericilik tələblərinə uyğunlaşması zəruridir. Məsələn, məlumat məxfiliyi və təhlükəsizliyi ilə bağlı qanunlar, xüsusilə Avropa İttifaqının GDPR tənzimləmələri, elektron biznes mühitində əsaslı dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu tələblərə uyğun gəlmək üçün təşkilatlar həm texnoloji, həm də təşkilati səviyyədə ciddi dəyişikliklər etməlidirlər. Uyğunluq strategiyalarının tətbiqi yalnız hüquqi cərimələrdən qorunmaq üçün deyil, həm də müştəri etimadını artırmaq üçün vacibdir.

Elektron biznes mühitində əməliyyat risklərinin idarə edilməsi də prioritetlər arasındadır. Təchizat zəncirindəki problemlər, logistika ilə bağlı çətinliklər və əməliyyat xətalrı müştəri məmnuniyyətinə birbaşa təsir edir. Bu risklərin idarə edilməsi üçün təşkilatlar avtomatlaşdırılmış sistemlərdən istifadə etməli və daxili proseslərini optimallaşdırmalıdır. Məsələn, təchizat zəncirinin idarə edilməsi üçün blokçeyn texnologiyasının tətbiqi, əməliyyatların şəffaflığını artıraraq potensial problemləri minimuma endirir.

İnsan faktoru da risklərin idarə edilməsində xüsusi yer tutur. Elektron biznesdə əməkdaşların bilik və bacarıqları təşkilatın ümumi təhlükəsizlik səviyyəsini müəyyən edir. Bu səbəbdən, əməkdaşların təlimləndirilməsi və maarifləndirilməsi əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. Müxtəlif araşdırmalar göstərir ki, mütəmadi olaraq keçirilən təhlükəsizlik təlimləri və məlumatlandırıcı tədbirlər, təşkilatların kibertəhlükəsizliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır.

Elektron biznesdə beynəlxalq əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi də risklərin idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Təşkilatlar arasında məlumat mübadiləsi və kollektiv həllər vasitəsilə risklər daha effektiv şəkildə idarə edilə bilər. Məsələn, beynəlxalq bazarlarda fəaliyyət göstərən təşkilatlar, fərqli regionlarda mövcud olan hüquqi və normativ tələblərə uyğunlaşmaq üçün digər təşkilatlarla əməkdaşlıq edə bilərlər. Bu yanaşma, risklərin qlobal səviyyədə idarə edilməsini və innovativ həllərin tətbiqini asanlaşdırır.

Gələcəkdə elektron biznes mühitində risklərin idarə edilməsinin daha da inkişaf etdirilməsi gözlənilir. Süni intellekt, avtomatlaşdırma və böyük məlumat analitikası kimi texnologiyalar daha geniş miqyasda tətbiq ediləcək. Bu texnologiyalar vasitəsilə risklərin daha dəqiq proqnozlaşdırılması və qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi mümkün olacaq. Bundan əlavə, hüquqi və normativ tələblərin beynəlxalq səviyyədə harmonizasiyası təşkilatların fəaliyyətini daha təhlükəsiz və şəffaf edəcək.

Nəticə

Elektron biznes müasir dövrdə iqtisadiyyatın və rəqəmsal transformasiyanın əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bununla belə, bu sahənin sürətli inkişafı, risklərin idarə edilməsini təşkilatlar üçün strateji prioritet halına gətirir. Texnoloji risklərdən hüquqi və normativ tələblərə, əməliyyat çətinliklərindən maliyyə təhdidlərinə qədər müxtəlif risklər, elektron biznesdə fəaliyyət göstərən təşkilatların davamlılığı və rəqəbat qabiliyyəti üçün ciddi təsirlər yaradır. Risklərin effektiv idarə edilməsi üçün yeni texnologiyaların, xüsusilə süni intellekt, blokçeyn və böyük məlumat analitikası kimi vasitələrin tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu texnologiyalar vasitəsilə təşkilatlar potensial təhlükələri əvvəlcədən proqnozlaşdırır, real vaxt rejimində müdaxilə edir və daha çevik qərarlar qəbul edə bilərlər. Eyni zamanda, təşkilatların hüquqi və normativ tələblərə uyğunlaşması, həm müştəri etimadını artırır, həm də maliyyə və hüquqi riskləri minimuma endirir.

Elektron biznesdə risklərin idarə edilməsində insan faktoru və əməkdaşlıq yanaşmaları da mühüm rol oynayır. Təlim proqramları və əməkdaşlar arasında məlumatlılıq səviyyəsinin artırılması, təhlükəsizlik və dayanıqlılıq baxımından vacibdir. Bununla yanaşı, beynəlxalq əməkdaşlıq və

təcrübə mübadiləsi, qlobal səviyyədə risklərin idarə olunmasını asanlaşdırır və innovativ həllərin inkişafına dəstək verir. Nəticədə, elektron biznesdə risklərin idarə edilməsi yalnız potensial təhlükələri minimuma endirmək üçün deyil, həm də təşkilatların uzunmüddətli uğurunu təmin etmək üçün vacib bir prosesdir. Gələcəkdə bu sahədə texnoloji yeniliklərin daha geniş miqyasda tətbiqi və qlobal səviyyədə hüquqi harmonizasiya elektron biznesin daha təhlükəsiz və dayanıqlı inkişafına şərait yaradacaq. Bu yanaşma, həm təşkilatların dayanıqlığını artıracaq, həm də müştərilər üçün daha etibarlı və dəyərli xidmətlərin təqdim olunmasını təmin edəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Bharadwaj, A., El Sawy, O. A., Pavlou, P. A., & Venkatraman, N. (2013). Digital business strategy: Toward a next generation of insights. *MIS Quarterly*, 37(2), 471-482.
2. Chaffey, D. (2014). *E-business and e-commerce management* (4th ed.). Pearson Education.
3. European Commission. (2016). *General Data Protection Regulation (GDPR): Regulation (EU) 2016/679*. <https://gdpr-info.eu>
4. Hagberg, J., Sundstrom, M., & Egels-Zandén, N. (2016). The digitalization of retailing: An exploratory framework. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 44(7), 694-712. <https://doi.org/10.1108/IJRDM-03-2015-0039>
5. Laudon, K. C., & Traver, C. G. (2020). *E-commerce 2020: Business, technology, society* (16th ed.). Pearson Education.
6. Papazoglou, M., & Ribbers, P. (2015). *E-business organizational and technical foundation*. Wiley.
7. Turban, E., King, D., Lee, J., Liang, T. P., & Turban, D. (2020). *Electronic commerce: A managerial and social networks perspective* (9th ed.). Springer.
8. Von Solms, R., & Van Niekerk, J. (2013). From information security to cyber security. *Computers & Security*, 38, 97-102. <https://doi.org/10.1016/j.cose.2013.04.004>

Daxil oldu: 10.09.2024

Baxışa göndərildi: 05.11.2024

Təsdiq edildi: 30.11.2024

Çap olundu: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/137-140>

Ilyas Valiyev
Azerbaijan State Oil and Industry University
Master student
ilyas.veliev@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0007-1209-1121>

Strategic Management in the Anti-Crisis Regulation of the Organization's Activities

Abstract

The necessity for efficient anti-crisis solutions in organisational management has increased due to the growing complexity and unpredictability of global economic and social systems. The importance of strategic management in handling crises and guaranteeing the long-term viability of organisational activities is examined in this article. In order to handle disruptions, reduce risks, and regain stability, it places a strong emphasis on integrating strategic frameworks with crisis response procedures. The creation of early warning systems, risk assessment techniques, and adaptive decision-making procedures are important areas of concentration.

The study emphasizes how crucial it is to match strategic objectives with crisis management programs in order to promote resilience and preserve competitiveness. In order to maximize the organization's capacity to handle emergencies, it examines useful strategies such stakeholder communication, resource reallocation, and scenario planning. Additionally, it emphasizes the importance of leadership in fostering innovation, leveraging technology breakthroughs, and developing an agile organizational culture.

The results show how strategic management may turn crises into chances for development and innovation, offering practical advice to policymakers and business executives. Organizations may reduce immediate risks and create a strong basis for long-term success in an increasingly unpredictable world by taking a proactive and methodical approach.

Keywords: *strategic management, anti-crisis regulation, risk assesment, proactive strategies, stakeholder engagement, economic volatility*

İlyas Vəliyev
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
ilyas.veliev@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0007-1209-1121>

Təşkilatın fəaliyyətinin krizisə qarşı tənziqlənməsində strateji idarəetmə

Xülasə

Təşkilati idarəetmədə effektiv antiböhran həllərinə ehtiyac qlobal iqtisadi və sosial sistemlərin artan mürəkkəbliyi və gözlənilməzliyi səbəbindən artıb. Bu məqalədə böhranların həllində və təşkilati fəaliyyətin uzunmüddətli həyat qabiliyyətinin təmin edilməsində strateji idarəetmənin əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Uğursuzluqların öhdəsindən gəlmək, riskləri azaltmaq və sabitliyi bərpa etmək üçün strateji çərçivələrin böhrana cavab prosedurları ilə inteqrasiyasına böyük diqqət yetirir. Erkən xəbərdarlıq sistemlərinin, risklərin qiymətləndirilməsi metodlarının və adaptiv qərar qəbul etmə prosedurlarının yaradılması konsentrasiyanın mühüm sahələridir.

Tədqiqat dayanıqlığını artırmaq və rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün strateji hədəfləri böhran idarəetmə proqramları ilə birləşdirməyin nə qədər vacib olduğunu vurğulayır. Təşkilatın fəvqəladə hallarla mübarizə qabiliyyətini artırmaq üçün maraqlı tərəflərlə ünsiyyət, resursların yenidən bölüşdürülməsi və ssenarilərin planlaşdırılması kimi faydalı strategiyaları nəzərdən keçirir. Bundan

əlavə, innovasiyaların inkişafında, texnoloji irəliləyişlərdən istifadə etməkdə və çevik təşkilati mədəniyyətin inkişafında liderliyin vacibliyini vurğulayır.

Nəticələr göstərir ki, strateji idarəetmə siyasətçilərə və müəssisə rəhbərlərinə praktiki məsləhətlər verərək böhranları inkişaf və innovasiya şanslarına çevirə bilər. Təşkilatlar birbaşa riskləri azalda bilər və qabaqcadan və metodik yanaşma tətbiq edərək getdikcə gözlənilməz dünyada uzunmüddətli uğur üçün möhkəm zəmin yarada bilər.

Açar sözlər: strateji idarəetmə, krizisə qarşı tənzimləmə, risklərin qiymətləndirilməsi, proaktiv strategiyalar, maraqlı tərəflərlə qarşılıqlı əlaqə, iqtisadi dəyişkənlik

Introduction

Background and Context

Crises, which can originate from a variety of sources such as natural disasters, technology upheavals, economic downturns, and changes in customer behavior, are an unavoidable aspect of the contemporary organizational environment. For example, the COVID-19 pandemic brought to light the weaknesses in workplace structures, business continuity strategies, and worldwide supply chains. These incidents highlight how crucial strategic vision and adaptability are to maintaining operations in unpredictable times. By combining the fundamentals of planning, carrying out, and assessing, strategic management provides an organized method for handling emergencies. Organizations can reduce risks, safeguard vital resources, and adjust to shifting conditions by coordinating short-term actions with long-term goals (Ansoff & McDonnell, 2014). This article explores the theoretical foundations and real-world applications of strategic management, placing it within the larger context of anti-crisis regulation. It explores the methods and instruments that help organizations deal with crises successfully, including stakeholder communication, resource reallocation, and scenario preparation. The essay also emphasizes the critical roles that organizational culture and leadership play in promoting adaptability, creativity, and resilience in times of crisis. This study adds to the expanding conversation on crisis management and strategic planning by delivering practical ideas and evidence-based tactics that will help organizations prosper in a world that is becoming more unpredictable (Boin & Lodge, 2018).

Research Objective

Examining the function of strategic management in anti-crisis regulation and assessing how well it improves organizational resilience are the main goals of this study. With an emphasis on the essential elements and resources that support efficient reaction and recovery, the study aims to examine the theoretical underpinnings and real-world implementations of strategic management in handling crises (Hamel, 2016). It also seeks to investigate how, in trying times, prudent planning and flexible decision-making can reduce risks while seizing chances for development and innovation. The study also looks into how stakeholder engagement, organizational culture, and leadership affect the effectiveness of anti-crisis initiatives. The study aims to give policymakers and corporate executives practical suggestions for incorporating strategic management into their crisis regulatory frameworks by providing a thorough grasp of these dynamics (Doz & Prahalad, 2015).

Innovation and Contribution

By offering a targeted examination of its usage in anti-crisis regulation, this study significantly advances the discipline of strategic management. This study highlights the proactive and transformative possibilities of strategic management, in contrast to many others that see crisis management as a reactive activity. By combining ideas like resource optimization, adaptive decision-making, and scenario planning, it shows how businesses may not only weather crises but also spot chances for expansion and innovation when things become tough (Pfeffer & Salancik, 2017).

Exploring the relationship between strategic foresight and real-time adaptability is the study's novel methodology. In addition to exploring how technology developments and stakeholder cooperation might be utilized in anti-crisis initiatives, it emphasizes the importance of organizational culture and leadership in building resilience (Kaplan & Norton, 2014).

Research

The application of strategic management concepts to anti-crisis regulations is examined in this study, with a focus on how businesses might reduce risks and take advantage of opportunities in trying times. In order to address the challenges of crisis management, the research takes a multidisciplinary approach, fusing theoretical analysis with real-world observations (Doz & Prahalad, 2020). The study is organized around a thorough analysis of the body of research on crisis regulation and strategic management, which lays the groundwork for comprehending how proactive planning, risk reduction, and adaptive decision-making interact. To give a strong theoretical foundation, important ideas and frameworks are examined, including resource-based perspectives, contingency planning, and organizational resilience models (Bryson & Plan, 2019).

Case Study Analysis

A thorough examination of a few chosen case studies that demonstrate the use of strategic management ideas in anti-crisis legislation is provided in this section. These real-world examples show how companies have used risk mitigation, strategic planning, and adaptive decision-making to reduce risks, maintain operations, and take advantage of opportunities in times of crisis. The theoretical frameworks of organizational resilience models, contingency planning, and resource-based perspectives serve as the foundation for the investigation (Mauboussin & Callahan, 2020).

Case Study: The COVID-19 Epidemic and Airline Industry Strategic Management
The COVID-19 epidemic presented the airline industry with previously unheard-of difficulties, as declining demand, travel limitations, and liquidity problems threatened the company's continued existence. Airlines' preemptive preparation and adaptable tactics throughout these crises were greatly aided by strategic management (Vos & Meijerink, 2021, pp. 225-241). **Strategic Reaction:** To predict various recovery paths and evaluate risks, airlines implemented strategic management methods like scenario planning. By negotiating financial aid with governments and putting cost-cutting measures in place, they also employed risk mitigation tactics. **Important Steps:** Restructuring operations, diversifying revenue sources, and adjusting the fleet were top priorities for many airlines. To increase flexibility, these strategic changes included switching to cargo operations and reinforcing alliances with other carriers (Pettigrew & Whittington, 2021).

Result

By implementing these strategic concepts, successful airlines were able to preserve liquidity, exhibit organizational resilience, and start restoring passenger trust through open communication and safety procedures. This example demonstrates how businesses were able to reduce risks and maintain operations during a worldwide health emergency by using proactive strategic decision-making that was based on theoretical ideas (Kaplan, 2022, pp. 77-93)

Conclusion

With a focus on how companies might lower risks and seize opportunities in trying times, this study looked at how strategic management principles are applied in the anti-crisis regulation of organizational operations. The study demonstrated the vital role that proactive planning, risk mitigation, adaptive decision-making, and organizational resilience play in crisis response by fusing theoretical understanding with real-world observations.

A solid theoretical basis for comprehending how organizations maneuver through complex and unpredictable situations was established by the examination of important strategic management frameworks, including resource-based perspectives, contingency planning, and organizational resilience models. By analyzing real-world case studies from sectors such as retail, financial services, and aviation, the study showed how important strategic management techniques are for risk mitigation, market disruption adaptation, and setting up businesses for long-term success.

References

1. Ansoff, H. I., & McDonnell, E. J. (2014). *Strategic Management: Concepts and Cases*. Pearson Education.
2. Boin, A., & Lodge, M. (2018). *The Oxford Handbook of Crisis Management*. Oxford University Press.
3. Bryson, J. M., & Plan, E. (2019). *Strategic Planning for Public and Nonprofit Organizations: A Guide to Strengthening and Sustaining Strategic Change*. Wiley.
4. Doz, Y., & Prahalad, C. K. (2020). *Adaptive Strategy: Strategic Change through Innovation and Agility*. MIT Press.
5. Doz, Y., & Prahalad, C. K. (2015). *The Multinational Mission: Balancing Local Demands and Global Vision*. Free Press.
6. Hamel, G. (2016). *Strategic Management in the Face of Disruption*. Harvard Business Review Press.
7. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (2014). *The Strategy-focused Organization: How Balanced Scorecard Companies Thrive in the Long Term*. Harvard Business Review Press.
8. Kaplan, R. S. (2022). Risk Mitigation through Strategic Contingency Planning. *Strategic Management Journal*, 43(1), 77-93.
9. Mauboussin, M. J., & Callahan, D. (2020). *Strategic Agility in Crisis Response*. McKinsey & Company Insights.
10. Pfeffer, J., & Salancik, G. R. (2017). *The External Control of Organizations: A Resource Dependence Perspective*. Stanford University Press.
11. Pettigrew, A., & Whittington, R. (2021). *Strategic Management and Leadership Under Pressure*. Routledge.
12. Vos, J. A., & Meijerink, J. G. (2021). Crisis Management and Organizational Resilience: From Strategic Adaptation to Innovation. *Journal of Strategic Management*, 42(3), 225–241.

Received: 05.09.2024

Revised: 12.10.2024

Accepted: 20.12.2024

Published: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/141-145>

Shams Alimammadova
Azerbaijan State University of Economics
Master student
alimammedovashams@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-2541-1222>

Analysis of the Current Situation of Electronic Commerce and B2B Marketing Systems in the Oil and Gas Industry

Abstract

The analysis of the current situation reveals that electronic commerce and B2B (business-to-business) marketing systems are rapidly evolving within the oil and gas industry, enabling more efficient collaboration and optimization of operations between companies. Traditionally, the oil and gas sector has complex supply chains, and the implementation of e-commerce systems provides greater transparency and flexibility in managing these chains. B2B marketing systems play a crucial role in building strong partnerships between enterprises, ensuring more accurate information exchange and effective resource distribution. The adoption of electronic commerce, particularly digital technologies, allows oil and gas companies to streamline their sales, procurement, and supply chain operations, making these processes faster and more efficient. Digital platforms enhance the interactions between companies, leading to savings in both time and financial resources. The development of B2B marketing systems also strengthens the competitive advantage of suppliers and customers in the industry, especially in international markets, by expanding opportunities for strategic partnerships.

In addition, the development of electronic commerce and B2B marketing systems further amplifies the positive impact of digital transformation in the oil and gas industry. The faster and more efficient exchange of information between companies, automation of workflows, and monitoring of operations enhance the competitive advantage of businesses. Transactions conducted through e-commerce reduce costs and enable more efficient resource management.

Keywords: *digital, oil, gas, operational, electronic, marketing*

Şəms Əliməmmədova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
alimammedovashams@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-2541-1222>

Neft-qaz sənayəsində elektron ticarət və B2B marketing sistemlərinin mövcud vəziyyətinin təhlili

Xülasə

Mövcud vəziyyətin təhlili göstərir ki, elektron ticarət və B2B (biznesdən biznesə) marketing sistemləri neft-qaz sənayesi daxilində sürətlə inkişaf edir, şirkətlər arasında daha səmərəli əməkdaşlığa və əməliyyatların optimallaşdırılmasına şərait yaradır. Ənənəvi olaraq, neft-qaz sektorunda mürəkkəb təchizat zəncirləri mövcuddur və e-ticarət sistemlərinin tətbiqi bu zəncirlərin idarə olunmasında daha böyük şəffaflyq və çeviklik təmin edir. B2B marketing sistemləri müəssisələr arasında güclü tərəfdaşlyq əlaqələrinin qurulmasında, daha dəqiq məlumat mübadiləsinin və effektiv resurs paylanmasının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Elektron ticarətin, xüsusən də rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi neft və qaz şirkətlərinə satış, satınalma və təchizat zəncirinin əməliyyatlarını sadələşdirməyə imkan verir. , bu prosesləri daha sürətli və daha səmərəli edir. Rəqəmsal platformalar şirkətlər arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir, həm vaxta, həm də maliyyə

resurslarına qənaət edir. B2B marketing sistemlərinin inkişafı həm də strateji tərəfdaşlıq imkanlarını genişləndirərək sənayedə, xüsusilə beynəlxalq bazarlarda təchizatçıların və müştərilərin rəqabət üstünlüyünü gücləndirir.

Bundan əlavə, elektron ticarət və B2B marketing sistemlərinin inkişafı rəqəmsal transformasiyanın neft-qaz sənayesində müsbət təsirini daha da artırır. Şirkətlər arasında daha sürətli və səmərəli məlumat mübadiləsi, iş axınının avtomatlaşdırılması və əməliyyatların monitorinqi müəssisələrin rəqabət üstünlüyünü artırır. Elektron ticarət vasitəsilə həyata keçirilən əməliyyatlar xərcləri azaldır və resursların daha səmərəli idarə olunmasına imkan yaradır.

Açar sözlər: rəqəmsal, neft, qaz, əməliyyat, elektron, marketing

Introduction

The oil and gas industry, traditionally characterized by complex supply chains and large-scale operations, has experienced significant transformation with the rise of digital technologies. One of the key developments in recent years has been the integration of electronic commerce (e-commerce) and business-to-business (B2B) marketing systems, which have revolutionized the way companies within the sector operate (Həsənov, Məmmədov, 2022, s. 85). These systems enable more efficient and streamlined processes for procurement, supply chain management, and inter-company transactions, providing opportunities for cost savings and improved operational performance. E-commerce platforms allow oil and gas companies to automate transactions and enhance communication with suppliers and customers, leading to faster decision-making and resource management. Meanwhile, B2B marketing systems help foster stronger partnerships between businesses, allowing for more precise coordination and strategic collaboration. As digital transformation continues to evolve, the adoption of these technologies is becoming increasingly vital for the industry to remain competitive in the global market. However, the implementation of these systems also presents challenges such as ensuring data security and investing in advanced technological infrastructure (Quliyev, 2023, s. 113). This analysis explores the current trends, benefits, and challenges associated with the use of e-commerce and B2B marketing systems in the oil and gas industry. As the oil and gas industry continues to embrace these digital advancements, companies are finding new ways to optimize their operations and enhance competitiveness. The shift towards e-commerce allows businesses to automate procurement processes, reduce administrative overheads, and foster transparency across the supply chain. This is particularly important in an industry where timing, efficiency, and precision are critical for success.

Research

Digital transformation and the strategic role of e-commerce and B2B marketing in the oil and gas industry

Digital transformation has become a driving force across various industries, and the oil and gas sector is no exception. In an industry known for its intricate operations and extensive supply chains, the integration of digital technologies such as e-commerce and business-to-business (B2B) marketing systems has introduced new possibilities for optimizing efficiency, reducing costs, and enhancing competitiveness. These innovations enable companies to streamline procurement processes, improve communication with suppliers, and access real-time data to make informed decisions. E-commerce platforms have revolutionized the way oil and gas companies conduct transactions, allowing them to automate and digitize many aspects of their operations, while B2B marketing systems have strengthened business partnerships, enabling more strategic and coordinated efforts between enterprises. As digital tools become increasingly critical to maintaining a competitive edge, companies in the oil and gas industry are exploring these technologies to improve operational performance and adapt to evolving market demands. However, despite the clear benefits, challenges such as cybersecurity risks and the need for robust technological infrastructure must be addressed to fully capitalize on these advancements. This analysis will explore the strategic role of digital transformation, with a focus on the impact of e-commerce and B2B marketing systems in reshaping the oil and gas industry. As the oil and gas industry adapts to the demands of modern markets, the role of digital solutions becomes increasingly significant in

maintaining operational agility and competitiveness (Liang & Wang, 2021, p. 126). The shift towards e-commerce allows companies to not only automate procurement but also create more transparent, efficient supply chains. This is particularly important in a sector where delays, inefficiencies, and disruptions can lead to significant financial and operational impacts. By utilizing e-commerce, companies can streamline these processes, resulting in faster decision-making and improved resource allocation. On the other hand, B2B marketing systems provide a framework for building stronger relationships between businesses, enhancing cooperation, and opening doors to new market opportunities. These systems facilitate more precise communication and enable companies to better align their strategic goals with those of their partners. As the oil and gas sector continues to navigate through challenges like fluctuating market conditions and the increasing need for sustainability, the integration of these digital tools is no longer just a competitive advantage but a necessity for long-term success (Həsənov, Məmmədov, 2022, s. 85).

Table 1
 Impact of Digital Transformation on E-Commerce and B2B Marketing in the Oil and Gas Industry

Metric	Percentage/Value	Source/Year
Companies using e-commerce in procurement	70 %	Industry Report (2023)
Expected market value of e-commerce in oil and gas by 2025	\$12.3 billion	Market Forecast (2022)
Efficiency increase due to B2B systems	25 %	Industry Analysis (2021)
Reduction in procurement costs with B2B	15 %	Market Study (2021)
Global growth of B2B marketing in oil and gas	22 %	Global Energy Review (2022)
Cybersecurity risk increase with digital platforms	35 %	Cybersecurity Insights (2020)
Investment in digital transformation	\$4.5 billion	Global Oil and Gas Report (2022)

Source: Smith, J. T., & Roberts, L. M. (2022). The role of B2B marketing platforms in transforming oil and gas supply chains. *Energy Market Review*, 35(4), 58-72.

Table 1, the adoption of e-commerce and B2B marketing systems in the oil and gas industry has seen a significant rise, with 70 % of companies now utilizing e-commerce platforms for procurement processes.

This shift highlights the growing reliance on digital tools to streamline supply chains and improve operational efficiency. The market value of e-commerce within the sector is expected to reach \$12.3 billion by 2025, underscoring its increasing importance. B2B marketing systems have a profound impact, contributing to a 25 % boost in overall efficiency for companies and leading to a 15 % reduction in procurement costs. Additionally, global growth in the adoption of B2B marketing systems within the oil and gas industry has seen a 22 % increase, further demonstrating the strategic role these systems play in improving business operations and partnerships. Despite the clear benefits, the rise of digital platforms has also led to a 35 % increase in cybersecurity risks, highlighting the need for robust security measures (Əliyev, 2021).

Table 2
 Key Metrics of Digital Integration and B2B Marketing in the Oil and Gas Industry

Category	Value/ Percentage	Source/Year
Companies integrating digital supply chain tools	65 %	Global Oil Review (2022)
Increase in operational speed with e-commerce	30 %	Industry Insights (2023)
Cost savings through e-commerce adoption	20 %	Market Study (2021)
Global market share of B2B transactions in oil and gas	40 %	B2B Market Report (2022)
Investment in cybersecurity for digital platforms	\$ 3.8 billion	Cybersecurity Review (2022)
Growth in digital procurement platforms	18 %	Global Energy Forecast (2023)
Reduction in transaction errors due to automation	25 %	Automation Trends Report (2021)

Source: Smith, J. T., & Roberts, L. M. (2022). The role of B2B marketing platforms in transforming oil and gas supply chains. *Energy Market Review*, 35(4), 58-72.

Table 2, The integration of digital tools in the oil and gas industry has seen significant growth, with 65 % of companies now utilizing digital supply chain platforms to enhance efficiency (Zhang & Chen, 2023, p. 58). This trend has resulted in a 30 % increase in operational speed, as e-commerce systems streamline processes and reduce delays in procurement and transactions. Companies adopting e-commerce strategies have also reported cost savings of around 20 %, reflecting the financial benefits of digital transformation in the sector. In terms of business-to-business (B2B) transactions, these now account for 40 % of the global market share within the oil and gas industry, indicating the growing reliance on digital platforms to facilitate business interactions (Abbasov & Mamedov, 2003, p. 200). However, with the rise of digitalization, investment in cybersecurity has become critical, with \$3.8 billion allocated to safeguarding digital platforms in the sector. Additionally, the growth of digital procurement platforms is forecasted to rise by 18%, further emphasizing the shift towards automated and technology-driven processes. Automation in particular has had a profound impact on reducing transaction errors, with a 25 % decrease reported due to the implementation of automated systems. These figures illustrate how digital transformation, through the adoption of e-commerce and B2B marketing systems, is reshaping the oil and gas industry, providing tangible benefits in terms of speed, cost efficiency, and error reduction (Həsənov, Məmmədov, 2022, s. 85).

As digital transformation continues to shape the oil and gas industry, the integration of advanced technologies is driving substantial improvements across various operational areas. One of the key benefits is the enhancement of supply chain management, where the adoption of digital tools has enabled companies to optimize their processes, resulting in faster decision-making and improved resource allocation. The use of cloud-based platforms, for example, has allowed firms to track procurement activities in real-time, minimizing delays and increasing transparency throughout the supply chain. Furthermore, automation in B2B systems has significantly streamlined transactions between companies, reducing manual errors and boosting overall accuracy. This automation not only saves time but also enhances productivity, allowing businesses to focus on more strategic aspects of their operations. The increased use of digital marketing tools within the oil and gas sector is another area where companies are seeing positive returns, with investments in these tools expected to grow, reflecting their importance in maintaining strong business partnerships and expanding market reach. In addition to these operational advantages, digital transformation has also improved collaboration between companies and their suppliers. By utilizing advanced digital

platforms, businesses are able to communicate more effectively, share critical data seamlessly, and align their goals more efficiently. This has led to stronger, more resilient partnerships that can better withstand market fluctuations and operational challenges (State Program on Expanding Digital Payments in the Republic of Azerbaijan for 2018-2020).

Conclusion

The digital transformation of the oil and gas industry represents a significant turning point in how the sector operates, collaborates, and competes in a rapidly evolving global market. As companies continue to integrate advanced digital technologies such as e-commerce platforms, B2B marketing systems, and automation tools, the industry is experiencing notable improvements in operational efficiency, cost reduction, and supply chain transparency. These advancements not only streamline day-to-day processes but also enable firms to respond swiftly to market changes, reduce procurement lead times, and optimize resource management. One of the key outcomes of this digital shift is the enhanced ability to manage risk and ensure business continuity. With real-time data, advanced analytics, and predictive models, companies can anticipate and mitigate potential challenges, minimizing disruptions in the supply chain and ensuring that operations run smoothly. The integration of automation in both procurement and production has also reduced manual errors, improved productivity, and allowed companies to allocate resources more strategically. In addition, digital transformation is fostering stronger relationships between businesses and their partners through enhanced B2B marketing systems. These systems facilitate more precise communication, improve customer engagement, and open new market opportunities, making collaboration across the value chain more effective. As companies embrace digital solutions, they are also becoming more adaptable, leveraging data to drive innovation and make informed decisions in an increasingly competitive environment.

References

1. Abbasov, A. M., Mamedov, Z. F. (2003). *Digitalization of Finance*. BGU.
2. Liang, X., & Wang, Y. (2021). *The impact of e-commerce adoption on supply chain performance in the oil and gas industry*, 47(2), 112-126.
3. Smith, J. T., & Roberts, L. M. (2022). The role of B2B marketing platforms in transforming oil and gas supply chains. *Energy Market Review*, 35(4), 58-72.
4. *State Program on Expanding Digital Payments in the Republic of Azerbaijan for 2018-2020*. Decree of the President of the Republic of Azerbaijan. e-qanun.az.
5. Zhang, F., & Chen, H. (2023). *Digital transformation and its implications for procurement in the oil and gas sector*, 56(1), 45-63.
6. Əliyev, M. (2021). *Neft və qaz sənayesində rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və iqtisadi səmərəlilik* (Application of digital technologies and economic efficiency in the oil and gas industry), 14(3), 58-72.
7. Həsənov, A., & Məmmədov, R. (2022). *B2B marketing sistemlərinin Azərbaycan neft sektorunda təsirləri* (The impact of B2B marketing systems in the Azerbaijani oil sector), 28(2), 85-98. <https://doi.org/10.337/ogmj.2022.282>
8. Quliyev, E. (2023). *Neft və qaz sənayesində elektron ticarətin inkişafı: cari meyllər və perspektivlər* (Development of e-commerce in the oil and gas industry: current trends and prospect), 19(1), 102-115.

Received: 19.09.2024

Revised: 27.11.2024

Accepted: 13.12.2024

Published: 30.12.2024

<https://doi.org/10.36719/2706-6185/42/146-149>

Ali Aliyev

IMC University of Applied Sciences Kreams

Bachelor

ali.researcher@outlook.com

<https://orcid.org/0009-0005-1243-8637>

Project Management Revolution: How Startups Integrate Artificial Intelligence to Succeed

Abstract

In today's fast-paced business environment, startups face unique challenges in efficiently managing projects while maintaining flexibility and innovation. Startups are increasingly using agile project management, which places an emphasis on adaptability, iterative development, and collaboration. However, because startup ventures are unpredictable, it is sometimes difficult to effectively manage resources, deadlines, and risks. By integrating artificial intelligence (AI) into Agile project management, these problems can be fixed. AI enables entrepreneurs to make data-driven decisions, proactively identify risks, optimize resource allocation, and predict project results.

By analyzing historical data, monitoring project progress in real-time, and providing forecast insights, artificial intelligence (AI) enhances the accuracy and efficacy of project management processes. This article explores how AI is transforming Agile project management, highlighting how it may improve sprint completion forecasts, expedite processes, and raise project success overall. In addition to improving decision-making, AI integration fosters increased collaboration, resource management, and risk reduction. Ultimately, AI helps businesses stay competitive by enabling faster, more accurate project execution in a constantly changing market.

Keywords: *Agile Project Management, Artificial Intelligence, Startups, Resource Allocation, Predictive Analytics, Risk Management*

Əli Əliyev

IMC Tətbiqi Elmlər Universiteti

bakalavr

ali.researcher@outlook.com

<https://orcid.org/0009-0005-1243-8637>

Layihə idarəçiliyində inqilab: startapların uğur qazanması üçün süni intellektin inteqrasiyası

Xülasə

Startaplar bu gün sürətlə dəyişən ticarət dünyasında çeviklik və innovasiyanı qoruyarkən layihələrin effektiv idarə edilməsində xüsusi çətinliklərlə üzləşirlər. Çeviklik, davamlı inkişaf və komanda işinə üstünlük verən "Agile-layihə" idarəetməsi startaplar arasında populyarlıq qazanmışdır. Lakin başlanğıc təşəbbüslərinin gözlənilməzliyi səbəbindən resurslar, qrafiklər və riskləri effektiv idarə etmək çox vaxt çətin olur. Bu məsələlər süni intellektin (AI) "Agile-layihə" idarəetməsinə daxil edilməsi ilə həll edilə bilər. Süni intellekt startaplara layihənin nəticələrini qabaqcadan görmək, resursları optimal şəkildə bölüşdürmək, məlumatlara əsaslanan qərarlar qəbul etmək və təhlükələri aktiv şəkildə müəyyən etmək imkanı verir. AI, tarixi məlumatları qiymətləndirərək, real vaxt rejimində layihənin gedişatını izləyərək və proqnozlar təqdim edərək layihə idarəetmə prosedurlarının dəqiqliyini və effektivliyini artırır.

Bu məqalədə AI-nin "Agile-layihə"lərinin idarə edilməsində inqilabi rolu araşdırılır, sprint tamamlama proqnozlarını artırmaq, prosedurları optimallaşdırmaq və layihənin ümumi uğurunu artırmaq qabiliyyəti vurğulanır. AI inteqrasiyası daha yaxşı qərar qəbul etməklə yanaşı daha çox

komanda işini, resursların idarə edilməsini və risklərin minimuma endirilməsini təşviq edir. Sonda, AI şirkətlərə rəqabətli qalmağa kömək edir, daim inkişaf edən bazarda layihələrin daha sürətli və dəqiq həyata keçirilməsini asanlaşdırır.

Açar sözlər: *Agile Project Management, süni intellekt, startaplar, resursların ayrılması, proqnoz analitikası, risklərin idarə edilməsi*

Introduction

With an emphasis on how cutting-edge technologies like artificial intelligence (AI), cloud computing, and the Internet of Things (IoT) can achieve sustainable results, this study investigates how sustainability might be incorporated into IT project management. In order to reduce environmental effects and maximize resource utilization, the goal is to investigate how IT project managers may integrate sustainable practices throughout the project's lifetime. The contribution of this study is to utilize the Triple Bottom Line (TBL) and Lifecycle Assessment (LCA) frameworks to bridge the gap between sustainability and IT management.

Researchers, technology providers, sustainability officials, and IT project managers are among the stakeholders who will gain important knowledge on improving sustainability processes. This research is important because it provides firms with useful methods for incorporating sustainability into IT initiatives, which promotes long-term value generation and lessens environmental impact.

Research

Due to its flexibility in software development, agile is often employed by startups; nonetheless, it can be challenging to manage objectives, workloads, and sprint completion. AI helps by tracking the team pace, evaluating the difficulty of the work, and examining previous sprint data (Iansiti & Lakhani, 2020).

For example, based on team pace and work difficulty, AI can assist in predicting sprint completion with 80 % accuracy (Hemachandran et al., 2023). In order to maximize performance, project managers are able to recognize hazards, implement mitigation techniques, modify workloads in real-time, and reallocate resources. By expediting schedules and enhancing team adaptability in the face of unforeseen challenges, this method increases project success by up to 30 % (Cubric, 2020).

Predicting Project Completion Time Using AI

Due to resource constraints, a company creating a new software product needs a precise project timeframe. AI forecasts the completion time by analyzing past data from related projects and accounting for team size, resource availability, and task complexity. Regression models and other AI algorithms find patterns to predict how long the present project will take (Barta & Gorcsi, 2021).

Time Prediction = $f(\text{Task Complexity, Team Size, Resource Availability, Historical Data})$

By analyzing task difficulty, team size, resource availability, and previous data, AI forecasts project completion. It evaluates work difficulty using historical project data, takes into account the quantity and skill of developers, verifies the availability of tools and resources, and finds time trends from prior projects. Project managers can more efficiently allocate resources when AI modifies its predictions in response to changes in team size or resource delays (Holzmann, Zitter, & Peshkess, 2022).

Optimizing Resource Allocation Using AI

AI uses optimization algorithms like genetic algorithms and linear programming to help distribute resources across several projects in an efficient manner. In order to achieve optimal allocation while meeting deadlines and staying within budget, work complexity, team availability, and budget must be taken into account (Elmousalami, 2020).

Resource Allocation = $\text{minimize}(\sum(\text{Resource Costs} \times \text{Task Complexity}))$

Subject to: $\text{Total Budget} \geq \sum(\text{Resource Costs}), \text{Deadline} \geq \sum(\text{Task Durations})$

AI optimizes resource allocation across several projects by analyzing resource costs, task complexity, budget, and deadlines. It guarantees effective resource utilization, avoiding over- or under-resourcing while adhering to financial and schedule restrictions.

Predicting and Managing Project Risks

AI evaluates the likelihood and impact of risks like delays, technical problems, or budget overruns by using past data. In order to reduce hazards in high-risk projects, it offers early warnings and recommends preventive measures (Gruetzemacher & Whittlestone, 2022).

$$\text{Risk Score} = \sum (\text{Probability of Risk} \times \text{Impact of Risk})$$

Using historical data, AI determines the impact and likelihood of hazards, producing a Risk Score that aids project managers in setting priorities for mitigating activities. For instance, AI recommends giving testing or development top priority early if a technical problem is likely to create delays.

Automating Task Management with Natural Language Processing (NLP)

AI automatically generates tasks and assigns them to team members with priority and deadlines by using Natural Language Processing (NLP) to extract important information from emails, chat messages, and meeting notes (Hemachandran et al., 2023)

$$\text{Task Priority} = f(\text{Keywords in Communication}, \text{Deadline}, \text{Task Complexity})$$

AI prioritizes projects, verifies deadlines, and evaluates task difficulty by using natural language processing (NLP) to identify crucial phrases like "urgent" in communication. This saves time, lowers errors, and keeps everyone on the team informed by automating task classification and updates.

AI-Assisted Agile Project Management

AI forecasts the possibility of finishing the current sprint on schedule by analyzing data from prior sprints, such as task complexity and team velocity. It also offers information on how to modify priorities and workloads in light of current developments (Olek, 2023). The formula for Sprint Completion Probability:

$$\text{Sprint Completion Probability} = f(\text{Team Velocity}, \text{Task Complexity}, \text{Sprint Duration})$$

Based on sprint duration, task complexity, and team velocity, AI forecasts sprint completion. It proposes shifting jobs or changing the scope if there is little chance that they will be completed on time.

Conclusion

By incorporating Artificial Intelligence (AI) into Agile project management, startups may increase productivity and optimize project execution. AI analyzes crucial characteristics like Team Velocity, Task Complexity, and Sprint Duration to deliver accurate projections and practical insights in real-time.

AI helps project managers make informed judgments and enables preemptive adjustments before delays by forecasting the likelihood of a sprint's completion. Furthermore, it ensures efficient task redistribution by automatically redistributing workloads based on real-time data, avoiding bottlenecks.

By optimizing resource allocation while accounting for team capabilities, task difficulty, and availability, AI makes sure that resources are used effectively. Additionally, project managers may resolve issues before they affect the project because of AI's early risk identification capabilities. By automating data analysis, AI improves morale and productivity while allowing teams to focus on high-value tasks. As startups grow, AI adapts to handle more complex projects while maintaining flexibility and productivity.

In summary, by providing data-driven insights, improving decision-making, optimizing resources, and ensuring that projects are completed on time and under budget, artificial intelligence (AI) enhances Agile project management.

References

1. Barta, G., & Gorcsi, G. (2021). Risk management considerations for artificial intelligence business applications. *International Journal of Economics and Business Research*, 21(1). <https://doi.org/10.1504/IJEER.2021.112012>
2. Cubric, M. (2020). Drivers, barriers and social considerations for AI adoption in business and management: A tertiary study. *Technology in Society*, 101257. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2020.101257>
3. Elmousalami, H. H. (2020). Comparison of artificial intelligence techniques for project conceptual cost prediction: A case study and comparative analysis. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 68(1). <https://doi.org/10.1109/TEM.2020.2972078>
4. Gruetzemacher, R., & Whittlestone, J. (2022). The transformative potential of artificial intelligence. *Futures*, 102884. <https://doi.org/10.1016/j.futures.2021.102884>
5. Hemachandran, K., Rodriguez, R. V., Subramaniam, U., & Balas, V. E. (2023). Artificial intelligence and knowledge processing: Improved decision-making and prediction (1st ed.). *CRC Press*. <https://doi.org/10.1201/9781003328414>
6. Holzmann, V., Zitter, D., & Peshkess, S. (2022). The expectations of project managers from artificial intelligence: A Delphi study. *Project Management Journal*, 53(5), <https://doi.org/10.1177/8756972821106177>
7. Iansiti, M., & Lakhani, K. R. (2020). Competing in the age of AI: Strategy and leadership when algorithms and networks run the world. *Harvard Business Press*.
8. Olek, K. (2023). Startups and Lean Startup approach in building innovative companies creating unique market values – theoretical considerations. *Procedia Computer Science*. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2023.10.370>

Received: 24.08.2024

Revised: 15.10.2024

Accepted: 11.12.2024

Published: 30.12.2024

İÇİNDƏKİLƏR

Sədaqət Həsənova	
Poetik dildə dialektlərə münasibət	7
Qafqaz Abdurahmanov	
İslam hüququ nöqteyi-nəzərindən genetik modifikasiya olunmuş (GMO) orqanizmlər	11
Antiga Pashayeva	
Important Aspects of Law and State Concepts in the Philosophy of Law	16
Aygün Qasımova	
Hüseyn Arifin yaradıcılığında saz və aşiq obrazı	22
Ələviyyə Nuri	
Konseptual problemin həlli yolları	29
Nail Qasımzadə	
Tikinti sektorunda kredit alətlərinin nəzəri-metodoloji əsasları: inkişaf və optimallaşdırma perspektivləri	36
Afaq Mustafayeva	
Qara metallurgiya sektorunun regional iqtisadiyyata təsiri	41
Amalia Sezgin	
Research on Application of Inquiry-Based Learning in Private and Public Schools in Azerbaijan	52
Mehrab Karimli	
Analyze of Profitability in Azerbaijan Banking Sector: A Study on Kapital Bank and Pasha Bank	62
Günəş Məmmədova	
Günter Qrassın “Mənim yüzilliyim” əsərində II Dünya müharibəsinin insanların və ölkələrin taleyinə təsiri	67
Səadət Əliyeva	
Sosial şəbəkələrin müasir jurnalistikaya təsiri	73
Souad Benabbes	
The Protest Movement in Algeria: Semantic Analysis of Slogans	79
Elnurə Quliyeva	
İnnovativ təlim metodlarının tətbiqində müəllimin fasilitator funksiyası	87
Kamran Məmmədov	
Women in Parliament and Military Spending: A Comparative Analysis of the Caucasus And Middle East	94
Elnur Mirzəzadə	
Qlobal elektron kommertiya bazarının mövcud vəziyyətinin təhlili	103
Elbəy Ahlimanov	
Economic Diplomacy as a Tool for Geopolitical Influence: The Case of BRICS	110
Əli Novruzadə	
Rəqəmsal ticarətin aqrar sahədə rolu və inkişaf istiqamətləri	116
Aytən Təhməzova	
Elektron kommertiya təsir edən amillərin araşdırılması: iqtisadi artımda elektron kommertiyanın rolu	120
Lalə Ümüdoğa-Tahirova	
Paşa Bankda qiymətli kağızlarla əməliyyatların investisiya təhlili	125
Arzu Cəfərova	
Elektron biznesdə risklərin idarə edilməsinin inkişaf perspektivləri	130
İlyas Valiyev	
Strategic Management in the Anti-Crisis Regulation of the Organization's Activities	137

Shams Alimammadova

Analysis of the Current Situation of Electronic Commerce and B2B Marketing Systems
in the Oil and Gas Industry 141

Ali Aliyev

Project Management Revolution: How Startups Integrate Artificial Intelligence to Succeed 146

İmzalandı: 27.12.2024
Onlayn çap: 30.12.2024
Format: 60/84, 1/8
H/n həcm: 19 ç.v.
Sifariş: 834

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat pr., 529,
"Azərbaycan" nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

